

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata – Megjelenik évente kétszer

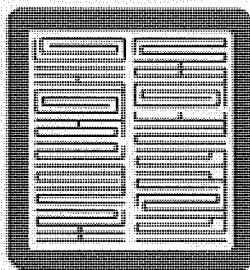
1996 tavasz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA és FODOR PÁL

BIRTALAN ÁGNES, ECSEDY ILDIKÓ és IVÁNYI TAMÁS

közreműködésével

MUNDUS
KIADÓ

Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
BUDAPEST

MUNDUS
KIADÓ

Felelős kiadó: a Mundus Kiadó igazgatója

Kiadja: a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó

Cím: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Telefon: 210-1075/1185, 1198

Felelős szerkesztő: Biernaczky Szilárd

Számítógépes szövegszerkesztés: Wallner Erika

Szedte: Mundus Press – Kiadványelőkészítés

Nyomta és kötötte: Váci Nyomda Kft.

Felelős vezető: Sebestyén Viktória

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

- Vámos Péter*: Az egészségmegőrzés kínai tudománya: a csikung II. rész 5
Ormos István: A specializáció gyökerei az arab-izlám orvostudományban 19
Dávid Géza: Kászim vojvoda, bég és pasa II. rész..... 41
Németh István: „Ugyan ott Jenőnél Ur Barcsai Akos Fejedelemmé tétették”
(Ismeretlen magyar nyelvű forrás Barcsay Ákos török követjárásáról) 57

MISCELLANEA

- Dávid Gábor Csaba*: Az Oszmán Birodalom Wesselényi Miklós külpolitikai
koncepciójában 81

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

- Seres István*: II. Rákóczi Ferenc török katonái 1708-ban 91

SZEMLE

KÖNYVEK

- Miklós Pál*: Tus és ecset. Kínai művelődéstörténeti tanulmányok
(*Ecsegy Ildikó*) 99
Agócs Tamás – Fehér Judit – Hamar Imre – Horváth Z. Zoltán:
Tibeti buddhista filozófia (*Király Attila*) 101
Agócs Tamás – Fehér Judit – Hamar Imre – Horváth Z. Zoltán:
Buddhista logika (*Király Attila*) 103
Öröm, némi ürömmel (Megjegyzések Goldziher Ignác: Az arabok és az
izlám című kötethez) (*Simon Róbert*) 105

MÚZEUMOK – KIÁLLÍTÁSOK

- Kelényi Béla*: Egy 14. századi stílusú, tibeti thangka ikonográfiai és
stílári problémái 111

KRÓNKA

- Krónika, 1994 (*Sárközi Alice – Bíró Margit*) 123

Contents

STUDIES

- Péter Vámos*: The Chinese art of preserving health: *csikung*. Part II. 5
István Ormos: The origins of specialization in Arab-Islamic medicine 19
Géza Dávid: Kasım *vojvoda*, *bey* and Pasha. Part II. 41
István Németh: “At Jenő, Count Akos Barcsai was made Prince”
(An unknown source concerning Ákos Barcsay’s embassy to the Ottomans) 57

MISCELLANEA

- Gábor Csaba Dávid*: The place of the Ottoman Empire within Miklós
Wesselényi’s foreign political conception 81

MINOR HISTORICAL DATA

- István Seres*: Turkish soldiers of Ferenc Rákóczi II in 1708 91

REVIEW

BOOKS

- Pál Miklós: Chinese ink and brush. Studies in Chinese civilization
(*Ildikó Ecsedy*) 99
Tamás Agócs – Judit Fehér – Imre Hamar – Zoltán Z. Horváth:
Tibetan Buddhist philosophy (*Attila Király*) 101
Tamás Agócs – Judit Fehér – Imre Hamar – Zoltán Z. Horváth:
Buddhist logic (*Attila Király*) 103
There is no joy without alloy (Some notes on *Ignác Goldziher*: The Arabs
and Islam) (*Róbert Simon*) 105

MUSEUMS – EXHIBITIONS

- Béla Kelényi*: Iconographic and stylistic problems of a 14th-century-style
thangka 111

CHRONICLE

- Chronicle, 1994 (*Alice Sárközi – Margit Bíró*) 123

TANULMÁNYOK

Vámos Péter

Az egészségmegőrzés kínai tudománya: a csikung. II. rész

A csikung Kínában a test és a lélek gyakorlására szolgáló légzőgyakorlatok, tornagyakorlatok és meditációs módszerek összefoglaló neve. A kifejezést a fogalmi kategóriák különbsége miatt pontosan lefordítani nem lehet. A legpontosabb meghatározás talán a „csi megmunkálása”.

A kínai orvoslás elmélete szerint a testben láthatatlan belső vezetékek (meridiánok) futnak, amelyeken keresztül az éltető energia, a csi áramlik. Az energiapályák létezését tapasztalati úton ismerték fel. A meridiánok bőrfelületen megállapított pontjain, az akupunktúrás pontokon keresztül végzett tűszúrás, a masszázs, a gyógyszeres kezelés és a többi gyógy mód mind a csi akadálytalan áramlását segíti elő. Ha a test belső egyensúlya folyamatosan fennáll, s az egyensúlyt sem külső, sem belső tényező nem zavarja meg, az ember egészséges marad. A kínai felfogás szerint a betegséget az egyensúly felborulása okozza, ilyenkor a csi áramlásában zavar áll be. A normális állapot helyreállítása egyúttal a betegség megszűntét is eredményezi.

A belső egyensúly fenntartásában fontos szerepet játszik a test és a lélek gyakorlása. A gyakorlatoknak rendkívül sok változata ismert, amelyek alapvetően hasonlítanak egymáshoz, de néhány elvben és számos gyakorlati részletben mégis eltérnek egymástól. A taoista, a buddhista, a konfucianus orvosi és harcművészeti iskolák mind-mind saját gyakorlatsorokat alakítottak ki. A módszerek sokasága hatását tekintve azonos: a csikung mestere képessé válik a csi áramlásának akaratlagos befolyásolására, önmaga testi és lelki egyensúlyának megőrzésére, legmagasabb szinten pedig mások gyógyítására is. A csi mozgatásának ezen módszereit modern, összefoglaló néven *csikungnak* nevezzük.

A csikung csakúgy, mint a mögötte álló civilizáció évezredek múlta tekint vissza, a kifejezés azonban egészen új, a huszadik század terméke. A csikung gyógy módot bemutató első értekezések a század harmincas éveiben jelentek meg. A módszerek összefoglaló nevének hivatalos megjelöléseként a kifejezést 1953 óta használják.

Az életerő megőrzésének gondolati háttere

A kínai fiziológia elsősorban taoista tudomány. Ez az ÉLET-tan a testi hanyatlás megállítását, az öregedés folyamatának megfordítását kívánja elősegíteni. Az elmélettel foglalkozó értekezések Lao ce *Az út és erény könyve* című művének idevonatkozó fejezeteit idézik, mint locus classicus-t.¹ A fanlao huantung (返老還童) – „visszafordítani az öregedést, visszatérni a gyermeki léthez” a taoizmus egyik legősibb jelszava. A gyermeki ártatlanság eszménye, amit minden taoista elérendőnek tekint, inkább van kapcsolatban a mai biokémiai kutatásokkal, amelyek sejtek és szövetek öregedésének megállításával foglalkoznak, mint a pszichológiai értelemben vett „visszatérés az anyaméhbe” vágyával, ahogyan azt a nyugati pszichológusok, Jung és mások leírták. A taoizmus mellett – közvetve – a konfucianizmus is szerepet játszott a gyógyító teóriák elterjedésében. A hivatalnok írástudók a szülőtiszteletet, az egyik alapvető konfuciánus erényt szem előtt tartva sokat tettek az idősebbek egészségéért.

A kínai hagyomány megkülönbözteti a hosszú élet elérésének „külső” és „belső” módszereit, amelyek szervesen összekapcsolódtak. A külső módszer az ételelixír (外丹 – vajtan) laboratóriumi (丹房 – tanfang) körülmények közötti előállítását célul kitűző prototudomány, az alkímia. A másik, az élet meghosszabbítását célzó, a testen belüli folyamatokra koncentráló technikák együttese. A belső módszerek összefoglaló kínai neve a 内丹 – nejtan, „belső elixír”. A kettő szorosan egymás mellett fejlődött, egyik a másikra folyamatosan hatott.

Egy 6. század végi értekezésből megismerkedhetünk az életerő visszaszerzésére vonatkozó kínai felfogással.² A csecsemő születésekor szüleitől öröklött adottságokkal rendelkezik. A három elsődleges adottság a születés pillanatában tökéletes egységben, a teljesség állapotában van. Ahogy a gyermek növekszik, a tökéletességet kívülről, az érzékszerveken keresztül színek, hangok, illatok és ízek formájában napról napra, évről évre támadás éri.

Az életerő, melyet a hosszú élet tudományának beavatottjai visszaszerelni kívánnak, három összetevőből áll. A 三元 sanjüan és 三真 szancsen kifejezéseket „három eredendő”-nek, illetve „három igaz”-nak fordíthatjuk, de jelen összefüggésben mindkét kifejezés az élethez elengedhetetlenül szükséges három komponenst jelöli. Az első a 元精 jüancsing – az elsődleges csing, az életesszencia, amely szexuális érintkezéskor a sperma távozásával gyengül. A második a 元氣 jüancsi – az elsődleges csi, az életerő, amely a légzéskor be- és kiáramló levegőtől romlik meg. A harmadik a 元神 jüansen – az elsődleges sen, a lélek, amely a szellemi tevékenységtől, aggdóástól, idegességtől válik romlottá. E három lételem folyamatosan fogy, az eredeti

¹ Taotöking 10. és 28. vers.

² Huantanpjaolun. Idézi: Needham 5/5. 46-47.

állapotot pedig nehéz visszaállítani. A régi mesterek ezért szóban vagy írásban továbbadták tanítványaiknak az életerő visszaszerzésének általuk üdvöztetőnek tartott módszereit.

Ha a csing, a csi vagy a sen nem elegendő, akkor pótolni kell. Ha a csing teljes, a csi is teljes, s ha a csi teljes, akkor a sen is teljes. Ha a sen harmonikus, akkor születik a csi, ha a csi harmonikus, akkor születik a csing. A csi a szívvel van kapcsolatban, a csing a test egyéb részeivel, a sen pedig az elmével.

A három fogalomra fölösleges magyar megfelelőt keresni. Mint a csi-fogalom jelentéseit vizsgálva láttuk, nincs olyan magyar vagy más nyugati (= nem kínai) kifejezés, amely a fogalom teljes jelentéskörét tartalmazná. Ebben a kontextusban a csing leggyakrabban a spermiumot, illetve a test azon részeit jelenti, amelyek az élet lehetőségét esszenciálisan magukban hordozzák. A sen a szellemiséggel, az emberi lélekkel, pontosabban lelkekkel van kapcsolatban. A kínai embernek ugyanis több és többféle „jelke” van. Az egyik fajta a 魂 hun, amely a sen *jang* része, és amely a halál után felszáll az égbe. A másik a 魄 po a sen *jin* része, amely a testben marad és lefelé áramlik.

E három a fiatalság, a duzzadó életerő összetevője, amit a taoisták ápolni, táplálni kívánnak titkos, csak a beavatottak számára ismert módszereikkel.

A lélegzőgyakorlatok

Az egészség megőrzésének módszerei között a legelterjedtebbek a lélegzőgyakorlatok, a „csi harmonizálásának” (調氣 tiao csi) technikái.

A levegőből származó csi először a tüdőbe jut, majd a meridiánokon keresztül meghatározott sorrendben a többi szervbe és testrészbe, a végtagokba.

A különféle ritmikus lélegzési módok, a ki- és belégzés szabályozása mind a „belső csi”, az életerő testen belüli áramlására hatnak. A csi belső áramlása és a lélegzés között az elmélet szerint szoros a kapcsolat. Amikor a kilégzéskor a csi felfelé halad, a belső csi az alsó cinóbermezőből felfelé áramlik, amikor pedig a levegő lefelé a tüdőbe halad, a belső csi is lefelé áramlik. A módszer létrejöttét sem a taoizmussal, sem a buddhizmussal nem köthetjük össze. Az első máig fennmaradt szöveg, amely a csi mozgására vonatkozik, megelőzi a taoizmus kialakulását és a buddhizmus kínai megjelenését is.

Az első csikungra vonatkozó összefüggő szöveg egy tizenkét jádelapból álló tárgyon található. A jádelapocskák egyesek szerint kardhüvelyt díszítettek, esetleg egy mágus botján a markolatgombot. A szöveget elemző legújabb kínai tanulmányban a tárgy övdíszként szerepel.³ Mindegyik jádelapocskán három-három írásjegy található, egyes írásjegyek ismétlőjellel vannak ellátva. Az írásjegyek formája, az írás vonalvezetése alapján a felirat keletkezési idejét a kínai filológusok és magyarázatukat elfogadva a nyugati

³ Liu 31-32.

sinológusok is az i. e. 6-5. századra teszik. A jádelapocskákon található felirat valószínűleg a kínai írásbeliség legkorábbi, máig fennmaradt csikung elméletre vonatkozó forrása.

A szöveg pontos értelmezése körül vita folyik. Ez egyrészt abból adódik, hogy több olyan írásjegyet tartalmaz, amely csak ebben a szövegben fordul elő. A nyugati szakirodalomban szereplő fordítások – mindenekelőtt H. Wilhelm – Kuo Mozso értelmezését követik.⁴ A jádelapocskák szövegének első – és eddig egyetlen – magyar fordítása Pálos István könyvében szerepel.⁵ Ő is, mint a többi nyugati sinológus H. Wilhelm német fordítását tekinti irányadónak. Kuo filológiai szakértelme kétségbevonhatatlan, a legújabb kínai értelmezés mégis jobban megfelel a gyakorlatnak. A pontos értelmezést tovább nehezíti a klasszikus kínai nyelvre jellemző tömörítés és kihagyás. A szöveg témájául az első két írásjegy, a 行氣 hszing csi, a csi mozgatása kifejezés szolgál. A szöveg további része az első két írásjegy kommentárjaként értelmezendő. A szöveg legújabb kínai értelmezése magyarul a következőképpen interpretálható: „A csi mozgatásakor először nyugalomba vonulunk, csak akkor tudjuk összegyűjteni [a csit]. Ha összegyűlt, kiterjesztjük. Ha kiterjedt, lefelé halad. Mikor leért, megnyugszik. Ha megnyugodott, megszilárdul. Amikor megszilárdult, csírázni kezd. Mikor kihajtott, növekedik. Mikor megnőtt, visszafordítjuk. Ha visszafordult, elér a felsőtestbe. Felfelé áthalad a test felső részébe. Lefelé áthalad a test alsó részébe. Aki követi a helyes irányt, él, aki ellenkezőképpen [mozgatja a csit], az meghal”.

A szövegben a csi mozgásáról, felfelé illetve lefelé haladásáról, a mozgás sorrendjéről, helyes és ellenkező irányról van szó. Arról viszont nem szól a szöveg, hogy a mozgásba hozott csi az emberi test mely részein halad át, és arra sincs utalás, hogy a csi mozgatásához milyen gyakorlat, mozdulatsor szükségeltetik. A leírt módszer megfelel a taoisták egyik légzőgyakorlatának. A gyakorlat későbbi, ma is használatos neve a levegő bezárásának módszere (閉氣法 – picisifa). Az orron keresztül beszívjuk a levegőt, a lehető legtovább benntartjuk, majd a szájon keresztül kifújjuk. A jádelapocskák szövege szerint először el kell érnünk a nyugalmi állapotot, csak ezután vagyunk képesek a csit akaratumkkal a helyes sorrendnek és iránynak megfelelően mozgatni.

Belégzés, beszívjuk a levegőt: a csi kiterjeszkedik és lefelé halad. Benn-tartjuk a levegőt: a csi nyugópontra ér, megszilárdul, csírázni kezd, kihajjt. Visszatartjuk a levegőt: a csi növekedik és bejárja az egész testet. Ezt követi a kilégzés, a csi visszafordítása.

⁴ A szöveg első nyugati közlése: H. Wilhelm: Eine Chou-Inschrift über Atemtechnik. Monumenta Serica. 1948. 384-388.

⁵ „A légzésnél (a következő módon) kell eljárni: benntartják (a lélegzetet) és az összegyűlik. Ha összegyűlt, kiterjesztik. Ha kiterjed, lefelé halad. Amikor lefelé halad, nyugodttá válik. Ha nyugalmas lett, megszilárdul. Amikor megszilárdul, csírázni kezd. Ha kihajtott, növekedik. Amikor megnőtt, ismét vissza kell szorítani (a felső tájra). Ha visszaszorult, eléri a fejtetőt. Fenn a fejtetőre nyomást gyakorol, lenn lefelé nyom. Aki ezt követi él, aki ellenkezőképpen cselekszik, meghal.” Pálos 109.

A levegő fontos szerepét az életfunkciók fenntartásában és javításában a mesterek korán felismerhették. A taoisták a légzőgyakorlatokat saját elképzeléseik szerint továbbfejlesztették. Elgondolásuk lényege, hogy minél tovább benttartjuk a levegőt, az a lehető legteljesebb mértékben, a test minden részében képes kifejteni jótékony hatását. Ezért, ha valaki sokáig tartja magában – bezárva – a levegőt, hosszú életűvé, sőt halhatatlanná válhat.

Az embrionális légzés (胎息 – tajhszi) a lélegzet bezárásának legmagasabb szintű változata. Az elmélet az i. sz. 4. században írta le először a híres taoista mágus és alkimista Ko Hung *Paopuce* című művében. „Ha valaki megtanulta az embrionális légzés módszerét, úgy fog lélegezni, mint az embrió az anyaméhben, vagyis nem az orrán és száján keresztül. Ez a légzés legtökéletesebb módja. A csi mozgatásának tanulása kezdetén a gyakorló az orrán keresztül beszívja a levegőt, majd bezárja azt. A levegőt benttartja, miközben a szívverését számolja. Százhusz szívverés után a levegőt lassan a száján kifújja. A lélegzetvételnél ki- és beáramló levegő hangja ne legyen füllel hallható, a belélegzett levegő mindig több legyen a kilégzettnél. Ha egy lúdtollat a szája elé tartanak, a kilégzéskor meg se mozduljon. Kitartó gyakorlással a szívverések számát egészen ezerig lehet növelni. Ha valaki eléri az ezret, napról napra fiatalabb lesz.” „Ha valaki a csi áramoltatását gyakorolja, meg tudja gyógyítani a száz betegséget, ellenállóvá válik a fertőző betegségekkel, járványokkal szemben. A kígyók és tigrisek nem ártnak neki, sebei vérzését el tudja állítani. Sokáig a víz alatt tud maradni, vagy akár a vízen is tud járni. Nem lesz éhes és szomjas, életét meghosszabb íthatja.”⁶

Már a Tang-korban (i. sz. 618-907) felismerték, hogy amíg a magzat az anyaméhben van, nem az orrán és a száján, hanem a köldökzsinóron keresztül jut a tápláló csihez. Ezért kapta a kínai orvoslásban a hátton, a köldök magasságában levő akupunktúrás pont a „sors kapuja” (命門 – ming men) nevet. Mikor a köldökzsinórt elvágják, az újszülött elkezdi lélegezni, „feléled”. A légzőgyakorlatok elmélete a Tang-korban kibővült. A csi felvétele (服氣 – fu csi) ekkor már nem pusztán a lélegzetvételt, a csi felvételét jelentette, hanem magában foglalta a csi tudatos irányítását is. A Tang-korban íródott csikungról szóló értekezések szerint a durva külső csi a levegő benttartásakor nem játszik fontos szerepet. A beavatott a test energiaközpontjaiban, a cinóbermezőkben felhalmozott csit, a belső csit áramoltatja egy zárt keringési láncon, a belső szerveken és meridiánokon keresztül. Azt tartották, hogy a láb izzadása annak a csalhatatlan jele, hogy a csi bejárta a gyakorló egész testét. A levegő benttartása oxigénhiányos állapotot, fülzúgást, szemkápázást okozhatott, az érzékek eltompulását idézhette elő. Mindezek hozzásegítettek a révület eléréséhez, a külvilág kikapcsolásához, a belső koncentrációhoz. A bezárt levegő így a külső hatások kiküszöbölését is elősegíti. Ekkortól fektetnek nagyobb hangsúlyt a belső szerveken keresztüli energiaáramlásra azzal az elgondolással, hogy minél simábban áramlik a belső csi, annál több csi halmozódik fel a testben. A taoisták szerint, „ha a lehet

⁶ Paopuce 8. fejezet. In: *Csucecsicseng 8. kötet*. 33.

megszakad, az a halál, ha a lehelet bezáródik, az a halhatatlanság” (氣絕口死, 氣閉口仙 – csi csüe jüe sze, csi pi jüe hszen).⁷

Vang Ven-lu, 16. századi csüzszen fokozatú hivatalnok kommentárja *Az embrionális légzés kánonjához*: „A szív a lélek (sen) háza. Ha a gondolatok mozognak, akkor a testben a lélek sem nyugszik, hanem elmegy és visszajön, ki-be jár (érzelme formájában jelentkezik), így a szív nem tud nyugodni. Az anyaméhben levő magzat lelke mozdulatlan, ezért csije is mozdulatlan. Nincsenek gondolatai, ezért nem törnek rá érzelmi hullámok sem. Ha valaki képes a csijét folyamatosan áramoltatni és a lelkét mozdulatlanságban megőrizni, úgy mint a magzat, akkor meg tudja őrizni a tisztaságát, visszafordíthatja az öregedés folyamatát és visszatérhet a gyermeki létbe, így hosszú életű lehet. Ha szilárdan őrizi a mozdulatlanságot (a lelki nyugalmat) és így táplálja a lelkét és csijét – erre mondják, hogy megszabadul a gondolatoktól és őrizi az ürességet. Akinek nincsenek gondolatai, az elérheti az öröklétet.”⁸

A gyakorlatok végzésének helyére iskolánként, sőt szinte mesterenként különböző, szigorú előírások vonatkoznak. A nap első felében, éjjél és dél között kell a légzőgyakorlatot végezni, mert a levegő csi ekkor élő. Dél és éjjél között a csi halott, ekkor nem jó gyakorolni. A kínai hagyomány legendásan nagy kort megért alakja, Peng Cu szerint a légzőgyakorlatokat egyedül, egy csöndes szobában kell végezni, puha ágyon, háton fekvé, becsukott szemmel. Akkor ideális a testhelyzet, ha a fej és a derék éppen egymagasságban van. A kar a test mellett rézsútosan kinyújtva, a kéz ökölbe szorítva legyen. Az előírások szerint ködös időben, szélviharban, nagy hidegben, vagy hőségben nem kell mélyeket lélegezni. Elég egy kevés levegőt benntartani, majd lassan, észrevétlenül kifűjni.⁹

A modern kínai népszerűsítő művek a levegő benntartásának módszerét kezdőknek nem ajánlják. A percenként két-háromszori lélegzetvétel légszomjat idézhet elő, ezért csak megfelelő előképzettséggel ajánlatos gyakorolni. Az embrionális légzést, amely a levegő benntartásának legmagasabb szintje, csak a leggyakorlottabbak tudják élvezni. A percenkénti egy-két észrevehetetlen ki- és belégzés a legnehezebb gyakorlatok egyike, csak hosszas és kitartó gyakorlás útján lehet elsajátítani.

A tornagyakorlatok

A belső csi áramlását a légzőgyakorlatok mellett más módszerek is segítik. A 導引 – taojin (a csi irányítása és kiterjesztése az egész testben), az izomműködéssel járó gyakorlatok összefoglaló neve. Manapság Kínában irányítás és kiterjesztés alatt nemcsak a tornagyakorlatokat értik, hanem a csi áramlásának külső mozgások nélküli, akaratlagos befolyásolását is (mentális taojin). Mivel

⁷ Csen B. Taocsiaoocsikungpajven. 77.

⁸ In: Li 360.

⁹ The Essentials of Medicine... 2. kötet 111-116.

a taojin egy korábbi összefoglaló neve mindannak, amit ma csikungnak nevezünk, valószínűsíthető, hogy a fogalom sohasem jelentette kizárólagosan a tornagyakorlatokat. A tornagyakorlatok mellett idetartozik a gyógymasszázs és az önmasszázs is.

A külső mozgással járó gyakorlatok és gyógyító eljárások is a meridiánrendszer átjárhatóságát, a csi áramlását akadályozó gátak és elzáródások megszüntetését, a belső egyensúly helyreállítását célozzák.

A taojin napjainkban orvosi szempontból a fizioterápiás kezelésben játszik fontos szerepet. A kínai kórházakban, a nyugati és kínai módszerekkel gyógyítóknál egyaránt, és szanatóriumokban szakavatott orvosok tanítják a beteget a megfelelő gyakorlatra. A gyakorlatokról általában véve elmondható, hogy az Európában is jól ismert árnyékboxra (tajcsi) emlékeztető, lassú, lágy, körkörös mozdulatokból állnak. A gyakorlatrendszert, amely szoros összefüggésben áll a harcművészetekkel is, Európában kungfu néven ismerték meg a 18. században.¹⁰ A harcművészetek célja is a test erősítése, ellenállóképességének növelése, s végső soron a halhatatlanság elérése.

A tornagyakorlatok ma ismert legkorábbi ábrázolása a Han-kor elejéről, i. e. 168-ból való. A Csangsa közelében Mavangtujnál végzett ásatások során 1973-ban került a felszínre a hármasszámú sírből, Taj hercegnő sírjából egy kb. egy méter hosszú, fél méter széles selyemkép. A képen eredetileg negyvennégy, különböző gyakorlatot végző festett alak volt látható. Minden kép mellé odaírták a gyakorlat nevét is. A selyemkép sajnos igen rossz állapotban került elő, így csak harmincegy gyakorlatot sikerült rekonstruálni. A kínai szakértők a képeken több jól ismert mozdulat ábrázolását találták meg. Ilyen például a már a Csin korban gyakran felbukkanó „medvekúszás” – egy hosszú ruhás férfi olyan mozdulatot tesz, mint a medve, mikor fára mászás-kor átöleli a fatörzset. Látható a „madárnyújtózkodás” is – egy félmeztelen férfi törzsét egy kissé előredönti, a lábai párhuzamosak, térde enyhén behajlítva, kezét a madár szárnyát imitálva rézsútosan a teste mellett tartja, tekintete előre néz.¹¹

Ning úr, akit a néphit a Sárga császár kortársaként tart számon, *Az iránnyítás és kiterjesztés kánonja* című művében leírja, hogy a gyakorlatok az ártó csit kiűzik a végtagokból, a törzsből, a csontokból és az ízületekből. Ha az ártó csit sikerül kiűzni a testből, ott csak a jó és tápláló csi marad.¹²

Hua To, az i. sz. 3. században élt híres orvos, az érzéstelenítés úttörője szerint mindenkinek szüksége van a kétkezi munkára és a testmozgásra, de sosem szabad a mozgást túlzásba vinni. Ha a test úgy hajlik, akár egy kígyó, a táplálékból származó energiát a test feldolgozza, a vér az erekben akadálytalanul áramlik, akkor egy betegség sem alakulhat ki.¹³

¹⁰ Az első beszámolókat ismerteti: Needham 5/5 170.

¹¹ Eredeti és rekonstruált állapotában a selyemkép színes fényképét közli: Li 1988.

¹² The Essentials of Medicine... 2. kötet. 107.

¹³ Needham 5/5. 161.

A gyakorlatok végezhetőek fekvő, ülő és álló testhelyzetben. Általános szabály, hogy ha a gyakorló elkezd izzadni, a gyakorlatot abba kell hagyni. A gyakorlatok közben mindig figyelni kell a megfelelő légzésre. Az egyes tornagyakorlatokhoz megfelelő légzőgyakorlatok társulnak. Kifelé irányuló mozgásoknál (pl. tolás, nyomás) kilégzést, befelé irányuló mozgásoknál (pl. ölelés) belégzést kell végezni. A gyakorlatok végezhetőek segédeszköz nélkül, de karddal vagy bottal is. A selyemképen is látható egy bottal gyakorlatot végző alak.

Minden gyakorlatnak négy fő mozzanata van:

1) A csi begyűjtése: lazítás és nyugalombavonulás után a kozmikus csi, az égi és földi energiák összegyűjtése a testben. Az égitestekből és a földből áradó energiák az akupunktúrás pontokon keresztül jutnak be a szervezetbe.

2) A csi koncentrációja: a csit az akaratunkkal az alsó cinóbermezőbe irányítjuk.

3) A csi mozgatása: a felgyülemlett csit pusztán az akarat segítségével vagy tornagyakorlatokkal a megfelelő helyre irányítjuk.

4) A csi kisugárzása, az irányítás és kiterjesztés legmagasabb foka. A csi belső mozgatására minden ember képes, de a kisugárzás, a csi gyógyításra való felhasználása különleges testi és lelki adottságokat igényel. A gyógyító személy, a mester képes arra, hogy saját energiáját kisugározza, beteg embereket gyógyítson vele, és az energiavesztésüket a kezelés után gyakorlatokkal pótolja. Más mesterek csak a médium, a közvetítő szerepét töltik be, a testükben összegyűjtött égi és földi energiát azonnal, koncentráció nélkül is képesek kisugározni.

A buddhista és taoista technikák nem csak területenként, hanem szinte kolostorokként különböznek egymástól. Az ok egyszerű: Kína hatalmas ország, minden irányban több ezer kilométer kiterjedésű, sokféle éghajlati zóna, rengeteg mikroklima jellemzi. A birodalom különböző pontjairól nézve a csillagos ég is más-más képet mutat, márpedig az emberek életrendje a csillagok járásához, az éghajlati és időjárási tényezőkhöz, általában a természeti jelenségek megfigyelésén alapuló tapasztalatokhoz alkalmazkodott. Ez volt a jóslások és a szakrális tevékenység, a szertartások rendjének is a kiinduló pontja. A lokális tapasztalatok viszont olymértékben változatosak, hogy még a hasonló tanok alapján megszerzett ismeretekkel ötvözve is eltérő következtetéseket indukáltak.

A meditáció

A modern pszichológia szerint az ember normális életműködésének természetes velejárója tudatállapotának rendszeres és periodikus megváltozása. Éber állapotban az agy a külső ingerekre reagálva hoz létre feszült és ellazult állapotot a szervezetben. A stressz és a relaxáció dinamikus viszonyát az ember akaratlagosan is befolyásolhatja, többek között meditációs technikák révén. A meditációs gyakorlatok mérhető élettani változásokat eredményez-

nek. Elektroenkefalográf (EEG) vizsgálattal bizonyítható, hogy meditáció közben szaporodnak a nyugodt állapotra jellemző alfa hullámok, csökken a vércukor szintje, alacsonyabb lesz a vérnyomás, a légzés lelassul, a bőr elektromos ellenállása megnő.

A magyar értelmező szótárak szerint a meditáció elmélkedés, töprengés, valaminek az átgondolt megfontolása. Ez a latin eredetű kifejezés azonban nem fedti igazán a csikung jobb híján meditációnak fordított fogalmát. Az utóbbi lényege az, hogy gondolatainkat csupán egyvalamire irányítjuk, tudatunkból kirekesztjük a zavaró gondolatokat, mindaddig, amíg elérjük vagy megközelítjük a belső kiüresedést.

A taoista meditációról nagyon kevés írásos emlék maradt fenn. A legfontosabb mű a Sangcsing iskola tizenkettedik pátriárkájának Szema Csengcsennek i. sz. 715 körül írott *Cuovang Lun* (A meditációról) című értekezése. A munka a taoizmus egyik kiemelkedő kutatójának, Livia Köhnnel köszönhetően már angolul is hozzáférhető.¹⁴ Sok taoista könyvben található meditációról szóló fejezetek, azonban az írott emlékek sinológiai és pszichológiai megvalósított feldolgozása még várat magára. Ennek oka abban keresendő, hogy a kínai hagyománynak ez a legkevésbé írásba foglalható része. Mindenekelőtt a meditációra vonatkozik az a megállapítás, hogy a tudás mesterről tanítványra öröklődik. Külföldinek pedig a legtrikább esetben adatik meg, hogy kínai mester tanítványául szegődhessen.

Mint már említettük, a csikung elsősorban taoista tudomány. A buddhista meditációs módszerek között nem szerepel a csi kisugárzása. A csi írásjegy a buddhista szótárakban nem is fordul elő. Így biztosra vehető, hogy a fogalmat és a mögötte álló elméletet a buddhisták Kínába érkezésük után a taoistáktól ismerték meg. A több száz buddhista meditációs módszer az idők folyamán összekapcsolódott a taoista elmélettel. Ma már sok csikung irányzat nevében ott van a 禪 – csan (meditáció) kifejezés, holott a gyakorlatok tartalmazzák a taoista légzésterápiát is. Ezek egyike az 一指禪 – I cse csan, amelynek lényege, hogy gyakorlója az energiát a mutatóujjába irányítja és azon keresztül kisugározza. Az eredetileg taoista elmélet a csi kisugárzásáról a 3-6. században kapcsolódott össze a buddhista meditációs technikákkal.

A gyakorlatok számos fajtája ismert. Az egyik legelterjedtebb az, amikor a meditáló képeket, ábrákat, írásjegyeket (például a nyugalom jelentésű 靜 – csing szót) képzel maga elé, miközben varázsigéket vagy szent szövegeket mormol. A meditáció útján történő öngyógyításkor a gyakorló gondolatait teste beteg részére irányítja. A felsorolt technikák bármelyike hosszabb idő után az érzékek tompulását eredményezi, a külső, zavaró hatások kiküszöbölődnek, az ember eléri a megváltozott tudatállapotot.

A révílet hallucinogén anyagok fogyasztásával is elősegíthető. A régi Kínában a kábító anyagok használatának elterjedésében idegen – perzsa és indiai – hatás is közrejátszhatott. A szertartási célokat szolgáló perzsa haoma

¹⁴ Livia Köhn, *Seven Steps to the Tao: Sima Chengzhen's Zuowanglun*. Monumenta Serica Series XX. Nettetal, 1987.

és az indiai szóma ital készítési módját a kínaiak valószínűleg a jüecsi nép közvetítésével ismerhették meg.

Kiegészítő módszerek

A beavatottak a lelki higiénia mellett a testi tisztaságot is fontosnak tartották. Számukra ez az élet táplálásának, gondozásának (養生 – jangseng) előfeltétele. A kutakból évente a megfelelő időben a szükséges szertartások szerint eltávolították a szennyező anyagokat. A rovarokat és a kártevő állatokat füstölővel tartották távol lakóhelyüktől. A víz felforralása és a teaivás szokása is korán elterjedt. A 4. századra a tea közismert frissítő itallá vált. A főzésre, az étel megfelelő elkészítésére talán sehol sem fordítottak annyi figyelmet a világon, mint éppen Kínában.

A fürdés és a kézmosás fontosságát már a Han-korban összeállított *Szertartások feljegyzései* című konfuciánus mű is hangsúlyozza. A nemes ember naponta ötször mosson kezet, öt naponta vegyen forró fürdőt, három naponként mosson haját – szól az utasítás. A buddhizmus megjelenése is csak megerősítette a tisztálkodásra vonatkozó konfuciánus elvárásokat Kínában. A buddhista kolostorokban többnyire volt fürdőház vagy medence, amely a hívek rendelkezésére is állt. A hangcsoui közfürdőt Marco Polo is megcsodálta: „Tudnotok kell, hogy Kinszé (Hangcsou) városában mintegy négyezer fürdő működik, vizük pedig forrásokból táplálkozik. A fürdőt és izzasztókamrákat a nép igen szívesen látogatja, havonta többször is, mert nagyon kedvelik a tisztaságot. A világ legfinomabb és legnagyobb fürdői ezek. Egyszerre száz ember is fürödhet bennük, férfiak, illetőleg nők”.¹⁵

A beavatottak rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítottak a testnedvek és váladékok, például a nyál megőrzésének. Véleményük szerint a nyál kiköpése – ami valószínűleg a régi Kínában is legalább olyan általános szokás lehetett, mint ma – az életerő folyamatos elvesztésével jár, ezért hangsúlyozzák a megőrzés fontosságát. A nyáltermelést a fog csikorgatásának rituális módszereivel segítették elő. A fogcsikorgatás másik haszna, hogy a rossz szellemek megijednek a furcsa zajtól és távol maradnak az embertől. A gyakorlatokat ma is lehetőleg csak izzadásig végzik, a lassú, folyamatos mozdulatok egyébként sem terhelik meg túlságosan a szervezetet.

A nemi élet kiegyensúlyozottsága, a hálószobai művészet művelése is a helyes életvitel részét képezi. A természet két egymással ellentétes princípiuma a jang és a jin a természet rendje szempontjából egyformán fontos. Az életerő megújítása, a férfi és a nő harmonikus egyesülése során a jang és a jin kerül egymást kiegészítő egységbe, egymást kölcsönösen táplálja, segíti a tökéletesség felé. A testnedvek megőrzése a szexuális technikákban is fontos szerepet tölt be. A taoisták különleges módszereket alkalmaznak az ejakuláció elkerülésére. A visszatartott sperma, az életesszencia így szerintük az

¹⁵ Marco Polo utazásai 259.

agyba jut, azt táplálja. (Megjegyzendő, hogy a kolostori aszkézis, a cölibátus csak buddhista hatásra kezdett elterjedni a taoista papok között is. Kizárólagos elvként azonban ma sem érvényesül. A taoisták is megházasodhatnak, sőt, tőlük is elvárják az utódnemzést. A taoista „egyházfő”, a Mennyei Mester a második századtól a Csang család tagjai közül kerül ki, a cím apáról fiúra öröklődik.)

A taoisták a testen belül lejátszódó folyamatok befolyásolására a szokásostól eltérő étkezési szokásokat alakítottak ki. Gabonaféléket nem fogyasztottak, hanem kizárólag növényi magvakat és bogyókat. Bizonyos időszakokként pedig böjtöltek, ilyenkor csak az égi és földi csivel táplálkoztak. Egyes mesterek hónapokon, sőt, évek hosszú során át nem vettek magukhoz ételt. A csi-evést gyakorló mesterrel magam is találkoztam. Az 1989-1990-es tanévet Kínában, a Pekingi Nyelvi Főiskolán töltöttem. Tanszékünk egyik tanára éjszakánként, amikor az iskola elesenedett, rendszeresen végezte a csikung gyakorlatokat. Fia elmondása szerint az apja két hónapon keresztül rendszeren étkezik, majd két hónapig csak csivel táplálkozik. A tanárt kifejezetten jó erőben levő, pirosposzsgás arcú, vidám embernek ismertem meg. Egyáltalán nem látszott rajta a „kopplás”.

A csikung a mai Kínában

A kínai állami és pártvezetés a népköztársaság megalakulása óta a kínai orvoslási módszerek elterjedésének támogatásával, kampányok szervezésével, a kínai és a nyugati orvoslás eredményeinek összehangolásával igyekszik az egészségügyet elfogadható szintre emelni.

1949 előtt a népesség legnagyobb része igen rossz körülmények között élt, az átlagos életkort a statisztikák 35 évben adták meg, a írástudatlanság 80 százalékos volt. A korszerű egészségügy megszervezéséhez nem volt elegendő tőke. Az elmaradott, nagyrészt falusi népesség nem is lett volna alkalmas a nyugati módszerek befogadására. Kínában kevés volt az orvos, a gyógyító emberek többsége a hagyományos természetgyógyászatot gyakorolta. Érthető központi törekvés volt tehát az évezredek hagyományok ésszerű felkarolása, és ötvözése a korszerű módszerekkel. A meginduló tudományos kutatások elsősorban az akupunktúra és a nyugati orvoslás együttes alkalmazásának lehetőségeit vizsgálják. Jelentős eredmények mutatkoznak például az akupunktúrával történő műtéti érzéstelenítésben. Előtérbe került a csikung is, egyrészt mint az egészségmegőrzés öntevékeny, különleges anyagi feltételeket nem kívánó lehetősége, és úgy is mint a krónikus betegségek kezelésének ismert, gyógyszermentes módja. A kulturális forradalom éveiben valamennyi ősi hagyománnyal együtt a csikung is „illegálisba” kényszerült. Fejlődése a kulturális forradalom után vett új lendületet, s a nyolcvanas évek végére már szinte tömegmozgalommá terebélyesedett. A hetvenes évek vége óta több nagy példányszámú népszerűsítő folyóirat is megjelenik. Az újságok beszámolnak tudományos konferenciákról, a csikunggal

kapcsolatos laboratóriumi kísérletekről és hirdetik a tanfolyamokat is. Az ország minden részében szerveznek két-három hónapos csikung tanfolyamokat, amelyek közül az érdeklődők saját ízlésüknek, céljaiknak és pénztárcájuknak megfelelően választhatnak. A tanfolyamok ára nem túl magas, néhány tíz jüan, ez szinte mindenki számára megfizethető.

A szervezett oktatás három szinten folyik. Az alapfokú tanfolyamokat a teljesen kezdők számára szervezik. A csikung elméletének rövid ismertetése után a hallgatók tanár irányításával tanulják meg az adott módszer alapvető gyakorlatait, amelyeket később otthon egyedül is végezhetnek. E tanfolyamok résztvevői igen gyakran valamilyen krónikus betegségben szenvednek, fő céljuk a saját egészségi állapotuk javítása. A középfokú tanfolyamok résztvevői elsősorban egészségügyi dolgozók, akik a megszerzett tudást a kórházi és szanatóriumi kezelésben hasznosítják. Ők a gyakorlatok elméleti hátterét is behatóbban tanulmányozzák, megismerik a gyakori betegségek gyógyítására legmegfelelőbb módszereket. A középfokú képzésben résztvevők általában két-három éve végzik a gyakorlatokat, de gyógyítani még nem tudnak. Ahhoz, hogy valaki képessé váljon a gyógyításra is – a csikung mesterek egybehangzó véleménye szerint – minimálisan három-öt évi kitartó gyakorlásra van szüksége. A kínai orvoslás módszereit oktató egyetemeken a csikung ugyan nem szerepel a tantárgyak között, de aki talál magának megfelelő mestert, az a szükséges orvosi ismeretek megszerzése után maga is gyógyítóvá válhat. (Hivatalosan gyógyító tevékenységet Kínában is csak orvosi diplomával rendelkező egyén folytathat.)

Az utóbbi évtizedekben az érdeklődés homlokterébe került a csikung egy másik ága, a kemény csikung (硬氣功 - jing csikung). A kemény csikung művelői a harcművészet egyes elemeit is felhasználva látványos műsorokkal szórakoztatják az érdeklődőket. Rövid koncentráció után 220 voltos áramot vezetnek testükbe, a „kezükben” ég a villanykörte, megfogják a tüzes vasat és nem sérülnek meg. A társulatok színpadi fellépéseik alkalmával nagy közönségsikert aratnak.

A nyugati világban az akupunktúrát már alkalmazzák, bár az orvosok többsége ma is idegenkedik tőle. Magyarországon a természetgyógyászat egy évtizede nagy reneszánszát éli, a „fűben-fában orvosság” módszerek között az akupunktúra is megtűrtté vált és eredményesen alkalmazzák. (Elég gyorsan sikerült elfogadtatni: mindössze alig több, mint másfél évszázada jelent meg az első magyar orvosi leírás a módszerről!¹⁶) A csikung még kevésbé ismert, érthetően nem is olyan elterjedt. Megismerése és elterjesztése sok ember számára adna módot testgyakorlásra, önmaga karbantartására.

¹⁶ Laner A., *Dissertatio de Acupunctura – Az akupunktúráról*. Az 1830-ban latin nyelven megvédett orvos-sebészdoktori értekezés facsimile kiadása. Budapest, 1988.

IRODALOM

Alchemy, Medicine and Religion in the China of A.D. 320. The Nei P'ien of Ko Hung (Pao-p'u tzu) Translated and Edited by James R. Ware. New York, 1966.

Csen Ping, Taocsiao csikung pajven. Peking, 1989.

Csucecsicseng. 1-8.kötet, Sanghaj, 1954.

The Essentials of Medicine in Ancient China and Japan I-II. Yasuyori Tamba's Ishimpo. Translated with introduction and annotations by Emil C. H. Hsia, Ilza Veith, Robert H. Geertsma. Leiden, 1986.

Li, H. S., Csungkuo Csikungsi. Honan, 1988.

Liu, H. M., Hszingcsi jüpejming hszinsi. In: Csikung jü köhszüe 1989/9. 31-32. p.

Marco Polo utazásai. Ford. Vajda Endre. Budapest, 1984.

Needham, J., Science and Civilization in China. Vol. 5. Part.V. Cambridge University Press, 1983.

Pálos I., A hagyományos kínai orvoslás. Budapest, 1963.

Simoncsics P., A kínai akupunktúra régen és ma. Budapest, 1988.

Wilhelm H.: Eine Chou-Inschrift über Atemtechnik. In: Monumenta Serica, 1948. 385-388.p.

The Chinese art of preserving health: chikung. Part II.

Péter VÁMOS

This is the second part of the article – the first one was published in the previous issue of Keletkutatás. First, the author introduces the theoretical background of the health-preserving practices in China, then sums up the two basic ways of methods of prolonging life – outer elixir – *wai tan* and inner elixir – *nei tan*. The following sections of the article deal with the different parts of the inner elixir or physiological alchemy (a phrase first used by Joseph Needham).

The first Chinese text dealing with respiratory techniques (*tiao chi*) goes back to the 6th century BC. The jade inscription, which is previous to both Taoism and Buddhism describes a method of the circulation of chi (*hsing chi*). The author gives a new interpretation of the inscriptions, based on the achievements of Chinese philologists. According to the newest Chinese interpretations of the text, this respiratory technique can be identified as the modern method of *pichifa* or retention of the inhaled air. The most elaborate method of the retention of *chi* is the *taihsi* or embryonic respiration. The author gives a Hungarian translation of some parts of the *Paoputze* (probably the first account of embryonic respiration) and a 16th century commentary by Wang Wen-lu to the Canon of Embryonic Respiration (*Taihsiching*).

The method of leading and guiding the chi (*taoyin*) refers first of all to gymnastic exercises and (self-) massage. The methods of influencing the flow of chi within the body without physical exercises is called mental taoyin. The method was introduced to Europe under the name *kungfu* as early as the 18th century. The author introduces the earliest document on taoyin (2nd century BC), which was excavated from a tomb in Mawangtui. Looking at the coloured pictures painted on silk one can find some well known exercises, such as 'bear rambling' and 'bird stretching'.

After introducing meditation and mental concentration, sexual techniques and some supplementary methods, the article gives a short account of the role of chikung in present day China. In the last decade or so, chikung became very popular in the P. R. of China. Several journals and books are being published on this topic, chikung courses are organized for the public, and spectacular performances are held all around the country.

... ..

... ..

... ..

Ormos István

A specializáció gyökerei az arab-islám orvostudományban¹

Nem lehet kétséges, hogy a fokozatosan egyre nagyobb mértékben bővülő tudásmennyiség és az egyén elméjének korlátozott befogadóképessége közötti eltérés jelentős mértékben járult és járul hozzá a specializáció megjelenéséhez és egyre nagyobb mértékű érvényre jutásához az egyes tudományokban. Ma egy olyan állapot tanúi vagyunk, amikor egy személy már nem képes arra, hogy az egész orvostudományt mint zárt, egységes egészet szuverén módon ismerje: legfőljebb egy kis részterületét mondhatja csak magáénak. Ám ez nem mindig volt így: az arab-islám orvostudomány² virágkora ennek a fejlődésnek a kezdetére esik. Egyetlen személy könnyedén megbirkózott az orvostudomány teljes korpuszával, sőt ez még csak ki sem merítette erejét: tevékenységének az orvostudomány csak tört részét képezte, s mellette még más tudományterületek iránt is érdeklődött.³

Avicenna (Ibn Színá / *Ibn Sīnā*) (megh. 428 AH/1037 AD) nem csupán mint orvos örvendett nagy tiszteletnek, hanem hozzájárult mindama tudományágak előrehaladásához, amelyeket az idő tájt műveltek: behatóan foglalkozott a legkülönbözőbb területeivel a teológiának és a filozófiának, amikhez hozzásorolták többek között a természetrajzot, a geometriát, az aritmetikát, zenét, költészetet, logikát, meteorológiát, asztronómiát és metafizikát, ám egyúttal költőként és misztikusként is tisztelték. Orvosként, filozófusként,

¹ A bécsi egyetem Orvostörténeti Intézetének 75-éves fennállása alkalmából 1996. március 21-22-én rendezett ünnepi szimpóziumon elhangzott előadás.

² *Arab-islám* orvostudományon azt a főleg ókori eredetű gyógyászatot értjük, amelyet az arab kalifátusban, annak utódállamaiban és az egész iszlám világban műveltek, illetve részben ma is művelnek. Képviselei csak kisebb részben voltak arabok, nagyobb részük a szírek (arámiak), irániak, zsidók, törökök stb. közül került ki, akik tudományos tevékenységük során nem anyanyelvüket, hanem ennek a világnak a kultúryelvét, az arabot használták (Ibn Haldūn, *Muqaddima*. Kiad. °Ali °Abdalwāhid Wāfi. 3. kiad., Kairó, 1979-1980, 1257ff. [VI.44: „Fejezet arról, hogy a tudomány művelői az iszlámban többségükben nem arabok [perzsák]”). A későbbi fejlődés során az iszlám világban azután más nyelveken (pl. perzsául, törökül, héberül) is születtek olyan művek, amelyek teljes mértékben ebbe a rendszerbe tartoznak, s ily módon mintegy az arab-islám orvostudomány alkotórészének számítanak, jóllehet nem arabok, alkalmasint nem is muszlimok s még csak nem is arabul írták őket; vö.: Heinrich Simon – Marie Simon, *Geschichte der jüdischen Philosophie*. Berlin, 1984, 9ff. [„Mi a zsidó filozófia?”].

³ „Az orvostudomány és a filozófia összekapcsolása hellenisztikus hagyományon alapult. [...] Az orvostudomány elsajátítása/tanulása valójában az antik filozófia némileg tágabb keretek között történő tanulmányozása volt”; Felix Klein-Franke előszavából: Ibn Buṭlān, *Das Arztebankett*. Ford. Felix Klein-Franke. Stuttgart, 1984, 11, 31.

államférfiként és pénzügyi szakemberként is tevékenykedett.⁴ Maimonidész (Ibn Majmún / *Ibn Maymūn*) (megh. 601 AH/1204 AD) kiemelkedő orvos volt, ám mint filozófus és zsidó teológus is nagyot alkotott; matematikai és asztronómiai írásai elvesztek.⁵ Averroész (Ibn Rusd / *Ibn Rušd*) (megh. 595 AH/1198 AD), Arisztotelész nagyhatású kommentátora eredetileg jogász volt, ugyanakkor már fiatal korában alapos teológiai, filozófiai, asztronómiai és nem utolsósorban orvosi ismereteket szerzett, úgyhogy egy ideig Szevillában és Kordovában bíróként tevékenykedett, ám élete során két almohád uralkodó háziorvosi teendőit is ellátta Marrákesben.⁶ Kindi (*al-Kindī* / latinosan Alkindus; megh. 256 AH/870 AD után) jelentős orvos, filozófus és matematikus volt; gazdag és sokoldalú tevékenységet fejtett ki szinte valamennyi tudományterületen – az általa megvetett alkímia kivételével⁷. Rázi (*ar-Rāzī* / latinosan Rhazes; megh. 313 AH/925 AD), aki csak viszonylag későn fogott az orvostudomány tanulmányozásához, szaktekintélynek számított az orvostudományon túlmenően a kémia (alkímia), geológia és a filozófia területén is.⁸ A keresztények és muszlimok által egyaránt nagyrabecsült szírjakobita egyházfő, Abulfaradz Grigor Júhannán Ibn al-Ibri (*Abū l-Faraġ Ġriġūr Yūhannān Ibn al-ʿIbrī*; megh. 685 AH/1286 AD), aki Európában a latinított Barhebraeus néven vált ismertté, ifjúságában átfogó műveltségre tett szert, amelybe az orvostudomány is beletartozott. Írásaiban számos tudományterületet művelt, többek között a filozófiát, orvostudományt, gyógyszeriant, asztronómiát, asztrológiát, földrajzot, történelmet, egyháztörténetet, jogtudományt és nyelvészetet. Többnyire szírül írt, ám egyes műveit arabul fogalmazta meg. Egyéb tevékenységei mellett időről időre orvosként is működött; ismert, hogy Kr. u. 1263-ban kezelte a mongol uralkodót.⁹ Ibn an-Nafisz (*Ibn an-Nafīs*) (megh. 687 AH/1288 AD), a kisvérkör felfedezője egyúttal jogász is volt, s e minőségében a sáfiiti jogi iskolát követte.¹⁰

De ha elhagyjuk ezeknek az egyértelműen különleges nagyságoknak a kö-

⁴ Ibn Challikani [=Ibn Hallikān] *Vitae illustrium virorum*. Kiad. Ferdinand Wüstenfeld. Göttingen, 1835-1841, 130ff. [189. sz.]; Ibn al-Qiftī, *Taʾrīḥ al-ḥukamāʾ*. Kiad. Julius Lippert. Leipzig, 1903, 413ff.

⁵ Barhebraeus, *Historia compendiosa dynastiarum*. Kiad. Edward Pocock. Oxford, 1663, 454f.; *Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Leiden-London, 1960– (a továbbiakban *El²*), III 876ff.; Ibn Qiftī *i. m.*, 317ff.; Ibn abī Ušaybiʿa, “*Uyūn al-anbāʾ fī ṭabaqāt al-aʿlbbāʾ*”. Kiad. August Müller. Kairó 1300 [AH = 1883 AD] II 117ff.

⁶ Ibn abī Ušaybiʿa, *i. m.*, II 75ff.; Salomon Munk, *Mélanges de philosophie juive et arabe*. Paris, 1857, 423ff.; Ernest Renan, *Averroès et l'averroïsme*. Paris, 1866, 13f., 19.

⁷ Ibn Ġulġul, *Ṭabaqāt al-aʿlbbāʾ wa-l-ḥukamāʾ*. Kiad. Fuʿād Sayyid. Kairó, 1955, 73f.; Ibn an-Nadīm, *Kitāb al-fihrist*. Kiad. Riġāʾ Taġaddud. Teherán, 1391 AH/1971 AD, 315ff.; Ibn al-Qiftī, *i. m.*, 366ff.; Ibn abī Ušaybiʿa, *i. m.*, I 206ff.; Munk, *i. m.*, 339ff.

⁸ Ibn Ġulġul, *i. m.*, 77ff.; Ibn Hallikān, *i. m.*, VIII 73ff. [171. sz.]; Ibn abī Ušaybiʿa, *i. m.*, I 309ff.

⁹ Josephus Simonius Assemanus, *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*. Róma, 1719-1728, II 244b, 269ff.; *El²* III 804f.; Theodor Nöldeke, *Orientalische Skizzen*. Berlin, 1892, 251ff., kül. 255, 272.

¹⁰ Max Meyerhof, *Die Quellen zur Geschichte der arabischen Medizin*. In: *Ciba Zeitschrift* 8, 1942, 2987.

rét, akkor is számos példát hozhatunk föl az említett jelenségre. Ibn al-Murahhim Jahjá ibn Szaíd (*Ibn al-Murahhim Yahyā ibn Sa'īd*) orvosként és érvágóként működött abban a mozgó kórházban, amelyet az uralkodói tábor részeként negyven tevé szállított egyik helyről a másikra. Később Bagdad főbírája lett Muktafī kalifa (*al-Muqtafī*; uralk. 530-555 AH/1136-1160 AD) idejében, úgyhogy az orvostudomány mellett a jogban is alapos jártassággal kellett bírnia.¹¹ Mozgó kórház-beli kollégája, Abulhakam al-Magribi (*Abū l-Hakam al-Magribī*), aki egy andalúziai családból származott – a neve is erre utal –, jöllehet ő maga Kr. u. 1093-ban (486 AH) már Jemenben született, Bagdadba való megérkezését követően tanárként működött, minthogy átfogó ismeretekkel rendelkezett az irodalom és a geometria területén, majd pedig a mozgó kórházban kapott orvosi állást. Később bizonyos politikai jellegű problémák miatt el kellett hagynia Irakot s az arab nyugat, a Magreb felé vette útját – minden bizonnyal a család ősi otthona volt végső úticélja –, ám nem jutott túl Damaszkuszra, itt ugyanis az elképesztően alacsony árakat látván letelepedett, nyitott egy patikát, ahol gyógy- és illatszereket, valamint gyógyfüveket árult s néminemű orvosi prakszist is folytatott, amint ezt a gyakorlatot ma is megfigyelhetjük Egyiptomban. Kr. u. 1155-ben (549 AH) hunyt el. Kiemelkedő orvosként és jelentős költőként tartják számon, aki a filozófia különböző területein, valamint az elegáns általános műveltséghez tartozó tudományokban (*adab*), különösen az irodalomban az átlagot magasan meghaladó jártasságot mutatott s egyúttal kiváló lantjátékos hírében is állott. Mellesleg a borivás szenvedélyének is lódolt.¹² A Baszrában élő, Kr. u. 1193-ban (589 AH) elhunyt keresztény orvos, Jahjá ibn Szaíd (*Yahyā ibn Sa'īd*) orvosként, költőként, az antik tudományok ismerőjeként, az elegáns általános műveltség (*adab*) egyes ágainak, különösen az irodalomnak a művelőjeként, valamint nyelvtudósként tűnt ki.¹³ Abulkászim Hibatalláh ibn al-Huszajn ibn Ahmad (*Abū l-Qāsim Hibatallāh ibn al-Ḥusayn ibn Ahmad*; megh. 534 AH/1139-1140 AD) nagyabecsült orvosnak számított Bagdadban, aki kiemelkedett a teológia, a filozófia és a költészet területén is, ám igazán páratlannak asztronómiai ismeretei számítottak: pompás asztrolábiumokat készített s ily módon elnyerte az „al-Badí al-Aszturlábi” (*al-Badī 'al-Ašturilābī*) megbecsülést és csodálatot egyaránt kifejező melléknévet.¹⁴ Damaszkuszban működött az inkább a „Muhakkik” (*al-Muḥaqqiq*) melléknéven ismert Dzsamáladdín Ahmad ibn Abdalláh ibn al-Huszajn ad-Dimaski (*Ġamāladdīn Ahmad ibn 'Abdallāh ibn al-Ḥusayn ad-Dimašqī*; megh. 694 AH/1294 AD): sáfíiti jogtudós volt, formális jogi véleményeket (fatvákat) adott ki és több főiskolán oktatott iszlámjogot tanárként és korrepetitorként. Ugyanakkor kiemelkedett orvosként is: beteget kezelte a Núri-kórházban,

¹¹ Ibn al-Qifī, *i. m.*, 405.

¹² Ibn Hallikān, *i. m.*, IV 58ff. [367.sz.]; Ibn al-Qifī, *i. m.*, 404ff.; Ibn abī Ušaybi'a, *i. m.*, II 144f.

¹³ Ibn al-Qifī, *i. m.*, 360f.

¹⁴ Ibn Hallikān, *i. m.*, IX 94f. [779. sz.]; Ibn al-Qifī, *i. m.*, 339f.; Ibn abī Ušaybi'a, *i. m.*, I 280ff.

valamint saját korában felülmúlhatatlan orvosi tudása okán elnyerte a Dahvárija orvosi főiskola igazgatói posztját is.¹⁵ Imádaddín Abu Abdalláh Muhammad ibn Abbász ibn Ahmad ar-Rabai ad-Dunajszari (*‘Imādaddīn Abū ‘Abdallāh Muḥammad ibn ‘Abbās ibn Aḥmad ar-Rabā‘ī ad-Dunaysarī*, 606 – 686 AH/1209-1210 – 1287-1288 AD) kitűnt sáfíiti jogtudósként, a Próféta életére vonatkozó hagyományok (ún. hadíszok) szakértőjeként, költőként, irodalmárként, különösen pedig orvosként. Fontos orvosi műveket írt, orvosként tevékenykedett a nagy damaszkuszi kórházban és megalapította ugyanott a Núri-kórház közelében a Dunajszarija orvosi főiskolát, amely róla kapta a nevét.¹⁶ A kalifátus korában néminemű orvosi ismeretek hozzátartoztak az általános műveltséghez: Tavaddud, az Ezeregyéjszaka meséi egyik ismert történetének okos rabszolganője nemcsak a teológiában, az iszlám jogban, a Korán-magyarázatban, asztronómiában, filozófiában, retorikában és sakkjátékban járatos, hanem az orvostudomány különböző részterületeihez, az anatómiához, a humorálpatólogiához, a szimptomatológiához, a terápiához és a táplálkozás- valamint életmódtanhoz is kiválóan ért.¹⁷ Ugyanennek a gyűjteménynek egy másik történetében egy hengegő borbély eltűzött alakja tűnik föl, amely azonban túlzottságában felettebb tanulságos: a borbély szívesen vág eret, borotvál,¹⁸ de egyúttal gyógyszerész, asztrológus és hivatásos szónok is, jól ért az aritmetikához, geometriához, filozófiához, építészethez valamint a történelemhez.¹⁹

Az ábrázolt helyzettel párhuzamosan megfigyelhetjük azonban az első csíráit egyfajta specializációra való törekvésnek is; ebben a folyamatban különböző tényezők játszhattak szerepet.²⁰ Előfordulhatott, hogy egy orvos egy

¹⁵ ‘Imādaddīn Ismā‘īl ibn ‘Umar Ibn Kaṭīr, *al-Bidāya wa-n-nihāya fī t-tārīḫ*. Kairó, 1348-1358 AH [=1929-1939 AD], XIII 342; Aḥmad ‘Isā, *Tārīḫ al-bīmāristānū fī l-islām*. [Reprint] Bejrút, 1981, 220; ‘Abdalqādir ibn Muḥammad an-Nu‘aymī ad-Dimašqī, *ad-Dāris fī t-tārīḫ al-madāris*. Bejrút, 1440 AH/1990 AD, I 118, 129, II 103.

¹⁶ Nu‘aymī, *i.m.*, II 104ff.

¹⁷ *Alf layla wa-layla*. Bejrút, 1888-1890, III 124ff.; Edward Granville Browne, *Arabian Medicine*. Cambridge, 1921, 31f.; *Die Erzählungen aus den Tausendundein Nächten*. Ford. Enno Littmann. Lipsce, 1923-1928, III 689ff.

¹⁸ *Alf layla...*, I 196f.; *The Thousand and One Nights*. Ford. Edward William Lane. Kiad. Edward Stanley Poole. [Reprint] London, 1979, I 332f.

¹⁹ *Alf layla...*, I 196f.; *Le livre des mille nuits et une nuit*. Ford. Joseph Charles Victor Mardrus. Párizs, 1908-1912, II 96f. A közelmúltban Kees Versteegh érdekes cikkben vizsgálta meg 2209 az utókor által nyelvészként számontartott arab tudós életrajzát, akik egy ismert arab biográfiai műben szerepelnek. Arra volt kíváncsi, hogy az illetők valójában milyen polgári foglalkozást űztek. 25 orvos mellett talált számos tanárt, jog- és Korántudóst, de 11 kereskedőt, 7 asztrológust, valamint 17 üvegest is. Kees Versteegh, A sociological view of the Arab grammatical tradition: grammarians and their professions. In: *Studia Linguistica et Orientalia Memoriae Haim Blanc Dedicata*. Wiesbaden, 1989, 289-302.

²⁰ V. ö. Johann Fück, *Arzt und Heilkunst im islamischen Mittelalter*. In: uő., *Arabische Kultur und Islam im Mittelalter. Ausgewählte Schriften*. Kiad. Manfred Fleischhammer. Weimar, 1981, 311.

adott terület után élénkebb érdeklődést tanúsított.²¹ A körülmények is hozhaták úgy, hogy egy orvos bizonyos területen mélyebb ismeretekre tett szert. Feltételezhetjük például, hogy al-Fadl ibn Jahjá al-Barmaki (*al-Faḍl ibn Yaḥyā al-Barmakī*), az abbászida kor neves udvari hivatalnok-dinasztiájának, a barmakidáknak egyik tagja, aki valamilyen bőrbetegségben szenvedett, azért hívatta magához a távoli tartományból Pált, a sírázi katolikoszt (keresztény egyházfőt) és háziorvosa, Dzsibraíl ibn Buhtísú (*Ġibra' il ibn Buḥtišū*; megh. 212 AH/827 AD) helyett azért inkább vele kezelte magát, mert az valószínűleg kiváló bőrbetegség-specialista hírében állott.²²

Az arab-iszlám kórházakról szóló híradásokban már viszonylag korán találhatók bizonyos betegségekben szenvedők elkülönítésére vonatkozó utalások, s ez arra enged következtetni, hogy esetleg voltak olyan orvosok, akik az adott területen átlagon felüli ismeretekkel rendelkeztek. Tudunk például arról, hogy al-Valíd ibn Abdalmalik (*al-Walīd ibn 'Abdalmalik*; uralk. 86-96 AH/705-715 AD), aki elsőként építtetett kórházat az iszlámban, elzáratta a leprában (elefantiázisban) szenvedőket, hogy ne érintkezzenek szabadon a damaszkuszi lakossággal. Ugyanakkor gondoskodott a megélhetésükről is, éppúgy, amiképpen ezt a vakokkal és a bénákkal kapcsolatban is megtette, akik – úgy tűnik – valamilyen nyilvános intézményben voltak elhelyezve.²³ A Kr. u. 9-10. sz.-ban a leprások saját külön negyedükben laktak Kordovában, és rendelkezünk olyan híradásokkal is, amelyek arra utalnak, hogy az arab világ nyugati részében másutt is léteztek hasonló, a városfalon kívül elhelyezkedő, a leprások szállásául szolgáló negyedek.²⁴ Az észak-afrikai Kajravánban a leprásokat egy külön épületben (*dār al-dzsazmá / dār al-ġadmā*) kezelték a kórház közelében, ám attól elkülönítve.²⁵ A Kr. u. 19. sz. közepe táján Jeruzsálemben 40 és 100 között volt a leprások száma. Saját kis kolóniájuk-

²¹ *Das Vorwort zur Drogenkunde des Bērūnī*. Kiad., ford. Max Meyerhof. Berlin, 1932, 9.7-8 [ar.] = 35.26-29 [ném.]. (Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin. Band 3. Heft 3).

²² Cyril Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*. Cambridge, 1951, 245; Ibn al-Qifṭī, *i. m.*, 143.10-16, küll. 13; Ibn abī Uṣaybi'a, *i. m.*, I 137.4-11, küll. 6f.; Aḥmad ibn 'Umar ibn 'Alī an-Nizāmī al-'Arūḍī as-Samarqandī, *Čahār maqāla* ("The Four Discourses"). Kiad. Mirza Muḥammad. Leiden-London, 1910, 85ff. = e mű angol fordítása, ford. Edward G. Browne. Cambridge-London, 1921, 95f. [XLIII]. Egy másik, szintén perzsiai keresztény egyházi méltóság Bagdadban folytatott kevésbé épületes orvosi tevékenységére vonatkozóan ld. Ibn al-Qifṭī, *i. m.*, 140.17ff.; Ibn abī Uṣaybi'a, *i. m.*, I 128.7ff.

²³ Abū I-Ḥasan 'Alī Ibn al-A'īr, *Tārīḫ al-kāmil*. Kairó, 1290 [AH = 1874 AD], IV 219 [a 88. év alatt]; Taqī ad-dīn Aḥmad ibn 'Alī ibn 'Abdalqādir ibn Muammad al-ma'rif bi-l-Maqrīzī, *Kitāb al-ḥiṭāṭ wa-l-ḫiṭāb*. Búlaq, 1270 AH [= 1853 AD], II 405; Šihābaddīn Aḥmad ibn 'Abdalwahhāb an-Nuwayrī, *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab*. Kairó, 1347 AH/1929 AD -, XXI 315 [a 88. év alatt]; Abū Ča'far Muḥammad ibn Čarīr at-Ṭabarī, *Tārīḫ ar-rusīl wa-l-mulūk*. *Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarīr at-Ṭabarī*. Kiad. M. J. De Goeje és mások. Leiden, 1879-1901, II 1196.3f. [a 88. év alatt], 1271.4f. [a 96. év alatt].

²⁴ Évariste Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*. Új kiad. Párizs-Leiden, 1950-1953, III 381f., 434.

²⁵ Sami K[halaf] Hamarneh, *Health Sciences in Early Islam*. Blanco/Texas, 1983-1984, I 102.

ban éltek elkülönítve a Cion-/Dávid-prófeta-keresztély közelében a városfalon belül. Kizárólag egymás között házastodtak, ám a környező lakosságtól nem voltak hermetikusan elzárva: koldulással tengették sanyarú életüket. A múlt század utolsó harmadában kezdődött azután a leprakórházak építése Jeruzsálemben.²⁶ A szeldszuk uralom alatti területekről és az oszmán birodalomból is számos adat áll rendelkezésünkre leprozóriumok meglétére vonatkozóan.²⁷ Egy Kr. u. 1848-ból származó leírás két községi tulajdonban lévő épületet említ Damaszkuszban, amelyben leprások laktak. „Az egyik, amely mindenféle nációjú keresztény elhelyezésére szolgál, a városon belül áll és hadúrának nevezik [*ḥaḍīra* „tanya, majorság” / *ḥazīra* tkp. „kerítéssel vagy fallal körülkerített tér” helyett]; a másik a városon kívül a muszlimoké. A keresztény leprások alamizsnából és hullaszállításból élnek; ezenkívül részesülnek még néhány alapítvány hozadékaiból. A muszlim leprások megélhetésüket több régi alapítványból nyerik, valamint falvakból, ahonnan ők kapják a tizedet”.²⁸ Egy Kr. u. 1851-ben megjelent leírás szerint Damaszkuszban van egy külön negyed, ahol a leprások egymás között élnek; mindazonáltal a leírás kihangsúlyozza, hogy nincs nekik megtiltva, hogy a város lakosságával érintkezzenek.²⁹ A különböző korokban szokás volt elkülöníteni az elmebetegeket, a bolondokat is. Abban a pompás kórházban, amelyet Ibn Túlún (*Ibn Tūlūn*) 259 AH/872 AD és 261 AH/875 AD között építtetett Kairóban,³⁰ volt egy külön, zárt részleg a bolondok számára. Az uralkodó olyannyira a szívéen viselte a kórház sorsát, hogy péntekenként – az iszlámban ez a heti pihenőnap! – személyesen kilovagolt, hogy fölkeresse és mintegy ellenőrizze is az intézményt. Egyszer azután az történt, hogy midőn a szultán épp a zárt osztályon tartózkodott, az egyik bolond megkérte a magas látogatót, szerezzen neki egy hatalmas gránátalmát, mert éppen arra vágyott. A szultán parancsára azon nyomban teljesítették a beteg kívánságát, s megkapta a gránátalmát. A beteg a kezét a magasba tartva játszadozott a gránátalmával, s egyszer, amikor a szultán épp nem figyelt oda, hirtelen hozzávágta, a gránátalma szétloccsant a szultán mellkasán és alaposan bepiszkította a ruházatát. A szultán igyekezett jó képet vágni az esethez és megparancsolta, vigyázzanak jól a betegre, ám soha többé nem tette be a lábát a kórházba.³¹ Bolondok valamiféle

²⁶ Kāmil Ğāmīl al-ʿAsālī, *Muqaddima fī tāriḫ at-ṭibb fī l-Quds*. Ammán, 1994, 218; Yehoshua Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th century. The Old City*. Jeruzsálem-New York, 1984, 98ff.

²⁷ Arslan Terzioğlu, *Die frühislamischen, seldschukischen und osmanischen Leprosorien*. In: *XX. Deutscher Orientalistentag 1977 in Erlangen*. Kiad. Wolfgang Voigt. Wiesbaden, 1980, 403ff. (*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. Supplement IV.).

²⁸ Heinrich Leberecht Fleischer, *Kleinere Schriften*. [Reprint] Osnabrück, 1968, III 315.

²⁹ C. V. A. Van Dyck, *On the Present Condition of the Medical Profession in Syria*. In: *Journal of the American Oriental Society* 1, 1851, 590f.

³⁰ V. ö. Ibn Duqmāq, *Kitāb al-intišār li-wāsiṭat ʿiqd al-amṣār* IV–V. Kiad. Karl Vollers. Bülák, 1309 AH/1893 AD, IV 99.

³¹ Maqrīzī, *i. m.*, II 405f. Egyébként nem minden kortárs volt elragadtatva a kórháztól: a történész al-Kindinél (al-Kindī) olvashatunk egy gúnyverset, amely a kórházat sem kíméli; *Kitāb al-wulāt wa-kitāb al-*

specializált kezelésére való utalásként értelmezhető a neves filológus, Mubarrad (*al-Mubarrad*; 210k.-286k. AH/826k.-900k. AD) látogatásáról szóló hír a Vászit (*Wāsiṭ*) és Bagdad között fekvő Heraklius-kolostorban, amely Muta-vakkil kalifa (*al-Mutawakkil*) uralkodásának az idejére (232-247 AH/847-861 AD) esett.³² Egyiptomi tartózkodása során (578 AH/1183 AD) a neves utazó, Ibn Dzubajr (*Ibn Ğubayr*) két kórházat látott Kairóban. Az egyikben, amelyik Fuszátban (*Fusṭāṭ*) volt, speciális, vasráccsal ellátott részlegeket különítették el az elmebetegek őrzése céljából.³³ Elbeszélése alapján úgy tűnik, hogy látogatása idején (580 AH/1184 AD) Damaszkuszban a bolondok a régi, kis kórház speciális részlegében voltak láncra verve. A szöveg „[külön] kezelési módról” (*darb min al-ilādzs / darb min al-‘ilāġ*) beszél, ám nem világos, hogy ez a kifejezés az elzárást, a láncra verést, vagy valami más, közelebbiről meg nem határozott kezelési módot jelöl.³⁴ Mintegy 664 évvel később, Kr. u. 1848-ban egy elmeegógyintézetet (márisztán / *māristān*) és két, leprások szállásául szolgáló közösségi házat említ egy damaszkuszi leírás: általános kórház – úgy tűnik – nem létezett ez idő tájt.³⁵

A nagy orvostörténeti és topográfiai művekben található kórház-leírások fontos adatokat tartalmaznak a kórházak egyes részlegeire, valamint az egyes részlegekben működő orvosok tevékenységére vonatkozóan. A Kr. u. 978-979-ben (368 AH) vagy 982-ben (372 AH) elkészült új, alapítójáról, a legjelentősebb bújjida uralkodóról, Adudaddauláról (*Aḏud ad-dawla*; uralk. 367-372 AH/978-983 AD) elnevezett bagdadi Adudi-kórházban, amely mindent elhomályosított, ami csak korábban létezett, a következő orvos-csoportokat különböztették meg: „természetorvosok” (*tabāiifjūn / tabā' i'c' riyūn*),³⁶ a kalifa

quḏān ta'liif Abi 'Umar Muḥammad ibn Yūsuf al-Kindī. The Governors and Judges of Egypt by El Kindī. Kiad. Rhuvon Guest, Leiden-London, 1912, 316f.

³² Maçoudi, *Les prairies d'or*. Kiad. és ford. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille. Párizs, 1861-1876, VII 198ff.

³³ *Riḥlat Ibn Ğubayr. The Travels of Ibn Jubayr*. Kiad. William Wright. 2. kiadást gondozta M. J. De Goeje. Leiden-London, 1907, 51f.

³⁴ *Uo.*, 283.

³⁵ Fleischer, *i. m.*, III 314ff. A perzsa eredetű „bimárisztán > márisztán” (*bīmāristān > māristān*) szó eredetileg „kórházat” jelentett az arabban, ám gyakran használatos „bolondokháza” jelentésben is: a kórházakban gyakran volt külön részleg az elmebetegek számára s előfordult, hogy átszervezés, költözés stb. miatt egy kórházban csak bolondok maradtak vissza (‘Īsā, *i. m.*, 4; *The Thousand and One Nights*, II 323, 336 [12. sz. jegyzet]; v. ö. még ‘Asalī, *i. m.*, 173; R|einhart P.| Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*. 2. kiad. Leiden-Párizs, 1927, II 564b.). Következésképpen nem mindig könnyű eldönteni, hogy egy adott szöveghelyen „általános kórházról” van szó elmeosztály nélkül, elmeosztállyal, vagy pedig elmeegógyintézetet jelöl az adott szó. E szó használatáról Damaszkuszban ld. Nu‘aymī, *i. m.*, II 100ff. E szó kiejtése ma Kairóban „murusztán” (*murusṭān*). Jeruzsálemben a „múrisztán / murusztán” (*murisṭān / murusṭān*) szó azt a területet jelenti ma az Óvárosban, ahol egykoron a Szent János lovagrend kórháza, a későbbi Szaladin-kórház állott (‘Asalī, *i. m.*, 79ff., 91; Dan Bahat, *Carta's historical atlas of Jerusalem*. Jeruzsálem, 1992, 56).

³⁶ Természetesen nem a mai értelemben vett természetgyógyászokról van szó. E kifejezés fordításában és értelmezésében a szakirodalom nem egységes; jómagam nézetemet részletesen másutt remélem kifejtheti, itt csupán rövid összefoglalásra szorítkozom. Az itt és az ezzel párhuzamos helyeken előforduló

magánorvosai (atibbá havássz / *aḫbbā' ḥawāṣṣ*),³⁷ szemészek (kahlálún / *kaḥḥālūn*), sebészek (dzsaráihjújún / *ǧarā'ihjūn*)³⁸ és csontigazítók (mudzsabbirún / *muǧabbirūn*).³⁹ A kairói nagy Manszúri-kórházban,⁴⁰ amelynek fölépítése al-Manszúr Kalátún (*al-Manšūr Qalā'ūn*; uralk. 678-689 AH/1280-1290 AD) mameluk szultán parancsára felettébb gyorsan történt meg Kr. u. 1284-ben (683 AH)⁴¹ és amelynek az alaprajza négy-ívános elrendezést mutat,⁴² a négy

„tabíi, tabáii” (*tabī'ī, tabā'ī'ī*) kifejezés valójában a „tabía” (*tabī'a*), tsz. „tabáii” (*tabā'ī'*), eredetileg „természet” jelentésű szóból képzett melléknév, jelentése: „természeti”, „természetes”, „a természettel kapcsolatos”. A bennünket érdeklő, illetve azokkal párhuzamos helyeken e kifejezést a szakirodalomban a legkülönbözőbb módokon fordítják: D. M. Dunlop: „physiologists” (nem értelmet, mit is ért rajta); Max Meyerhof s őt követve U. I. Karimov: „természet tudós orvosok” (naturforschende Ärzte, vracsí-jesztyesztoivojszpitateli); Paul Kraus: „természetfilozófusok” (mellesleg ők hárman félreértik az adott Bírúni-helyet, ám a mi szempontunkból ez most itt lényegtelen); al-Báz al-Aríní (*al-Bāz al-ʿArīnī*) és Abdalazíz al-Ahvání (*ʿAbdalʿazīz al-Ahwānī*): „(modern értelemben vett) belgyógyászok”; Muhammad Kámil Huszajn (*Muḥammad Kāmil Ḥusayn*): „belgyógyászok”. Az utóbbi három kutatóval értek egyet, ám ők adósok maradnak a magyarázattal: miképpen lesz a „természetiből” „belgyógyász”? Nos, röviden a következőről van szó. Esetünkben a „tabía” (*tabī'a*) egy speciális használatával állunk szemben; e szó itt a humorálpatólógia egyik alapfogalmát jelenti: „at-tabáii al-arba” (*aṭ-ṭabā'ī' al-arba'*) „a négy természet” = „a négy alapqualitás, illetve a négy alapelem” = meleg, hideg, nedvesség, szárazság. Ily módon tehát a „tabíi” (*tabī'ī*), „tabáii” (*tabā'ī'ī*) elnevezés olyan személyt > orvost jelöl, aki a humorálpatólógia alapján áll, s minthogy az arab-izslám orvostudományon belül gyakorlatilag mindenki ezen az alapon állott, ez a szó első megközelítésben egyszerűen „orvos” („általános orvos”) jelentéssel bír. Ha azonban különböző specializációk társaságában fordul elő, akkor értelemszerűen azt a specialistát jelöli, aki az orvostudományban azt a szelétét műveli, amely a különböző speciális területek „levonása” után visszamarad, s ebben mintegy megfelel a modern értelemben vett belgyógyásznak. Ebben a speciális jelentésben maga a „tabíi” (*tabī'ī*), tsz. atibbá / *aḫbbā'* szó is használatos önmagában: a specializációk felsorolásában a „tabáii” (*tabā'ī'ī*) stb. helyén időnként egyszerűen csak „tabíi” (*tabī'ī*) áll; ld. pl. ʿĪšā, *i. m.*, 91, 211.

³⁷ Ehhez az értelmezéshez ld. Ibn al-Qifṭī, *i. m.*, 134.5; Abū l-ʿAbbās Aḫmad al-Qalqašandī, *Šubḥ al-ʿĀšā fī jnāʿat al-inšāʿ*. Kairó, 1331-1338 AH / 1913-1919 AD, III 496.

³⁸ V. ö. *Enzyklopaedie des Islām*. Leiden-Lipscse, 1913-1938 [a továbbiakban *EI*], Ergänzungsband 54f. [Max Meyerhof: *Djarrāḫ*]; István Ormos, „Surgery” in Arabic: Aspects of a Technical Term. In: *Proceedings of the Colloquium on Arabic Lexicology and Lexicography* (C. A. L. L.). Kiad. Kinga Dévényi stb. Part One. *The Arabist. Budapest Studies in Arabic* 6-7, 1993, 215-232; ld. még alább a 69. sz. jegyzetet!

³⁹ Ők rakják helyre a kifricamodott, valamint a törések során a helyükről elmozdult csontokat; ném. „Knochenrenker”, ang. „bone-setter”; Ibn abí Ušaybīʿa, *i. m.*, I 310; v. ö. Ibn Ḥallikān, *i. m.*, VI 33 [543. sz.]. Az a tény, hogy pl. Kalkasandī (megh. 821 AH / 1418 AD) szerint a fősebész (raisz al-dzsaráihjúja / *raʿīs al-ǧarā'ihjūja*) a sebészek mellett a csontigazítók felügyeletét is ellátta, arra utal, hogy e két csoport között némileg szorosabb kapcsolatot állott fenn, s a „sebész” (dzsaráihí / *ǧarā'ihī*) szó időnként tágabb értelemben a „csontigazítót” (*muǧabbirūn*) is magába foglalta; Qalqašandī, *i. m.*, V 467.

⁴⁰ Ez a kórház valójában egy egészen különleges, egy mauzóleumból, egy főiskolából (madrasza / *madrasa*) és az éppen említendő kórházból álló épületegyüttes része. Az iszlám építészet eme gyöngyszeméről, amelyet a századforduló táján Herz Miksa pasa restaurált, részletesen ld. Max Herz Pascha [=Herz Miksa pasa], *Die Baugruppe des Sultans Qalāūn in Kairo*. Hamburg, 1919 (Abhandlungen des Hamburgischen Kolonialinstituts. Band XXXXII [!]). Reihe B. Völkerkunde, Kulturgeschichte und Sprachen. Band 22). V. ö. még K. A. C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt. II. Ayyūbids and Early Bahrite Mamlūks*. Oxford, 1959, 190-212.

⁴¹ Makrízi vonatkozó adatainak helyesbítéséhez ld. Creswell, *Muslim*, 210; Herz pasa, *Baugruppe*, 46f. V. ö. még Herz Miksa Bey, *Az iszlám művészete*. In: *A művészetek története*. Szerk. Beóthy Zsolt. Budapest,

ívánban lázas, valamint egyéb betegeket helyeztek el, míg egy-egy termet bocsátottak a szembetegek, a sebészeti esetek, a hasmenésben szenvedők, valamint a „hideg betegeket”⁴³ rendelkezésére, s ez utóbbi részleget tovább

1906-1912, II 149. [1. sz. láb.]]; Abū Bakr ibn ʿAbdallāh ibn Aybak ad-Dawādārī, *Kanz ad-durar wa-ğāmiʿ al-ğurar*. Kiad. H. R. Roemer stb. Kairó, 1960–, VIII 302.3f.; [Taqī ad-dīn al-Maqrizī, *Kitāb as-sulūk fī maʿrifat duwal al-mulūk*] *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Égypte* écrite en arabe par Taki-Eddin-Ahmed-Makrizi. Ford. M. Quatremère. Párizs, 1837-1845, II/1 64 [682 AH/1283 AD alatt], 74 [683 AH/1284 AD alatt].

⁴² „Íván: rendszerint boltívvél fedett és három oldalról zárt, negyedik oldalán nyitott nagy terem, amely legtöbbször udvarra nyílik”; Fehérvári Géza, *Az iszlám művészet története*. Budapest, 1987, 281; Herz Bey, *Az iszlám*, II 114 [líván]. A négy-ívános elrendezés eredetét gyakran keresték Iránban, illetve Közép-Ázsiában; vö. Max van Berchem, *Notes d'archéologie arabe*. In: *Journál Asiatique*, 1891, 426ff.; Creswell, *Muslim*, 104ff.; *EP* IV 288 [Oleg Grabar: *hwān*]; Max Herz Bey [=Herz Miksa Bey], *La Mosquée du Sultan Hassan au Caire*. Kairó, 1899, 2; Herz pasa, *Baugruppe*, 25f. Alfred Renz, *Geschichte und Stätten des Islam von Spanien bis Indien*. München, 1977, 384. A kérdéshez ld. még K. A. C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*. Átdolg. és bőv. James W. Allan. Aldershot, 1989, 171f.; 416. E referenciáért és a kérdéskörel kapcsolatos kommentárjaiért Bednai Csabának tartozom köszönettel.

⁴³ Maqrizī, *Hitat*, II 406. Elgood, aki idézéseiben némileg pontatlan, minden bizonnyal erre a szövegrészre gondolhatott, midőn a kórházak beosztásával kapcsolatban – minden további magyarázat nélkül – „cases of [...] cold diseases”-ról ír; Elgood, *i. m.*, 178. Creswell, aki – úgy tűnik – nem tudott arabul, Maqrizī leírásának közlésekor ezt a kifejezést átugorja [=&c.]; ezt úgy is értelmezhetjük, hogy ő Nuvajri híradását fogadja el hiteltesnek (ld. lejjebb); Creswell, *Muslim*, 205. Herz pasa fordításában: “die an Erkältungen Erkrankten”; Herz pasa, *Baugruppe*, 35. Nos, valójában arról van szó, hogy a galénoszi és galénosz-utáni kórtanban a krónikus betegségeket, illetve mindenekelőtt az ideg- és elmerendellenességeket (epilepszia, disz- és anesztézia, melankólia, amnézia, kóma) a hideg kvalitással és a hideg testnedvekkel hozták kapcsolatba; ld. Georg Harig, *Bestimmung der Intensität im medizinischen System Galens*. Berlin, 1974, 166f.; v. ö. még Dozy, *i. m.*, I 68b; Hunayn ibn Išhāq, *al-Masāʿil fī ʿ-ḡibb*. Kiad. Muḥammad ʿAlī Abū Rayyān stb. Alexandria, 1978, 22f., 47f.; Yūḥannā ibn Māsawayh (Jean Mesue), *Le livre des axiomes médicaux (Aphorismi)*. Kiad. Danielle Jacquart stb. Genf, 1980, 210 [118. sz.]; Ibn Sīnā, *al-Urğū za fī ʿ-ḡibb* [=] Avicenne, *Poème de la médecine*. Kiad. és ford. Henri Jahier stb. Párizs, 1956, 28 [251-258. sz.], 86 [1135-1141. sz.]. A posztklasszikus jemeni arabban a „mabrūd al-dzsiszm” (*mabrūd al-ğism*; „hidegtestű”) kifejezés jelentése: „kényes, gyenge, törékeny, finnyás, válogatós”; Moshé Piamenta, *Dictionary of post-classical Yemeni Arabic*. Leiden, 1990-1991, I 26a. Wüstenfeldnél ugyanezen a helyen „mabrūvīn” / *mabrūvīn* áll, amit ő „lábadozókkal” fordít (= „mabrūīn” / *mabrūīn*); Ferdinand Wüstenfeld, *Maqrizī's Beschreibung der Hospitäler in el-Cāhira*. In: *Henschels Janus* 1, 1846, V.8 [ar.] = 35.1f. [ném.] [reprint in:] *Beiträge zur Geschichte der arabisch-islamischen Medizin. Aufsätze* I. Szerk. Fuat Sezgin. Frankfurt, 1987, 68.8 [ar.] = 79.1 [ném.]. Wüstenfeld két kéziratot, egy gothait és egy bécsit használt [ld. *i. m.*, 28 [alcím], 29 [láb. *]]. Flügel katalógusa szerint annak megjelenésekor [1865-1867] e műnek Bécsben két teljes kéziratát őrizték, Wüstenfeld tehát minden bizonnyal ezek közül az egyiket használta, minthogy az ő cikke 1846-ban jelent meg [ld. Gustav Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserl.-Königl. Hofbibliothek zu Wien*. Bécs, 1865-1867, II 139ff.]. Mindkét bécsi kéziratban azonban egyértelműen „mabrūdīn” / *mabrūdīn* áll [MS Flügel Nr. 908, 2. kötet / jelzet: A. F. 69a fol. 307a16; MS Flügel Nr. 909 3. kötet / jelzet: Mixt. 206c fol. 952b-1], amiképpen alkalamm nyílt erről a helyszínen személyesen meggyőződnöm. Ily módon tehát Wüstenfeld „mabrūīn” / *mabrūīn* alakja legfeljebb a gothai kéziratból származhat. Mindazonáltal figyelemre méltó tény, hogy Wüstenfeld említetlenül hagy egy ilyen fontos eltérő olvasatot. Nuvajrinál ezen a helyen „mamrūrīn” / *mamrūrīn* áll, azaz olyan betegekről van szó, akiknél a négy testnedv közül az epe van túlsúlyban; Nuwayrī, *i. m.*, XXXI 107; Rhuvon Guest ezt a „bilious” szóval fordítja; Creswell, *Muslim*, 204; vö. Buḥrus al-Bustānī, *Muḥīṭ al-muḥīṭ*. [Reprint] Bejrút, 1983, 846b; Madyan ibn ʿAbdarrāḥmān al-Qawṣūnī, *Qāmūs al-aṭibbāʾ wa-nānūs al-alibbāʾ*. Damaszkusz, 1399-1400 AH/1979-1980 AD, I 195.-2. Mindeddig

felosztották egy férfi és egy női osztályra.⁴⁴ Az orvosi személyzet „természetorvosokból” (hukamá tabáíja / *ḥukamā‘ tabā‘ī‘ ŷya*),⁴⁵ szemeszkekből (kahlálún / *kaḥḥālūn*), sebészekből (dzsaráihíja / *ǧarā‘ iḥīya*)⁴⁶ és csontigazítókából (mudzsabbirún / *muǧabbirūn*) állott.⁴⁷ A kórház alapító okiratai „természetorvosokról” (tabáíja / *tabā‘ī‘ ŷya*, illetve atibbá / *aṭibbā‘*)⁴⁸, szemeszkekről (kahlálún / *kaḥḥālūn*) és sebészekről (dzsaráihíjún / *ǧarā‘ iḥīyūn*) szólnak, e felsorolásban a csontigazítókat nem említik; ebből arra kell következtetnünk, hogy a „sebész” (dzsaráihí / *ǧarā‘ iḥī*) szót tágabb értelemben használják oly módon, hogy az a csontigazítót is magába foglalja.⁴⁹ Egyes adatok szerint az álmatlanságban szenvedőknek külön részleget biztosítottak: zeneszámokkal és fölolvasásokkal szórakoztatták a betegeket. Ugyanezen források szerint a lábadozókat is elkülönítették: gyógyulásukat táncbemutatókkal és vidám je-

nem tudjuk azonban, hogy a két epe (sárga és fekete) közül melyikről is van szó. A bagdadi Adudi-kórházban is volt Szaíd ibn Hibatalláh (*Sa‘īd ibn Hibatallāh*; 436-495 AH/1045-1102 AD) idejében egy olyan kórterem, ahol „epés” betegek feküdtek (káat al-mamrúrín / *qā‘at al-mamrūrīn*). Őket hűsítő és nedvesítő szerekkel (al-asjā al-mubarrida al-murattiba / *al-ašjā‘ al-mubarrida al-murattiba*) kezelték, s minthogy a humorálpatológia alapelvei szerint a kiegyensúlyozott temperamentum ellentétes kvalitású szerek révén érhető el, ily módon az adott esetben olyan betegekről van szó, akiknél a sárga s nem pedig a fekete epe volt túlsúlyban; Ḥunayn, *i. m.*, 5, 89f.; Ibn al-Qifī, *i. m.*, 134.18f.; Ibn abī Ušaybi‘a, *i. m.*, 1 127.18-20, 254.23-28. Így értelmezi ezt a helyet lábjegyzetében Nuvajri kiadója is; Nuwayrī, *i. m.*, XXXI 107 [5. sz. láb.] Ezekről a betegségekről ld. Ibn Sīnā, *i. m.*, 47f. [536-544.sz.], 90f. [1197-1214]; Ibn Rušd, *Kitāb al-kullīyāt fī ṭ-ṭibb*. Kiad. J. M. Fórneas Besteiro stb. Madrid, 1987, 1 107-114, 208, 244, 458ff.; v. ö. még Ibrāhīm ibn ‘Abdarrāḥmān ibn Abī Bakr al-Azraq, *Tašhīl al-manāẓī‘*. Kairó, 1383 AH/1963 AD, 7f. Muḥammad Kāmil Ḥusayn szerint e szó jelentése „örült, bolond”; *al-Mūǧāz fī ṭ-ṭarīḥ al-ṭ-ṭibb wa-š-šayḍala ‘inda l-‘arab*. Szerk. Muḥammad Kāmil Ḥusayn. H. n. [Kairó?], é. n. [1975k.], 228. Elgood is minden bizonnyal ezt a szót adja vissza a “cases of [...] mania” kifejezéssel; Elgood, *i. m.*, 178. Ez az értelmezés azonban túlságosan leszűkítőnek tűnik, ha összevetjük pl. Avicenna arra vonatkozó adataival, hogy a sárga epe túlsúlyba milyen betegségeket okoz: itt a „hazaján” / *ḥadžajān* „örület, mánia” mellett számos más betegség is szerepel; ld. Ibn Sīnā, *i. m.*, i. h. Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy az arab írásban a „mabrúdín” / *mabrūdīn*, a „mabrúín” / *mabrū‘īn* valamint a „mamrúrín” / *mamrūrīn* alakok könnyen összetéveszthetők egymással, s ily módon nagy valószínűséggel itt valójában egy és ugyanazon szó három változatával állunk szemben, amelyek közül kettő másolási hiba eredménye. Véleményem szerint ma még nem lehetséges annak az eldöntése, hogy melyik az eredeti alak. Mindenesetre Nuvajri (élt 677–733 AH / 1279–1333 AD) adatainak megbízhatósága mellett szól egyfelől az, hogy nem sokkal a murisztán megalapítását követően négy éven át ő látta el az adminisztratív igazgató teendőit, s ebben a minőségében jól kellett ismernie az ottani viszonyokat, másfelől pedig az a tény, hogy a párizsi Bibliothèque Nationale-nak az a kézírata, amelynek a fényképmásolatából Creswell „mamrúrín” / *mamrūrīn* alakja származik, minden bizonnyal autográf példány; Creswell, *Muslim*, 205; *ET²* VIII 156ff.; ‘Išā, *i. m.*, 88; Nuwayrī, *i. m.*, XXXI 108 [3. sz. lábjegyzet].

⁴⁴ Maqrīzī, *Ḥiṭaṭ*, II 406.

⁴⁵ Ld. a 36. sz. jegyzetet!

⁴⁶ Ld. a 38. és 69. sz. jegyzetet!

⁴⁷ Nuwayrī, *i. m.*, XXXI 107; Makrízínál ez a hely hiányzik, megvan viszont Ibn al-Furāt világtörténetében; Ibn al-Furāt, *Ta‘rīḥ ad-duwal wa-l-mulūk*. Österreichische Nationalbibliothek Wien. MS Flügel Nr. 814. Band VIII / Signatur: A. F. 124, fol. 8b-3ff.

⁴⁸ E két szó kölcsönös felcserélhetőségéről ebben az értelemben ld. a 36. sz. jegyzetet!

⁴⁹ ‘Išā, *i. m.*, 139, 144, 154, 156; ld. továbbá feljebb a 39. sz. jegyzetet!

lenetekkel segítették.⁵⁰ Kr. u. 1700 körül a specialistáknak már nyomuk sem volt. A francia expedíció partraszállását (1798. július 1.) követően Napóleon fő katonarósa, R. Desgenettes a kórházat nyomorúságos állapotban találta: 27 beteg és 14 elmebeteg, közöttük 7 férfi és 7 nő tengette ott életét. A betegek részben vakok voltak és nagyrészt rákos megbetegedésekben szenvedtek, míg másokat kezeletlen krónikus betegségek kínoztak. A bolondok két kis udvarra voltak elosztva: mindkettőre 18-18 cella nyílt. A nők cellái csak részben voltak rácsokkal ellátva, s ők – jóllehet mindnyájan vasra voltak verve a nyakukon – a férfiakkal ellentétben nem voltak hozzáerősítve a falhoz.⁵¹ A későbbiek során a „murisztán” elnevezés egyenlő lett a bolondokházával;⁵² a bolondok nagy nyomorban éltek itt: egyszemélyes cellákban laktak – a nyakukon vasra verve – és keservesen üvöltöttek.⁵³ Kr. u. 1838-ban azután a murisztánt végleg kiürítették, miután a lakóit átvitték a nem sokkal azelőtt létrehozott ezbekíjai polgári kórházba. Muhammad Ali (*Muḥammad ‘Alī*) fia, Ibráhím (*Ibrāhīm*) pasa ugyanis Kr. u. 1837-ben atyja egykori lakóházát, amely Kairó Ezbekíja (*Azbakīya*) negyedében állott, kórházzá alakíttatta át. A modern polgári kórház, amelyben csak helyi orvosokat alkalmaztak, egy férfi és egy női részlegből állott.⁵⁴ Kr. u. 1905-ben a Herz Miksa pasa vezette Régi Arab Műemlékek Megőrzésére Alakult Bizottság (*Laḡnat ḥifz al-ātār al-qadīma al-‘arabīya* / Comité de Conservation des Monuments de l’Art Arabe) heves tiltakozása ellenére a Holtkézi Birtokok [=Kegyess Vallási Alapítványok / vakf / *waqf*] Minisztériumában (*Dīwān ‘umūm al-awqāf*) döntés születik, hogy a régi murisztán közepén egy új kórház építtessék fel. A „ronda építmény, amely ezt az elnevezést akkor is megérdemelné, ha nem az iszlám Egyiptom legrégebb világi építménye közepén állana” (Herz pasa), nemsokára el is készül.⁵⁵ Hamarosan szemkórház kezd meg működését a történelmi

⁵⁰ Creswell, *Muslim*, 205; *Description de l’Égypte. État moderne*. Párizs, 1809-1822, II 2 674. Ezek az adatok további ellenőrzésre szorulnak. Némileg hasonló adatok állnak rendelkezésünkre a hidzsra 755. évében (=1354-1355 AD) alapított aleppói új kórházzal kapcsolatban, ám a hangszeres énekesek itt a bolondokat szórakoztatták; ‘Isā, *i. m.*, 252ff., kül. 258. A fezi Szídi Faradsz kórházban is zenészek szórakoztatták a betegeket 900 AH/1494-1495 AD után; *uo.*, 287.

⁵¹ *Uo.*, II 2 674f.

⁵² *Ld.* fejjebb a 35. sz. jegyzetet!

⁵³ Creswell, *Muslim*, 206; *The Thousand and One Nights*, II 206 [53. sz. jegyz.]. Amikor egy bolondot bevitték a murisztánba, a „gyógykezelése” azzal kezdődött, hogy a murisztán főkapujának nagy kulcsával kapott egy hatalmas ütést a fejére; *Mémoires de A.-B. Clot Bey*. Kiad. Jacques Tagher. Kairó, 1949, 390. Egy kalandos történetben, amely a Kr. u. 19. sz. első harmadából származik, arról értesülünk, hogy egy család kairói asszony, aki meg akart szabadulni a férjétől, hogy hozzáemehessen a szeretőjéhez, engedélyt kapott, hogy állítólagosan elmebeteg férjét a murisztán helyett merő számalomból és könyörületből otthon tarthassa láncra verve. A „jó” feleség hozatott egy nyakbilincset és egy vasláncot a murisztánból és a közös otthon egyik földszinti helyiségében tartotta vasra vert férjét. Ám a férj még így sem egyezett bele a válásba, ezért azután elfogyott az asszony türelme és végül bevittette a férjét a murisztánba; Edward William Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*. [Reprint] London, 1978, 300f.

⁵⁴ *Mémoires*, 316ff., 389f.

⁵⁵ Herz pasa, *Baugruppe*, 46, különösen 1. sz. lábaj.

környezetben. Az egykori kórházból ma már alig látható valami, míg a mauzóleum és a főiskola teljes szépségében pompázik – hála Herz pasának, aki a századforduló táján restaurálta az egyedülálló épületegyüttest.⁵⁶

A Kr. u. 15-16. sz. fordulóján a marokkói Fez egyik kórházában is volt néhány helyiség az elmebetegek számára, ahol vasra verve vegetáltak.⁵⁷

A kórházak fennmaradt alapítólevelei is fontos adatokat tartalmaznak eme intézmények orvosi személyzetének tagozódására vonatkozóan. Öldzsejtü (*Ölğeytü*) ilhánida uralkodó (uralk. 703-717 AH/1304-1317 AD) vezírje, Rasídaddín Fadlalláh (*Rašídaddīn Faḍlallāh*) orvos Kr. u. 1309-ben (709 AH) Tebrízben alapított egy Rab-i Rasidi (*Rab'-i Rašīdī*) nevű tudós-negyedet, amelyhez kórház (dār as-sifá / *dār aš-šifā'*) is tartozott. Itt az „általános” orvosok (e. sz. tabīb / *tabīb*) mellé fejenként 10-10 diák, a „specialisták” (szemészek, sebészek és csontigazítók) mellé pedig csak 5-5 diák volt beosztva.⁵⁸ A tudós-negyed alapítólevele a negyed hivatalos tisztségviselői között megnevezi többek között a következőket is: („általános”) orvos (tabīb / *tabīb*), gyógyszerész (sarāb-dār / *šarāb-dār*),⁵⁹ szemész (kahhāl / *kaḥḥāl*) és csontigazító (murattib / *murattib*). A Kr. u. 1218-ban I. Izzeddin Kejkavusz (*‘Izzaddīn Kay Kāwūs I*; uralk. 608-616 AH/1211-1220 AD) szeldzsuk szultán által alapított Kejkavusz-kórház alapítóleveléből tudjuk, hogy ott orvosokat, szemészeket és sebészeket alkalmaztak.⁶⁰ A burszai I. Jildirim-Bajezid-kórház (*I. Yildirim Bāyezīd*; uralk. 791-805 AH/1389-1403 AD) Kr. u. 1400-ból származó alapítólevele egy főorvost, két orvost, két gyógyszerészt és két gyógyszerészsegédet említ. Kr. u. 1662-ben a kórház személyzete egy főorvosból, egy helyettes főorvosból és két sebészből állott.⁶¹ A Kr. u. 1470-ben alapított isztambuli Mehmed-Fátih-szultán-kórház (*II. Mehmed Fātiḥ*; uralk. 848-850, 855-886 AH/1444-1446, 1451-1481 AD) legrégebb, valószínűleg Kr. u. 1495-1496-ból származó alapítólevele egy orvost, egy szemészt és egy gyógyszerészt sorol föl.⁶² A Kr. u. 1488-ban befejezett edirnei II. Bajezid-kórház (*II. Bāyezīd*; uralk. 886-918 AH/1481-1512 AD) személyzete a megnyitáskor egy főorvosból, két orvosból, két szemészből, két sebészből és egy gyógyszerészből állott.⁶³ A Nagy Szulejmán édesanyja által alapított és Kr. u.

⁵⁶ Hamameh, *i. m.*, I 102; Renz, *i. m.*, 402f. A szemkórházhoz ld. még ‘Isā, *i. m.*, I 11ff., 166ff.

⁵⁷ Johann Leo Africanus, *Beschreibung Afrikas*. Ford. Karl Schubarth-Engelschall. Berlin, 1984, 88f.

⁵⁸ Browne, *i. m.*, 109; Bert Fragner, Zu einem Autograph des Mongolenwesirs Rašīd ad-Dīn Faḍlallāh, der Stiftungsurkunde für das Tabrizer Gelehrtenviertel Rab'-i Rašīdī. In: *Festgabe deutscher Iranisten zur 2500 Jahrfeier Irans*, Stuttgart, 1971, 41. *Mukātabāt-i Rašīdī (Makātib-i Rašīdī)*. Kiad. Muḥammad Shaḥīf. Lahore, 1945, 319 [51. sz. levél; idézi:] Fragner, *i. m.*, 41 [25. sz. lábjegyzet].

⁵⁹ Ld. alább a 82. sz. jegyzetet!

⁶⁰ Arslan Terzioğlu, Gründungsurkunden der seldschukischen und osmanischen Krankenhäuser. In: *Kunst des Orients* 10, 1975, 144ff.

⁶¹ *Uo.*, 148f.

⁶² *Uo.*, 149ff.

⁶³ *Uo.*, 151ff.

1539-ben megnyitott maniszai Hafsza-Szultán-kórházban (*Hafsa-Sultān*) az alapítólevél tanúsága szerint egy főorvos, egy pszichiáter, egy szemész, egy helyettes szemész, egy sebész, két gyógyszerész, két segédgyógyszerész stb. állott munkába, jóllehet a betegek száma nem volt több húsznál.⁶⁴ A Kr. u. 1557-ben befejezett isztambuli Szülejmanije-kórház (*Sulaymānīya*) alapítólevele a következő személyzetet sorolja föl: egy főorvos, egy másodosztályú orvos, egy harmadosztályú orvos, egy elsőosztályú szemész, egy másodosztályú szemész, egy elsőosztályú sebész, egy másodosztályú sebész, egy vezető gyógyszerár, egy helyettes vezető gyógyszerár, egy gyógyszerész-laboráns, egy gyógyszerraktár-vezető, egy vezető gyógyszerész.⁶⁵ A már idézett kórházalapítólevelek és a piacfelügyelők számára készült ún. hiszbakézíkönyvek⁶⁶ élesen elkülönítik az orvosokat a sebészektől: példának okáért a két csoport tagjainak más-más tárgykból kell vizsgát tenniük.⁶⁷ A sebészetnek ez az elkülönülése részben vallási okokkal magyarázható: mindenfajta kapcsolat a vérrel tilos az iszlámban, így azután érthető, hogy az égetés és a különböző maró anyagok használata általános volt a sebészetben.⁶⁸ A szó szoros értelmében vett sebészeken (dzsarúhíjún / *ǧar ā' iḥyūn*) kívül, akiknek az itt használatos neve – hasonlóan a magyarhoz – a „seb” szó arab megfelelőjéből (dzsiráha / *ǧir āḥa*, t.sz. dzsaráih / *ǧar ā' iḥ*)⁶⁹ származik, s ez az elne-

⁶⁴ *Uo.*, 154ff.

⁶⁵ *Uo.*, 155ff. Az ebben a bekezdésben szereplő török adatokat, minthogy az eredeti dokumentumok nyomtatásban nem hozzáférhetők, mindeddig nem állt módomban ellenőrizni. Talán adódik erre mód a nem túl távoli jövőben, ami annál is fontosabb lenne, minthogy a német fordításból nem derül ki, hogy előfordul-e esetleg bennük az általunk „természetorvos”-ként értelmezett arab kifejezés.

⁶⁶ A piacfelügyelő (iképp piac- és erkölcsfelügyelő; arabul: muhtasib [*muḥtasib*]; a funkciója: hiszba [*hisba*]) eredetileg a törvények betartására ügyelt a piacon: ellenőrizte az árakat, a mértékeket, súlyokat és mérlegeket, vizsgálta az eladásra felkínált áruk minőségét, de ő gondoskodott a higiéniai szabályok betartásáról is a piacon. Ugyanakkor ő őrködött afelett is, hogy az iszlám közösségen belül alapvetően betartsák az isteni törvényt és a közösségi lét szabályait: ügyelt az imák idejének a betartására, figyelt a közérkölesökre (bizonyos értelemben az erkölcsrendészet szerepét is betöltötte, pl. kötelessége volt naponta többször ellenőrizni, hogy a közfürdőkben a vendégek viselik-e az előírt ágyékkötőt), s ő gondoskodott arról is, hogy betartsák a zsidók és keresztények megkülönböztetésére vonatkozó előírásokat. A piacfelügyelő alá tartozott az orvosi gyakorlat is: egyik fontos feladata az orvosok vizsgáztatása volt. A hiszbakézíkönyvek, amelyek közül ma már több nyomtatásban is hozzáférhető, gazdag kincseshányát jelentenek a kultúrtörténet számára. A piacfelügyelő és a bíró, illetve a rendőrség viszonyáról, valamint az egész intézményről egyáltalán ld. *El²* III 485ff.; Ḥaǧǧī Halifa, *Kašf az-zunūn*. Isztambul, 1311 [AH = 1893 AD], I 53 [*ilm al-iḥtisāb* alatt]; Hamarneh, *i. m.*, I 113ff.; Wilhelm Hoenerbach, *Das Zunft- und Marktwesen und seine Verwaltung im heutigen Tetuan*. In: *Die Welt des Islams* N.S. 4, 1955, 79-123; Reuben Levy, *The social structure of Islam*. 2. kiad. Cambridge, 1957, 334ff.

⁶⁷ Ibn al-Ukhuwwa [=Ibn al-Uḥuwwa], *The Ma'ālīm al-qurba fī aḥkām al-ḥisba*. Kiad. Reuben Levy. London, 1938, 165; Abdarraḥmān ibn Naṣr aš-Šayzarī, *Kitāb nihāyat ar-rutba fī ṭalab al-ḥisba*. Kiad. al-Bāz al-ʿArīnī. [Reprint] Bejrút, 1401 AH/1981 AD, 97, 101f.

⁶⁸ Max Neuburger, *Geschichte der Medizin*. Stuttgart, 1906-1911, II 1 194ff.

⁶⁹ Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*. London, 1863-1893, 405b; Ārallāh Abū l-Qāsim Maḥmūd ibn ʿUmar az-Zamaḥšarī, *Asās al-balāǧa*. 3. kiad. Kairó, 1985, I 116a. A melléknév képzéséhez ld. Joshua Blau, *A Grammar of Christian Arabic*. Löven, 1966-1967, 231A; Carl Brockelmann, *Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*. Berlin, 1908-1913, I 398; William

vezés valójában a tényleges helyzetet tükrözte, minthogy elsősorban valóban sebekkel foglalkoztak, megkülönböztettek azonban még csontigazítókat (mudzsabbirún / *mudžabbirūn*, murattibún / *murattibūn*) is. Tőlük fokozatosan jutunk el az érvágókhöz (fasszádún / *faššādūn*) és a köpölyözőkhöz (haddzsámún / *haġġāmūn*). A kuruzslók és sarlatánok felé az átmenet – úgy tűnik – folyamatos. A lelki tényezőknek a gyógyulási folyamatban betöltött szerepe jól ismert, csakúgy, mint az orvostudomány és a hit, a vallás között fennálló kapcsolat: babona és mágia, amulett és talizmán, ami mindenekelőtt az ún. népi gyógyászatban játszott (és játszik) alig túlbecsülhető szerepet, már a hagyományos értelemben vett orvostudomány határmezsgyéjén túl áll, mindazonáltal időről időre befolyást gyakorolt (és gyakorol mind a mai napig) a magas orvostudományra.⁷⁰ Annak a mohamedán szentembernek az alakja, aki amulettíróként és csodadoktorként egyaránt foglalatoskodik, manapság is jólismert az arab-izlám világban.⁷¹ Az érvágók és köpölyözők presztízse lényegesen alacsonyabb volt a sebészekénél és a csontigazítókéénál: tevékenységük némiképpen átfedte a borbélyokét. Nemritkán ugyanazon személy gyakorolta az általában az érvágókhöz, köpölyözőkhöz kapcsolódó tevékenységet: ebbe rendszerint beletartozott a vallási szempontból lényeges körülmételezés⁷² is, amit szintén a borbélyok végeztek, csakúgy, mint olyan kisebb sebészi beavatkozásokat, mint pl. egy tályog megnyitása vagy egy szálfka eltávolítása a torokból. Ibn Abdún (*Ibn ʿAbdūn*; 11–12. sz. Kr. u.) hiszba-kézíkönyve a borbélyt végig a „haddzsám” (*haġġām*; tképp „köpölyöző”) szóval jelöli, szemben az „érvágóval” (*fasszād* / *faššād*).⁷³ Később, midőn az izlám világot már általános hanyatlás jellemezte, az orvoslás alapvetően a borbélyokra maradt, mint amilyen Egyiptomban is volt a helyzet, amikor Antoine Barthélemy Clot (később bej) Kr. u. 1825-ben Franciaországból odaérkezett, hogy energikus, tettekre kész fiatalemberként újjászervezze az egészséghiügyet.⁷⁴ Úgy tűnik, hasonló volt a helyzet a Kr. u. 19. sz. első felében Jeruzsálemben is.⁷⁵ Minthogy a borbélyokra többnyire nem volt jellemző, hogy alapos tudományos képzésben részesültek volna, az általuk képviselt szakma presztízse

Wright, *A Grammar of the Arabic Language*. A 3. kiadást gondozta W. Robertson Smith, M. J. De Goeje. [utánnomás] Cambridge, 1971, 1 162f.; v. ö. még fent a 38. sz. jegyzetet! A sebészek és a csontigazítók viszonyához ld. még a 39. sz. jegyzetet!

⁷⁰ Ld. Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam*. Leiden-Köln, 1970, 251ff. (Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung. Ergänzungsband VI, I. Abschnitt).

⁷¹ C. W. Turner, *Vom Islam und seiner Heilkunde*. In: *Ciba Zeitschrift* 2, 1934, 15, 507.

⁷² Egy leírás, amely e század első negyedéből származik, színesen ábrázolja, hogy egy borbély miképpen metélt körüli rendszeresen sok fiút a Jordántól keletre eső területen minden évben Nabi Músza (*Nabi Mūsā*) ünnepén; Taufic Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*. London, 1927, 195ff. [idézi:] ʿAsalī, *i. m.*, 201ff.

⁷³ Le Traité d'Ibn ʿAbdūn. Kiad. É. Lévi-Provençal. In: *Journal Asiatique* 1934, 262 [*haġġām* alatt], 286 [*faššād* alatt].

⁷⁴ *Mémoires*, 63, 157.

⁷⁵ ʿAsalī, *i. m.*, 214.

is megfelelően alacsony volt. A spanyol moriszkók⁷⁶ a „borbélynak” megfelelő kifejezést szitokszóként használták. A modern Tetuánban viszont a borbély, aki operációkat is végez s egyúttal körülmetéléssel is foglalkozik, igen nagy tiszteletnek örvend.⁷⁷ A Kr. u. 19. sz. közepén általános szokás volt Szíriában, hogy a borbélyok piócákat helyeztek fel, érvágással foglalkoztak, elváltozásokat égettek ki, fogat húztak és mindenféle kisebb sebészi beavatkozást hajtottak végre.⁷⁸ Bizonyára valamilyen hasonló csoportot alkottak az ún. „fukahá al-badan” (*fukahā’ al-badan*; kb. „a test papjai” > „a test tudósai”) is, akik eredendően vallási képzésben részesültek, majd a Kr. u. 9. sz-tól kezdve tuniszi kórházakban fejtették ki a tényleges orvosok segítőiként szerény gyógyító tevékenységét.⁷⁹ Ibn Hallikánnak (*Ibn Hallikān*) al-Fadl ibn Jahjá al-Barmaki (*al-Faḍl ibn Yaḥyā al-Barmakī*, 147-193 AH/756-808 AD) megkorbácsolásáról szóló híradásából arra kell következtetnünk, hogy egyes börtönökben elérhetőek voltak olyan orvosok, akik különösen jól értettek a sebek kezeléséhez.⁸⁰ Bírósági dokumentumok alapján a Kr. u. 17. sz.-ban az alábbi orvoscsoportokat különíthetjük el Jeruzsálemben: „[általános] orvosok” (atibbá / *aṭibbā’*), sebészek (dzsarráhún / *ǧarrāḥūn*), szemészek (kahlálún / *kaḥḥālūn*) és állatorvosok (bajátira / *bayātūra*).⁸¹ Egy dokumentum, amely a hidzsra utáni 971. évből (1563-1564 AD) származik, kinyilvánítja, hogy külön engedély nélkül senki sem tevékenykedhet „[általános] orvosként” (tabíb / *ṭabīb*), „sebészként” (dzsarráh / *ǧarrāḥ*) vagy „gyógyszerészként” (sarábi / *šarābī*)⁸² Jeruzsálemben.⁸³ Egy másik, Kr. u. 1687-ből (1098

⁷⁶ Így nevezik a Kr. u. 1492 után kényszerből megkeresztelkedett muszlimokat, akiket azonban Kr. u. 1610-ben elűztek Spanyolországból.

⁷⁷ Hoenerbach, *i. m.*, 94.

⁷⁸ Van Dyck, *i. m.*, 586.

⁷⁹ cAkkāwī, *i. m.*, 244f., 262f.; Hamarneh, *i. m.*, I 102; Sāmarrā’ī, *i. m.*, 624f., 654.

⁸⁰ Ibn Hallikān, *i. m.*, VI 20 [538. sz.]. Egyébiránt tudomásunk van arról, hogy bizonyos börtönökben az elítéltek rendszeres orvosi felügyeletben részesültek; Ibn al-Qifṭī, *i. m.*, 193.13ff.; Ibn abi Ušaybi’a, *i. m.*, I 221.4ff.

⁸¹ cAsalī, *i. m.*, 161f.

⁸² A „szirupkészítő és -árusok” (sarábi / *šarābī*, t. sz. sarábíjún / *šarābīyūn*) elnevezésében a „szirup” (saráb / *šarāb*; „ital”) szó, amely a magyarban egyébként arab eredetű jövevényszó, valójában folyékony gyógyszert, elektuáriumot (maadzsun / *ma’ǧūn*, dzsavársin / *ǧawāršūn*) jelöl; Šayzarī, *i. m.*, 56. A sarábhána (*šarāb-ḥāna*; „ital-ház”) szó jelentése is ennek megfelelően: „gyógyszertár”; Dozy, *i. m.*, I 741a; cšā, *i. m.*, 20f. [*ḥazānat*]. Makrízī meséli, hogy a kairói Ibn-Túlún-mecset (*Ibn Tūlūn*) hátsó épületében berendeztek egy ún. „italkamrát” [*ḥazānat šarāb*], azaz gyógyszertárat, amelyben mindenféle „italokat” és gyógyszereket tartottak. Péntekenként – ez a muszlimoknál a heti pihenőnap, valamint a közös ima napja – egy orvos ült ott készenlétben arra az esetre, ha esetleg valamely hívőnek valami baja esnék ima közben; Maqrízī, *Ḥiṭāṭ*, II 405. Egy bírósági irat szerint, amely Kr. u. 1788-ból (1203 AH) származik, az idő tájt Jeruzsálemben a gyógyszerészeket, illetve drogériatulajdonosokat a „sarbatdzsi” / *šarbatǧī* (t. sz. sarbatdzsija / *šarbatǧīya*) elnevezéssel illették, ennek jelentése: „italos”; cAsalī, *i. m.*, 104. Egy Kr. u. 1563-1564-ből (971 AH) ugyancsak Jeruzsálemből származó dokumentum a gyógyszerészt „sarábi”-nak (*šarābī*) nevezi; uo., 162f., 179. (Ennek jelentése szintén „italos”). A már említett tebrízi tudós-negyed

AH) szintén Jeruzsálemből származó dokumentum a következő orvoscsoportokat sorolja fel: „[általános] orvosok” (atibbá / *aṭibbā'*), „sebészek” (dzsarráhún / *ǧarrāḥūn*) és kb. „doktorok” (hukamá / *ḥukamā'*).⁸⁴

Nagy jelentőséggel bírt a szemészet, amely az arab-izlám orvostudományon belül mint valódi szakág hosszú időn keresztül kimutatható. Gazdag és jelentős szakirodalom született ezen a szakterületen,⁸⁵ a kórházakban többnyire voltak külön szemészeti osztályok,⁸⁶ a szemészeket a kórházak személynzeti felsorolásai mindig külön említik.⁸⁷ Azt olvassuk, hogy Dzsibráíl (*ǧibrā' il*), a szemész nyert mindig elsőként bebocsáttatást Mamún kalifa (*al-Ma'mūn*; uralk. 198-218 AH/813-833 AD) lakosztályába, midőn az reggel vagy délután álmából felébredt; a feladata az volt, hogy a felséges szemhéjakat kuhllal (*kuḥl* / antimon)⁸⁸ megkenje.⁸⁹ Ibn al-Uhuvva (*Ibn al-Uḥuwwa*) és Sajzari (*aš-Šayzarī*) hiszba-kézikönyve második helyen, rögtön az orvosok után tárgyalja őket.⁹⁰ Nem férhet kétség ahhoz, hogy ez a hely hűen tükrözi a szemorvosok relatív presztízsét is az arab-izlám orvostudományon belül. A szemészet fontosságának megítélésénél általában utalnak a szembajok nagyfokú elterjedtségére ezeken a területeken. A hiszba-kézikönyvek egyébiránt nyomatékosan óvnak a vándorszemészekről (kakhálú t-turukát / *kaḥḥālū ṭ-ṭuruqāt*): soha semmilyen körülmények között nem hagyatkozhat rájuk az ember.⁹¹ Meg kell még említetnünk, hogy az érvágók és a köpölyözők a már

kórházához is tartozott gyógyszerár (saráb-hána / *šarāb-ḥāna*), amelyben (legalább) egy patikus (sarábdár / *šarāb-dār*) dolgozott; Fragner, *i. m.*, 41f. (Fragner téved, midőn azt hiszi, hogy itt „valószínűleg a kórházhoz tartozó *borraktárról* [Weinlager], ill. *pincemesterről* [Kellermeister] van szó; uo., 41 [26. sz. lábjegyzet], 42 [32. sz. lábjegyzet]. Ezzel persze nem akarjuk azt állítani, hogy a gyógyszerárban egyáltalán nem lehetett bor.) Ld. még Qalqašandī, *i. m.*, V 469 [sarabdár / *šarābdār* alakban].

⁸³ cAsalī, *i. m.*, 162f., 179.

⁸⁴ Uo., 166, 184. A „hakím” (*ḥakīm*), t.sz. „hukamá” (*ḥukamā'*) eredetileg „böles, tudós” jelentésű szó általánosan használatos tudósok, filozófusok és orvosok jelölésére; ennek alapjául minden bizonnyal a „tudás, tudomány” átfogó értelmezése szolgál; Browne, *i. m.*, 5; v. ö. még fenn a 3. sz. jegyzetet. Nem világos, hogy van-e különbség – legalábbis az „orvos” jelentésben – a „tabīb” (*ṭabīb*) és a „hakím” (*ḥakīm*) szó között. A „hikmat al-abdán” (*ḥikmat al-abdān*) „a testek bölcsessége, tudománya” kifejezés a „szanaat at-tibb” (*šana'at aṭ-ṭibb*) „az orvostudomány gyakorlása” kifejezés színönímájaként szerepel; cAsalī, *i. h.*

⁸⁵ Ullmann, *Die Medizin*, 204ff.

⁸⁶ Pl. Maqriẓī, *Ḥiṭat*, II 406.-4: *wa-afrada qā'a li-r-ramdā* / „elkülönbített egy termet a szembetegeknek”.

⁸⁷ Pl. Ibn abī Ušaybi'a, *i. m.*, I 310: „kakhálún” (*kaḥḥālūn*).

⁸⁸ Erről ld. Ibn Bassām, *i. m.*, 11, 1908, 583 [1. sz. láb. Pierre Guigues-től]; Lane, *Lexicon*, 354 [iṭmid alatt]; Lane, *Manners*, 44f.; *L'explication des noms de drogues. Un glossaire de matière médicale composé par Maïmonide*. Kiad., ford. Max Meyerhof, Kairó, 1940, 16f. [iṭmid alatt]; Albert Neuburger, *Die Technik des Altertums*. 4. kiad. Lipcse, 1919, 29; *Wörterbuch der klassischen arabischen Sprache*. Kiad. Manfred Ullmann. Wiesbaden 1970–, I 73f. [kuḥl alatt].

⁸⁹ Barhebraeus, *i. m.*, 252; Ibn al-Qifī, *i. m.*, 152.1ff.; Ibn abī Ušaybi'a, *i. m.*, I 171.

⁹⁰ Ibn al-Uḥuwwa, *i. m.*, 165; Šayzarī, *i. m.*, 97.

⁹¹ Ibn al-Uḥuwwa, *i. m.*, 168; Šayzarī, *i. m.*, 100.

többször idézett két hiszba-kézikönyvben nem szerepelnek együtt az orvosokkal, szemészekkel, sebészekkel és csontigazítókka, hanem külön fejezetben kerülnek tárgyalásra.⁹² Ezzel szemben Abu Rajhán al-Bírúni (*Abū Rayhān al-Bīrūnī*; 362-440k. AH/973-1050k. AD), a kiváló asztronómus, mineralógus, matematikus és geodéta, sokak szerint az iszlám világ legeredetibb és legnagyobb formátumú tudóseyénisége, az érvágókat az orvosok közé számítja, az orvosok külön csoportjának tekinti őket: „Itt valami különleges dolog figyelhető meg az orvosaink között, mégpedig a következő: közülük egyesek egyetlenegy területre irányítják buzgalmukat és abban képezik ki magukat, s azután szemészeknek, sebészeknek, csontigazítóknak és érvágóknak nevezik őket”.⁹³

Az orvostudomány külön területeként művelte számos specialista a gyógyszeriant. A nagy orvosi kézikönyvek mindig részletesen tárgyalják, és a legtöbb orvos általában jártas volt benne. Az orvosok nemritkán minden bizonynyal saját maguk látták el a betegeiket gyógyszerekkel. Voltak azonban olyan emberek is, akik különös vonzódást éreztek eme terület iránt és előszeretettel foglalkoztak vele. A már említett Bírúni (*al-Bīrūnī*), aki egy terjedelmes gyógyszerismereti művet hagyott ránk, minden bizonnyal sohasem működött orvosként; említett művéhez írott előszavából arra következtethetünk, hogy egy ideig a gaznai (*Ġazna*; a mai Afganisztánban) kórházban dolgozott, ám valószínűleg nem orvosként, hanem gyógyszerészként.⁹⁴ A kórházak részeit képező gyógyszerintárak mellett volt sok gyógyszerész és gyógynövényárús is, akik boltjaikat a bazárnegyedekben, valószínűleg az orvosi, sebészi és szemészi „műhelyek / rendelők” közelében tartották fenn.⁹⁵ Ibn Butlān (*Ibn Buṭlān*; megh. 458 AH/1066 AD) a gyógyszeriant nem sorolja az orvostudományhoz: „Mindazonáltal a gyógyszeriant külön művészet, amely a filozófusok és az orvosok között nagy tiszteletnek örvend”.⁹⁶ Egyébiránt utalhatunk a botanika, a gyógynövény-, a fűszer- és illatszerkereskedelem közötti sima, zökkenőmentes átmenetre is.⁹⁷ Sajzari hiszba-kézikönyve egy fejezetet szentel a gyógyszerészeknek (*szajádila / sayādila*), egyet a gyógynövénykereskedőknek (*attárún / ‘aṭṭārūn*), egyet pedig a szirupárúsoknak (*sarābījún / šarābīyūn*), míg Ibn al-Uhuvvánál (*Ibn al-Uḥuwwa*) Sajzari (*aš-Šayzarī*) első két fejezetének egy, a gyógynövénykereskedőkről (*attárún / ‘aṭṭārūn*), valamint a viaszgyártókról és -árúsokról (*sammāūn / šammā‘ūn*) szóló fejezet felel meg: az ő szóhasználatában tehát az „attárún” (*‘aṭṭārūn*; eredetileg „gyógynövényke-

⁹² Ibn al-Uḥuwwa, *i. m.*, 159ff. vs. 165ff.; Šayzarī, *i. m.*, 89ff. vs. 97ff.

⁹³ *Vorwort*, 9.7f.

⁹⁴ *Uo.*, 45f.

⁹⁵ Max Meyerhof, *Zum Apothekenwesen bei den Arabern*. In: *Ciba Zeitschrift* 8, 1942, 2991.

⁹⁶ Ibn Buṭlān, *i. m.*, 185.

⁹⁷ Vö.: „szajdalānī” / *šaydalānī* „gyógyszerész, gyógynövény- és gyógyszerkereskedő”; *attār* / *‘aṭṭār* „illatszerész vagy gyógynövénykereskedő”. Ld. Max Meyerhof, *Die Heilmittellehre in der Blütezeit der arabischen Medizin*. In: *Ciba Zeitschrift* 8, 1942, 2975ff.

reskedő”) a „gyógyszerész” jelentést is magába foglalja; ez is azt tanúsítja, hogy e kifejezések jelentése és használata között jelentős átfedés figyelhető meg.⁹⁸ Ebben a tekintetben sokatmondó a „gyógyszerész” jelentésű arab „szajdaláni” (*šaydalānī*) szó etimológiája is: e szó indiai eredetű, és eredetileg azt az embert jelölte, aki a hivatalosan fehér, ám a valóságban vörösszínű, alapvetően az erős illata miatt kedvelt szantálfával kereskedik. A szó tehát onnan származik, hogy a legelső gyógynövény- és illatszerkereskedők, akikkel az arabok kapcsolatba kerültek, mindenekelőtt szantálfával kereskedtek; csak később, másodlagosan tágult ki ennek a szónak a jelentése oly mértékben, hogy azután már a gyógyszerészeket is magába foglalta.⁹⁹

A nőgyógyászat és a szüléset külön esetet képez. A hagyományos iszlám társadalmakban a két nem tagjai közismerten nagymértékben el vannak különítve egymástól s különösen a nők bezárkózása, illetve a külvilágtól való elzárása jelentős mértékű,¹⁰⁰ így azután szinte önmagától adódik a kérdés, hogy vajon a nőket milyen mértékben kezelték férfiorvosok. Meg kell említenünk, hogy a nagy kórházakban a férfi és a női betegek szokás szerint elkülönítve feküdtek. Napóleon expedíciója idején még egy női kórház is létezett Kairóban 28 beteggel.¹⁰¹ Ugyanakkor az orvosi személyzet tagjai között sehol sem szerepelnek női orvosok. Tabari (*aṭ-Ṭabarī*) említ egy orvost Bagdadban, aki egy gyógyító asszonnyal (orvosnővel?) együtt folytatott orvosi gyakorlatot: az orvos kezelte a férfibetegeket, az asszony pedig a nőbetegeket.¹⁰² Madzsúsi (*al-Mağūsī*) mindig nőnemű igealakokat használ olyan kezelési módok leírásánál, amelyek a női nemi szerveket érintik.¹⁰³ A szüléset többnyire képzetlen bábák, javasasszonyok kezében volt, és minden bizonynyal gyakran ők végeztek egyáltalán bárminemű orvosi kezelést asszonyokon. Zahrávi (*az-Zahrāwī*; megh. 350 AH/961 AD) állítja a húgyhólyagban keletkezett kő nőknön történő kezelése kapcsán, hogy nem lehetséges olyan erkölcsös nőt találni, aki egy (férfi)orvos előtt feltárulkozna. Ugyanakkor olyan asszonyra sem lehetséges lelni, aki az orvostudományt, különösképpen pedig a sebészetet kiválóan műveli. Ezért azután orvosnőhöz kell fordulni, ám ilyenre csak ritkán lel az ember. Ily módon egy erkölcsös, figyelmes (férfi)orvoshoz,¹⁰⁴ bábaasszonyhoz, vagy pedig egy olyan asszonyhoz fordulunk,

⁹⁸ Vö. a magyarban még esetenként ma is használatos „drogéria” kifejezést!

⁹⁹ Immanuel Löw, *Die Flora der Juden*. Bécs-Lipcse, 1926-1934, III 341; Meyerhof, *Die Heilmittellehre*, 2975; Nuwayrī, *i. m.*, XII 39ff.; *Das Vorwort*, 7.16-8.2 [ar.] = 33.11-34.4 [ném.].

¹⁰⁰ Lane, *Account*, 159ff.; Turner, *i. m.*, 506; Wiebke Walther, *Die Frau im Islam*. In: *Der Islam* III. Stuttgart, 1990, 399-407 (*Die Religionen der Menschheit* 25, 3); uő., *Women in Islam*. Ford. C. S. V. Salt. Princeton, 1993, 47-102, 230f., 239.

¹⁰¹ *Description*, II 2 675.

¹⁰² Tabari, *i. m.*, III 2226.

¹⁰³ Elgood, *i. m.*, 293.

¹⁰⁴ Nem tűnik föltétlenül meggyőzőnek és szükségszerűnek a kiadók és fordítók eljárása, akik az „erkölcsös férfiorvos” kifejezés arab megfelelőjét az angol „eunuch” szóval adják vissza. Ld. a következő jegyzetet!

aki alapos tudással bír ezekben a dolgokban. Az orvosi beavatkozás egyes lépéseinek a leírása során azután mindig arról olvasunk, hogy egy (bába- vagy alapos tudású) asszony hajtja végre azokat a (férfi)orvos utasításainak megfelelően.¹⁰⁵ Rázi (*ar-Rāzī*; megh. 313 AH / 925 AD) egyik híres klinikai esetleírásában egy nőbeteg emlőgyulladásáról (mastitis) számol be. Ő maga a beteget sohasem látja; a férj jár a rendelésre (szorgalmasan hordja a feleség vizetmintáit az orvoshoz uroszkópia céljából), ő számol be felesége panaszairól, s az orvos – Rázi – is neki mondja el az utasításait. (A kezelés egyébként sikerrel zárul, a beteg meggyógyul.)¹⁰⁶ Egy másik esetben, amely a külső nemi szerveket is érinti, a beteget közvetlenül egy bábaasszony vizsgálja és kezeli az orvos – Rázi – utasításait követve.¹⁰⁷ Meyerhof, aki hosszú ideig praktizált Egyiptomban és kitűnően ismerte a közel-keleti viszonyokat, a Rázi által ábrázolt helyzettel kapcsolatban megjegyzi (1935-ben), hogy fél évszázaddal korábban még hasonló volt a helyzet Egyiptomban, Törökországban és Perzsiában, s még mindig hasonló állapotok uralkodnak ekkortájt az iszlám világ egyes távoli pontjain (pl. Afganisztánban, Indiában stb.).¹⁰⁸ Vannak azonban olyan híradások is, amelyek arra utalnak, hogy esetenként nőket műtöttek férfiorvosok.¹⁰⁹ A női nemi szervek összenövésének (atresia) kezelése során Ibn al-Kuff (*Ibn al-Quff*; megh. 685 AH/1286 AD) keresztény orvos, a legjelentősebb arab nyelvű önálló sebészeti tankönyv szerzője szerint az orvos egy bábaasszonyhoz fordul, ám ha neki nem sikerül megszüntetnie a kóros állapotot, akkor ezután az orvos egy (férfi)sebészt kér föl, aki az ő irányítása alatt végzi el a szükséges beavatkozást.¹¹⁰ Ismerünk egy szép miniatúrát egy Kr. u. 15. sz.-i perzsa kéziratból, amely egy orvost ábrázol, amint az éppen egy előkelő nőbeteget vizsgál: a pulzusát tapintja.¹¹¹ Clot bej az egyiptomi orvostanhallgatók számára összeállított tanmenetbe természetesen a nőgyógyászatot és a szülészettant is belevette, mindazonáltal úgy látta, hogy elengedhetetlenül szükséges bábaasszonyok tudományos kiképzése is, minthogy a muszlim vallású lakosság körében férfiorvos jelenléte a szülésnél teljességgel elképzelhetetlen volt, így azután Kr. u. 1829-1830-ban ténylegesen sor került egy

¹⁰⁵ Albucasis, *On Surgery and Instruments*. Kiad. és ford. M. S. Spink, G. L. Lewis. London, 1973, 421.

¹⁰⁶ Midőn 1978 és 1980 között Kairóban tartózkodtam, egy napon beugrott hozzám egy egyetemi diákismerősöm, akiről tudtam, hogy szigorúan betartja a vallási előírásokat: a vallással kapcsolatos álláspontjára öltözete és szakállviselete is litalt. Elmondta, hogy éppen hűgának indult cipőt vásárolni. Meglepett kérdésemre, hogy node hol van a húga, aki majd fölpróbálja a cipőt, elmondta, hogy nem illendő egy leánynak ilyesmivel foglalatzkodnia, s különben is, ő tökéletesen tudja, hogy a hűgának milyen cipőre van szüksége.

¹⁰⁷ Max Meyerhof, Thirty-three clinical observations by Rhazes (circa 900 A.D.). *Isis* 23, 1935, 7f. [ar.] = 340 [ang.] [15. sz.], 10 [ar.] = 344 [ang.] [26. sz.]. [Reprint in:] Max Meyerhof, *Studies in Medieval Arabic Medicine. Theory and Practice*. Kiad. Penelope Johnstone. *Collected Studies Series*, CS204. London, 1984. V.

¹⁰⁸ *Uo.*, 351f.

¹⁰⁹ Elgood, *i. m.*, 293f.

¹¹⁰ Ibn al-Quff, *Kitāb al-ʿumda fī šināʿat al-ğirāḩa*. Hyderabad, 1356 [AH=1936-1937 AD], II 216.

¹¹¹ Turner, *i. m.*, 505.

tíz tanulóval induló bábaasszonyképző megalapítására Kairóban.¹¹² Másfelől a nemi betegségek elleni küzdelem, amelyek mindenekelőtt a hadseregben jelentettek problémát, s ily módon az ország katonai potenciáljára is befolyással voltak, elengedhetlenné tette a katonák partnernőinek a kezelését is, az azonban szintén szóba sem jöhetett, hogy erre férfiorvosok révén kerüljön sor. Az újfent ki volt zárva, hogy helybéli leányok és asszonyok, beleértve a keresztény vallásúakat is, a képzés során férfiakkal érintkezésbe kerüljenek, így azután a diáklányokat a rabszolgapiacról szerezték be: a tanítás öt fekete-afrikai és öt etióp rabszolgánővel indult.¹¹³ Ezt követően Clot bej titokban 16 egyiptomi lányt is kiképzett: ez vakmerő vállalkozásnak számított abban az időben, ám csakúgy mint a rabszolgánők kiképzése, hatalmas sikerrel végződött és nagy elismerést hozott kezdeményezőjének. A leendő bábaasszonyok nőgyógyászati, szülészeti és némi sebészi képzésben is részesültek, valamint fontos feladatukat képezte a védőoltások beadása is. Egyöntetű korabeli vélemény szerint az iszlám történelmének egész korszaka alatt asszonyok sohasem töltöttek be mégcsak hasonló feladatot sem.¹¹⁴ A rabszolga-diáklányok oktatása céljából Clot bej alapított egy kis női kórházat.¹¹⁵ A Clot bej tevékenységét megelőző időkből Egyiptomban csakúgy, mint az arab-iszlám világ egyéb részein, asszonyokat többnyire képzetlen bábák, nemritkán babonás módszereket alkalmazó javasasszonyok kezeltek, akik azután nagyon sok bajt, szerencsétlenséget okoztak.¹¹⁶ Törökországban Kr. u. 1893 óta vehettek részt nők az Isztambuli Egyetem Orvosi Karának előadásain, s Kr. u. 1899-ben kaptak engedélyt arra, hogy szabályos orvosi képzésben részesüljenek. „Erre nagy igény mutatkozott, minthogy az idő tájt az iszlám országokban csak kevés nő engedte férfiorvostól kezeltetni magát”.¹¹⁷ Kr. u. 1922-ben nyitotta meg rendelőjét az első török orvosnő.¹¹⁸ Iraki nő legelőször Kr. u. 1937-ben lett orvosdoktor (Bejrútban).¹¹⁹ Az iszlám országokban működő orvosnők manapság leginkább nő- és gyermekgyógyászatra szakosodnak.¹²⁰ Azok az operáló asszonyok, akik egy, a hidzsra szerint 870-ben (1465-1466

¹¹² *Mémoires*, 107ff.

¹¹³ *Mémoires*, 108f. 158ff. Az a két fiatal eunuch, akinek a feladata a tíz rabszolga-diáklány őrzése és kiszolgálása volt s ily módon velük együtt egy öreg töröknél volt bekvártélyozva, kitűnt nyitottságával és éleselméjűségével. Clot bej buzdítására ők is együtt tanultak a rabszolga-diáklányokkal, ahelyett hogy naphosszat tétlenül lustálkodtak volna. Kiváló orvos lett belőlük, és a főúri háremekben folytatott gyakorlatukkal hatalmas vagyonra tettek szert; *uo.*, 159, I. sz. láb.

¹¹⁴ *Uo.*, 160ff.

¹¹⁵ *Uo.*, 159, 320, 390.

¹¹⁶ Elgood, *i. m.*, 178; *Mémoires*, 321f.

¹¹⁷ Walther, *Women*, 224f.

¹¹⁸ *Uo.*, 226

¹¹⁹ *Uo.*

¹²⁰ *Uo.*, 230.

AD) készült török sebészeti tankönyv kéziratában¹²¹ tűnnek föl, „a szerző által Olaszországban megfigyelt szalernói hagyományt tükrözik”,¹²² azaz nem a helybéli állapotokat.¹²³ Mindezekből arra következtethetünk, hogy nőket többnyire nők kezelték, még ha ez alacsonyabb színvonalat jelentett is: bábák és javasasszonyok végezték a kezeléseiket. Orvosnőkre vonatkozó egyértelmű adataink nincsenek: Avénzoár (*Ibn Zuhr*; megh. 557 AH / 1162 AD) leánya és leányunokája, akikről a hagyomány mint kiváló szülészekről és nőgyógyászokról emlékezik meg, minden bizonnyal kivételnek számítottak.¹²⁴ Am esetenként férfiorvosok is kezelték asszonyokat.¹²⁵

Ibn abi Uszajbia (*Ibn abi Uşaybi'a*) egyik figyelemreméltó adata, amely egyébként Ibn al-Kiftinél (*Ibn al-Qifti*) is megtalálható, arra enged következtetnünk, hogy esetenként ugyanaz az orvos embereket és állatokat is párhuzamosan kezelte. Egy Szinán ibn Szábit ibn Kurrához (*Sinān ibn Tābit ibn Qurra*; megh. 331 AH/943 AD) írt levelében Ali ibn Íszá ibn al-Dzsarráh (*‘Alī ibn ‘Īsā al-Ġarrāh*) vezír (kb. miniszter) fölhívta a figyelmet arra, hogy a muszlimok gyógykezelése előnyt élvez a zsidók és a keresztények gyógykezelésével szemben, amiképpen az emberek gyógykezelése is általában véve előnyt élvez az állatokéval szemben.¹²⁶ Az a körülmény, hogy gyakran ugyanazon szerzők ember- és állatgyógyászatról is írnak, csak alátámasztja ezt a nézetet.¹²⁷ A már gyakorta idézett Clot bej Egyiptomban elérte, hogy az általa alapított orvosi főiskola és a már fennálló állatorvosi főiskola Kr. u. 1830-ban egyesült;¹²⁸ egy ilyen lépés megtételéért Angliában is energikusan síkraszállt.¹²⁹ Am úgy tűnik, a kétféle oktatás egyesítésére nem került sor: a diákok vagy ember- vagy pedig állatgyógyászatot tanultak.

¹²¹ Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrāhiyyetü'l-Hāniyye*. Prof. Dr. İtler Uzel. Ankara, 1992, II 110v–123r. (Türk Tarih Kurumu Yayınları. III. Dizi – Sa. 15-15a.).

¹²² Prof. Gundolf Keil (Würzburg) szíves közlése, akinek e mű adataiért is hálával tartozom.

¹²³ Ennek a műnek egyébként több kézírata ismert; ld. *Fihriş maḥḥūṭāt aṭ-ṭibb al-işlāmīya bi-l-luġāt al-‘arabīya wa-t-turkiya wa-l-fārsīya fī maktabāt Turkiyā*. Szerk. Ekmeleddin İhsanoğlu. Isztambul, 1984, 274f. [264. sz.]; Pierre Huard – Mirko Drazen Grmek, *Le premier manuscrit chirurgical turc rédigé par Charaf ed-Din (1465)*. Párizs, 1960. Ugyanezekkel az operáló asszonyokkal találkozunk Brandenburgnál is: Dietrich Brandenburg, *Islamic Miniature Painting in Medical Manuscripts*. Bazel, 1982, 196f. [84. sz.], 204f. [88. sz.]. Az egész kérdéshez ld. Gundolf Keil, *Die Frau als Ärztin und Patientin in der medizinischen Fachprosa des deutschen Mittelalters*. In: *Frau und spätmittelalterlicher Alltag. Internationaler Kongreß / Krens an der Donau / 2. bis 5. Oktober 1984. Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte* 473. kötet. Bécs, 1986, 205ff.

¹²⁴ Ibn abi Uşaybi'a, *i. m.*, II 70.

¹²⁵ Az egész kérdéskörhöz vö. még Ullmann, *Die Medizin*, 250f.

¹²⁶ Ibn al-Qifti, *i. m.*, 194; Ibn abi Uşaybi'a, *i. m.*, I 221.

¹²⁷ Ullmann, *Die Medizin*, 217ff.

¹²⁸ *Mémoires*, 109, 133.

¹²⁹ *Uo.*, 252.

Itt megállunk.¹³⁰ Ma még nem lehetséges részletekbe menően megírni az arab-iszlám orvostudomány történetét, amelynek keretei között a bennünket érdeklő kérdéskör is részletesen vizsgálható lenne. Mindazonáltal talán nem remélhetjük alaptalanul, hogy a felhozott példák és adatok megfelelő képet adnak a specializáció főbb tendenciáiról az arab-iszlám orvostudományban.¹³¹

The origins of specialization in Arab-Islamic medicine

István ORMOS

Specialization as it is understood in modern times is unknown in medieval Arab-Islamic medicine in general. The scope of medicine is rather limited and it can be mastered easily by a single person, consequently most doctors command the whole range of medicine. Its modest volume even allows quite a few people to regard it as merely one aspect of their many-sided interests. At the same time the vague traces of the appearance of certain specializations can be observed. Our most important sources in this respect are the descriptions of early Arab-Islamic hospitals. The specializations mentioned in the sources include "naturalists" (corresponding probably to our specialists in internal medicine), ophthalmologists, surgeons, and bone-setters. At the same time, the border between the medical profession and other related occupations as that of phlebotomists, pharmacologists, midwives, barbers, wandering leeches, and magicians is usually not clearly defined. The various names used in the sources are reviewed and interpreted. The delicate problem of treatment of female patients is discussed. In general, the paper aims at giving an assessment of the situation on the basis of relevant passages taken from a variety of original sources.

¹³⁰ Az arab orvosi irodalomban számos külön szakterületet érintő értekezés ismert (pl. a higiéné, ún. szexuálhigiéné, diétetika, fogorvostan köréből), ám úgy tűnik, hogy az orvosi praxisban ezeknek a szakterületeknek nem felelt meg tényleges specializáció.

¹³¹ A fentiekben a tényleges viszonyokkal foglalkoztunk, amelyek a mindennapi életet, illetve a valós körülményeket tükrözik. Mind a „tudományok felosztása” címszó alá tartozó gazdag filozófiai irodalom, mind a nagy orvosi kézikönyvek bevezető fejezeteiben olvasható elméleti fejtegetések az orvostudomány felosztására vonatkozóan kívül estek érdeklődési körünkön.

Dávid Géza

Kászim vojvoda, bég és pasa

II. rész

Legalább ennyire érdekes, hogy Kászim emberei közül bő egy tucatról, legkevesebb 14 személyről derül ki, hogy főnökük példáját követve maguk is jutottak különféle bérleményekhez. Számukra már nagyobb jelentősége volt annak, hogy sikerül-e elcsípnüik egy-egy elhagyott ingatlant. Az alább felsoroltakról nem tudjuk megállapítani, hogy mennyire jártak jól, de egy hasonló példa, a pozsegai dizdaré, meggyőz arról, hogy az ilyen hosszabb távon kezelt *csiftlikek* alkalmanként komoly vagyon felhalmozásához segítették ügyes használójukat.⁶⁹

A vizsgált defter viszonylag következetes a szóban forgó személyek rangjának és Kászim béghez való visznyának a megjelölésében. Itt-ott azonban elmarad ennek vagy az illető posztjának a feltüntetése. Mindazonáltal összesen egyetlen, ugyanakkor a leggyakrabban felbukkanó személlyel, Musztafával vagyunk igazán zavarban, aki hol megkettőződni látszik, hol pedig az nem egyértelmű, hogy Kászim klientúrájába tartozott-e vagy sem. Egy pécsi malom tulajdonosaként nevezik meg először mint Musztafa vojvodát.⁷⁰ Ugyanígy aposztrofálják, midőn (Belvárd-) Gyula⁷¹ melletti majorságát írják le, amely 25 zsákos szántóból, becslés szerint 20 kocsis rétből, egy szőlőből és 1 kétkerekű malomból tevődött össze s ahonnan együttesen 175 akcse adót várt a kincstár.⁷² A Pellérd városhoz közeli *csiftlik* (20 zsákos szántó, mintegy 4 kocsis rét, 10 kapás szőlő) haszonélvezője viszont „a mohácsi mírliva embere, Musztafa” volt a defter készítőinek megfogalmazásában.⁷³ A Kiszszonyfalu⁷⁴ határában lévő két majorság egyike „Musztafa vojvoda” nevéen volt (mintegy 40 zsákos szántó, 40 kocsis rét, 1 kert és 2 kerék malom).⁷⁵ Aztán megint egyszerűen Musztafaként bukkan fel, sőt ezúttal a Kászimra

⁶⁹ Nenad Moačanin, Hacı Mehmed Ağa of Požega, God's Special Protégé (ca. 1490-ca. 1580). In: *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*. Ed. by Géza Dávid and Pál Fodor. Budapest, 1994 [1995], 171-181.

⁷⁰ Tapu defteri 441, f. 9^v.

⁷¹ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 14, No. 4.

⁷² Tapu defteri 441, f. 9^v.

⁷³ Tapu defteri 441, f. 12^v.

⁷⁴ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 24-25, No. 94.

⁷⁵ Tapu defteri 441, f. 31^r.

utalás is lemaradt, midőn terehidi⁷⁶ *csiftlik*jéről emlékeztek meg, amely kb. 40 zsákos szántóra, 25 kocsis rétre, 2 szőlőre és 1 kertre tagolódott.⁷⁷ Az eddigiek alapján azt hihetnők, két külön személlyel van dolgunk, Musztafa vojvodával, illetve Kászim bég hasonló nevű emberével. A helyzetet az bonyolítja, hogy Henye falu⁷⁸ tartozékai között az egyik *csiftlik* bérlőjét „Kászim bég embere, Musztafa vojvoda” formában vezették be a defterbe.⁷⁹ Hajlamosak lennénk arra gondolni, hogy tollhiba a most idézett variáns. Ám ezt kétség kívül cáfolja az a tény, hogy Musztafa vojvodának a Pécsi-Mohácsi szandzsákba eső 34.012 akcsés ziámet-birtoka 1558. október 7-i dátummal – Kászim pasa második kormányzósága idején – benne van a budai *rúznám-cséban*, s hogy ezúttal is kitértek a beglerbéghez fűződő kapcsolatára. Ráadásul az ő javadalmaként szerepel (Belvárd-) Gyula és Kisasszonyfalu is, tehát két olyan település, ahol érdekeltségei voltak.⁸⁰ S bár kissé elbizonytalanodunk, amikor az 1546-os pécsi defter utolsó Musztafára vonatkozó helyén azt látjuk, hogy a Monostor faluhoz⁸¹ tartozó Ivancs⁸² puszta *tapu* illetékét a „ímár-birtokosok közül Musztafa vojvoda” róttá le,⁸³ az 1558-as, perdöntőnek vélt adat fényében mégis azt a következtetést tartom érvényesnek, hogy Kászimnak csak egy Musztafa nevű embere volt, aki körülötte a vojvodai tendők egy részét látta el.⁸⁴

Dzsáfer vojvoda szintén több ingatlanra tett szert a szandzsákban. Heľősfaluban⁸⁵ 1 két- és 1 háromkerekű malom mellett egy kisebb majorság is az övé volt (becslés szerint 30 kocsis rét, 30 zsákos szántó és 1 szőlő).⁸⁶ A

⁷⁶ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 80, No. 614.

⁷⁷ Tapu defteri 441, f. 111^r.

⁷⁸ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 108, No. 786.

⁷⁹ Tapu defteri 441, f. 163^r. – Ezen kívül egy malom egészen, egy másik félig volt az övé.

⁸⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Haus- und Staatsarchiv, Ehemalige Konsularakademie, Krafft, 284, 571. felvétel; valamivel korábban itt is csak Musztafa vojvodaként említették: 506. felvétel. (Ezt a kéziratot a Török Filológiai Tanszéken lévő fényképmásolata alapján használtam, s mivel hiányoznak róla a foliójelölések, kénytelen voltam a felvételek számát megadni, amelyek közelítőleg egyeznek a tényleges lapszámokkal.)

⁸¹ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 110-111, No. 804.

⁸² Csánkinál (*i. m.*, II. 492) Ivánfalva és Ivanovez alatt is találunk olyan alakot, amelyik megfeleltethető lenne a kérdéses pusztával, ám pontosabb lokalizáció hiányában az azonosság nem egyértelmű.

⁸³ Tapu defteri, 441, f. 167^r.

⁸⁴ Tinódi Lantos Sebestyén úgy tudta, hogy a kozári mezőn vívott 1542-es viadalban Musztafa vojvoda a fűbe harapott, s emiatt Kászim bég igen búslakodott: Tinodi Sebestien, Verbođci Imrehec Kazon hadaval kozari mezőn viadalya. In: *Cronica*. Kolozsvár, 1554, m 3. Fakszimile. Gondozta Varjas Béla. Budaepst, 1959. — A fentiek értelmében a néha még akár meg is duplázódó familiáris túlélt az összecsapást. Nem kizárt, sőt elég valószínű, hogy az illető azonos Kászimnak a 25. jegyzetnél említett társával, aki vele vojvodáskodott a 30-as években, s aki ebben a felfogásban idővel a nála fényesebb életpályát befutó kenyerespajtás „szervitorai” közé állt.

⁸⁵ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 24, No. 92.

⁸⁶ Tapu defteri 441, f. 30^v.

Mecske⁸⁷ közelében általa kezelt *csiftlik*nél (melynek méretei: mintegy 25 zsákos szántó, 6 kocsis rét és kert) ugyan rangját lehagyták, de azért bizonyosra vehetjük, hogy ezúttal is vele van dolgunk.⁸⁸ A Murján falu⁸⁹ határában lévő majorság (kb. 30 zsákos szántó, 40 kocsis rét) leírásánál pedig Kászim béghez való viszonyára felejtettek el hivatkozni,⁹⁰ ám ez sem téveszthet meg minket. Negyedszer egy pusztánál találkozunk nevével: a Babarc „város” után következő Nadicsa⁹¹ volt az övé.⁹² A Dzsáfert érintő igazán érdekes pont most következik: az 1546. évi mohácsi defterben az ő két embere is felbukkan. Jól példázza ez a szövevényesen összefonódó kapcsolatrendszert, amelynek számos elemére csak ilyen összefüggésben derül fény. A jelen esetben elsőként Durszunnal találkozunk, aki Szőrén⁹³ közelében jutott kisebb *csiftlik*hez (10 zsákos szántó, 7 kocsis rét) és 1 malomhoz.⁹⁴ Társa, Ahmed Kálmánca városában működtetett 1 három kerekű malmot s birtokolt egy majorságot (kb. 24 zsákos szántó, 10 kocsis rét és kert).⁹⁵

Őt előfordulással képviselteti magát Ferhád kjátib, illetve vojvoda. Elsőként írnok arcával lép eléink, midőn Mislenben⁹⁶ 1 kis malmot s becslés szerint 10 zsákos szántót és 20 kocsis rétet vesz használatba.⁹⁷ Vojvodai funkciójára térnek ki Grgrofcsa⁹⁸ közeli két bérleménye taglalásakor. Az egyik újra egy *csiftlik* (1 rét, 1 kert és némi szántó) és 1 egykerekű malom, a másik pedig Bodmér⁹⁹ pusztja, melynek adóit 300 akcsében szabták meg.¹⁰⁰ Alig távolabb, Hencsencén¹⁰¹ komolyabb majorság lett az övé, ahonnan mintegy 50 zsák (hozzávetőlegesen 30-50 q!) gabonát és 100 szekér szénát gyűjthettek

⁸⁷ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 26, No. 102.

⁸⁸ Tapu defteri 441, f. 32^v.

⁸⁹ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 26, No. 104.

⁹⁰ Tapu defteri 441, f. 33^r.

⁹¹ Vass (A Szekesői-Mohácsi szandzsák. 48, No. 49) Badoncsának olvasta és nem azonosította. Nado(j)csa, Nadicsa viszont megtalálható Csánkinál, *i. m.*, II. 510.

⁹² Tapu defteri 441, f. 186^v.

⁹³ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 117, No. 848.

⁹⁴ Tapu defteri 441, f. 143^v. – Talán az ő malma után szedte be Tamás pap az adót 1559-ben: Timár, *i. m.*, 229.

⁹⁵ Tapu defteri 441, 150^{r-v}. – Esetleg ugyanő rejtezik mögött a pesti Chaffer vojvoda mögött, aki Markus Síncmosert kísérté 1550 júniusában hazafelé: Petritsch, *i. m.*, 64-65, No. 133.

⁹⁶ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 20, No. 53.

⁹⁷ Tapu defteri 441, f. 21^v.

⁹⁸ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 105, No. 769.

⁹⁹ Csánki, *i. m.*, II. 473.

¹⁰⁰ Tapu defteri 441, f. 159^r.

¹⁰¹ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 105-106, No. 771.

be.¹⁰² Végül Romona¹⁰³ környékén működtethetett Ferhád kjátib egyet a kisebb malmokból.¹⁰⁴

Behrám vojvodát tárgyaljuk ezután, aki 4 különböző helyen bukkan fel. Dióshereni¹⁰⁵ mellett egy Tarabos¹⁰⁶ nevű pusztára tett szert.¹⁰⁷ Bözdök¹⁰⁸ közelében két pusztát került birtokába, a később újrateleptülő Kese,¹⁰⁹ valamint Szen(t)-Királ(y).¹¹⁰ mindkettő 200 akcsényi tizeddel.¹¹¹ Tód-Kékösön¹¹² 1 egykeresű malom,¹¹³ Szorosadon¹¹⁴ pedig 1 háromkeresű malom¹¹⁵ volt a szerzeménye.

A ritka nevű Behment háromszor tudjuk megragadni mint Kászim bég emberét. Először Velén¹¹⁶ után jön elő egy általa használt majorság (kb. 24

¹⁰² Tapu defteri 441, f. 159^v.

¹⁰³ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 76, No. 96.

¹⁰⁴ Tapu defteri 441, f. 200^r. – Feltehetőleg ez a Ferhád vojvoda kísérte Ferdinánd küldötteit, Posgay Szigmondot és Markus Sinckmosert 1549. áprilisában a Portára: Petritsch, *i. m.*, 57, No. 113.

¹⁰⁵ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 112, No. 815.

¹⁰⁶ Azonosítása némi gondot okoz, mivel a Csánkinál Balonyával együtt emlegetett Darabosfalva távolinak tűnik: *i. m.*, II. 479. – Nem kizárt viszont, hogy kapcsolatba hozható az 1709 októberében a „Mohácsi mezőn lévő pusztá faluk” után felsorolt puszták közé bejegyzett „Darabos nevű” helyet: Szita László, Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején. Újabb dokumentumok a „rác” és a dunántúli kuruc csapatok dúlásáról. In: *Baranyai helytörténetírás 1974-1975*. Szerk. Szita László. Pécs, 1976, 112. – Szerencsénkre pontos lokalizációt nyújt Nagy Lajos, Adatok a Baranya megyei Batthyány uradalom kialakulásáról. In: *Baranyai helytörténetírás 1978*. Szerk. Szita László. Pécs, 1979, 64/38. jegyzet. Eszerint egy 1813-as térkép Nagy Budmér határában jelöl „Darabos” nevű dűlőt. Tegyük hozzá: Dióshereni a szomszéd helység volt.

¹⁰⁷ Tapu defteri 441, f. 170^r.

¹⁰⁸ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 112, No. 818. (Vassnál Bozog !/; azonosítani pedig Bogadtelkével !/ próbálja: *A Szekcsői-Mohácsi szandzsák*. 83, No. 104.)

¹⁰⁹ 1554-ben 3 dzsziyefizetőjét sorolták fel: Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 112, No. 819. 1590-ben 10 családfő lakott benne: Vass, *A Szekcsői-Mohácsi szandzsák*. 69, No. 116 (Kesteként elírva).

¹¹⁰ Vass szerint Baranyaszentistvánnal (ma: Petlovac) lenne megfeleltethető: *A Szekcsői-Mohácsi szandzsák*. 89. Bővebb indoklás nélkül kissé meredeknek, egyben területileg némileg távolesőnek tűnik ez az azonosítás, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a hely 1590-ben is pusztá volt: *uo.* 69. Ehhez még annyit fűzök hozzá, hogy a hivatkozott összeállításban (Reuter Camillo, Gyűjtés Baranya középkori településtörténetének adattárához: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14-15 /1969-70/ 148*) azt találjuk, hogy német lakói „Szanktivánnak” ejtették nevét! – Szentistván jogi népessége 535 fő volt az első népszámlálásban: Danyi Dezső – Dávid Zoltán, *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)*. Budapest, 1960, Baranya megye, 14, No. 302. – Fényes Elek jellemzése szerint egységesen németek lakták: Fényes Elek, *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. I. Pest, 1836, 47. Mindezek alapján arra gondolhatunk, hogy új alapítású településről van szó, Reuternál sincs rá 1769-70-nél korábbi adat. (Tanulság tehát: abból, hogy Szent István szent király volt, még nem következik, hogy egy Szentkirály nevű pusztát róla nevezzenek el.)

¹¹¹ Tapu defteri 441, f. 170^v.

¹¹² Csánki, *i. m.*, II. 495 (Kékes/d/).

¹¹³ Tapu defteri 441, f. 191^r.

¹¹⁴ Csánki, *i. m.*, III. 453.

¹¹⁵ Tapu defteri 441, f. 207^r.

¹¹⁶ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 23, No. 82.

zsákos szántó, 6 kocsis rét és 2 szőlő),¹¹⁷ majd Szarándok puszta¹¹⁸ mellett egy *csiftlik* (némi szántó és rét, illetve 2 „szem” malom),¹¹⁹ végül Bán¹²⁰ közelében egy másik majorság (némi föld és rét) és 1 három kerékre járó malom.¹²¹

Hizir egyik főkapuőrzője volt Kászim bégnek. Ő (Kővágó-) Szöllősön¹²² jutott egy szerény malomhoz,¹²³ illetve Töttös¹²⁴ táján egy majorsághoz (22 zsákos szántó, 8 kocsis rét, 1 szőlő és kert,¹²⁵ valamint a Romonához közel eső Birén (?) pusztán 1 kis malomhoz.¹²⁶

Hajdar vojvodával fentebb, a 29. jegyzetben, már volt dolgunk.¹²⁷ Az uzicsai náhijében élvezett tímárján kívül, amelyre 1542. március 11-én bocsátottak ki *tezkerét*, 1546-ra sikerrel nyert el egy komoly kapacitású, négykerékű malmot Kölesden.¹²⁸ Ez később a tolnaiak használatába került ugyan, de a mellette lévő átkelés továbbra is az ő nevét viselte, 1565-ben, 1570-ben, 1580-ban és 1590-ben egyaránt.¹²⁹ Bár a rév bevételei a kincstárba folytak be, nem kizárt hogy Hajdarnak is csurrant-cseppent valami az itt bonyolódó forgalomból. Györe¹³⁰ falu közelében pedig egy majorságot (30 zsákos szántó, 1 rét és 2 szőlőskert) mondhatott magáénak, miután a *tapu* illetéket megfizette.¹³¹ Érdekességből térek ki arra, hogy övé lett 1 négykerékű malom a Simontornyai szandzsák anyavári náhijéjéhez tartozó Hidvégen is.¹³²

¹¹⁷ Tapu defteri 441, f. 28^v.

¹¹⁸ 1554-re ezt is újra megülték: Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 42, No. 254.

¹¹⁹ Tapu defteri 441, f. 60^f.

¹²⁰ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 110, No. 803.

¹²¹ Tapu defteri 441, f. 166^v.

¹²² Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 16, No. 20.

¹²³ Tapu defteri 441, f. 13^v.

¹²⁴ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 21, No. 70.

¹²⁵ Tapu defteri 441, f. 25^v.

¹²⁶ Tapu defteri 441, f. 200^f. – A helynév olvasata bizonytalan, s így azonosítani sem sikerült.

¹²⁷ Az ott ígért tanulmány időközben megjelent: Dávid Géza – Szakály Ferenc, Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez. Hajdar bin Abdullah tímár-birtoka: *Irodalomtudományi Közlemények* 1996/4, 481-489. – Hegyi Klára szívességéből azóta kiderült, hogy Hajdar bin Abdullah kissé korábban, éspedig 1541. áprilisában Eszéken tevékenykedett, a hetedik azab egység bölükbasijaként. Tiszjéről önként lemondott, s bizonyára kapitányát követve, északibb területekre költözött. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Türk. Hss. Mxt. 567, f. 77^v. Ez az adat tökéletesen egybevág a dolgozat első részében kifejtettekkel.

¹²⁸ Tapu defteri 441, f. 99^v, Tapu defteri 443, f. 145^v.

¹²⁹ Az 1565., illetve 1570. évi adat: Dávid Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 1982, 287/85, 305/87; az 1580. évi: Tapu defteri 676, f. 116^v; az 1590. évi: Tapu defteri 632, f. 96r.

¹³⁰ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 65, No. 510.

¹³¹ Tapu defteri 441, f. 105^v, Tapu defteri 443, f. 153^v.

¹³² Dávid, *A Simontornyai szandzsák*. 267/5, 275/5. Mindkétszer megemlítették, hogy a nevezett Kászim embere. – Ezt a malmot 1580-ban már „az elhunyt [Szokollu] Musztafa pasa’ tulajdonaként vet-

Habíb vojvoda Versán¹³³ falu határában 3 *csiftliket* is összeszedett, melyek együtt mintegy 95 zsákos szántót, 6 kocsis rétet és 4 szőlőt képviseltek.¹³⁴

Kászim másik főkapuőrét Júszufnak hívták. Neki Zók¹³⁵ mellett volt egy majorsága (6 zsákos szántó, 20 kocsis rétet és 2 darab szőlő).¹³⁶

Hüszejn csak egy „embere” volt a szandzsákbégnek, de főnöke kijárta számára a Kőrös¹³⁷ külsőségeihez tartozó majorságot (kb. 40 zsákos szántó, 23 kocsis rétet – két darabban – és 1 kétkerékű malom).¹³⁸

Jahja vojvoda, akit mellesleg Kászim is említ fent idézett 1543. évi levelében mint akit Hajdar vojvodával küldött ki nyelvet fogni,¹³⁹ Szen(t)-Trinitás¹⁴⁰ közelében talált magának egy *csiftliket* (25 zsákos szántó, 30 kocsis rétet, 40 kapás szőlő) és 1 háromkerékű malmot.¹⁴¹

Haszán tímár-birtokos ugyancsak Kászim familiárisai közé tartozott, s a Mohács után lajstromba vett Lajmér¹⁴² pusztát bírta.¹⁴³

Hasonlóan sorolták be Hüszevet is, aki a Pereket¹⁴⁴ részének tekinthető Kis-Pereket pusztán vetette meg lábát, melynek várható tizedjövedelmét elég magasra, 500 akcséra taksálták.¹⁴⁵

Uruddzal zárul a kör, aki – Hizirhez hasonlóan – szintén csípett el malmot, sőt 2 egykerékűt a Romona után összeírt Birén (?) pusztán, de ezen túlmenően még magára a pusztára is rátette a kezét.¹⁴⁶

ték lajstromba: Tapu defteri 593, f. 38^r.

¹³³ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 69, No. 531.

¹³⁴ Tapu defteri 441, f. 187^v.

¹³⁵ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 22, No. 75.

¹³⁶ Tapu defteri 441, f. 27^r.

¹³⁷ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 29, No. 124.

¹³⁸ Tapu defteri 441, f. 37^r. – Pár évvel utóbb is a kezén találták, 1579-ben viszont – gyanfom tévesen – Kászim bég majorságáról szóltak az összeírók: Káldy-Nagy Gyula, *Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból*. In: *Szigetvári emlékkönyv. Szivetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*. Szerk. Rúzsás Lajos (A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete – Értekezések 1966.) Budapest, 1966, 153.

¹³⁹ *Török történetírók*. II. 295.

¹⁴⁰ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 78-79, No. 607.

¹⁴¹ Tapu defteri 441, f. 109^r.

¹⁴² Csánki, *i. m.*, II. 501.

¹⁴³ Tapu defteri 441, f. 181^r.

¹⁴⁴ Káldy-Nagy, *Baranya megye*. 76, No. 593.

¹⁴⁵ Tapu defteri 441, f. 199^r.

¹⁴⁶ Tapu defteri 441, f. 200^r. – A mohácsi tímár defterik hiányában sajnos többnyire nem tudjuk megállapítani, hogy a fenti személyek rendelkeztek-e javadalombirtokkal vagy sem. Alább egy részüket szpáhiként látjuk viszont a Temesvári, majd a Budai vilájtetben, de többségük szem elől vesz.

E sok apró adat egymás mellé illesztésével arra kívántam ráirányítani a figyelmet, hogy az érdekeltek a látszólag merev, erőteljesen központosított és túlbürokratizált 16. századi Oszmán Birodalomban is megtalálták azokat a módokat és kikapukat, amelyek révén a személyes függőségek rendszere kialakulhatott, s az egyéni boldogulást biztosító szabadabb birtoklási formák létrejöhetnek. A fiatal korban igen dinamikus Kászim ekkortájt ügyesen egyengette a maga és emberei útját.

Kászim első budai pasasága 1551 május közepéig tartott. Leváltásának okát csak gyanítani lehet: eszerint azt rótták fel neki, hogy 1550 őszén Izabella oldalán avatkozott be az erdélyi hatalmi harcokba.¹⁴⁷ Azért túlzottan nem haragudhattak rá, hiszen várakozási állományba tétel helyett továbbra is aktív szolgálatban hagyták, Székesfehérvár bégjeként.¹⁴⁸ Ebben a minőségében birtokolt néhány települést a Koppányi szandzsákban.¹⁴⁹ Pár hónap¹⁵⁰ és új feladatot kapott: hozzon létre szandzsákat az 1551 szeptemberében bevett Becse és Becskerek körül. Két szultáni parancs őrzi ennek a kérészéletű közigazgatási egységnek a meglétét, az egyik 1552. február 11-i, a másik március 13-i dátumot visel.¹⁵¹ A korábbi parancskivonat annyiból is figyelemre méltó, hogy benne Kászimnak a Budai szandzsákban lévő, tímárt bíró embe-reire tértek ki, elrendelve, hogy vigye őket magával a végekre, s megtiltva, hogy távollétükben bárki is szemet vessen javadalmaikra.¹⁵² Ezt megelőzően 1552. február 1-én Makó és Besenyő népének küldött e minőségében meghódolási felhívást.¹⁵³ A makóiaknak írott parancs számunkra annyiból érdekes, hogy abban Kászim kijelenti, miszerint a Tiszától keletre fekvő régiók már nem a szegedi bég, hanem az ő hatásköre alá tartoznak.¹⁵⁴ Ennek nyomatékos

¹⁴⁷ Szántó Imre, *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551-52. évi várháborúk*. Budapest, 1985, 46-47, 52. – Johann Maria Malvezzinek is lehetett némi szerepe a dologban, legalábbis saját, 1551. május 16-án papírra vetett szavai szerint „Io sollicito et insto quanto posso che il Sig.or levi Kassum Bassa de l'oficio de Buda et che metta un huomo della Porta sua el quale sia homo da bene, obediente, et che castigi gli ladri turchi.” L. *Austro-Turcica*. 588, No. 228. Június 19-én már kicsit más-képpen fogalmazott, a szultánnak tulajdonítva az egészet: „... Sua Altezza ha deposto Kassum Bassa de Buda perché ha fatto massa de gente senza comisione de Sua Alteza et per li mali deportamenti in quelli confini...” (*Uo.*, 605, No. 235.). Az utóbbi idézett megfogalmazás virágnyelven Szántót igazolja.

¹⁴⁸ Gévy, *i. m.*, 6, No. 4; az értesülés Adorján deáktól származik. Róla I. Szakály Ferenc, *Egy magyar szpáhi a 16. században: a rejtélyes esztergomi „Andreja deák”*: *Keletkutatás 1992 ősz*, 127-138.

¹⁴⁹ Dávid, *A Simontornyai szandzsák*. 15.

¹⁵⁰ 1552. január 31-én még fehérvári bégként beszéltek róla: Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, f. 48^v.

¹⁵¹ Káldy-Nagy Gyula figyelt fel rájuk: *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest megye múltjából, 3.) Budapest, 1977, 10/21 jegyzet.

¹⁵² Koğuşlar 888, f. 70^v. (A szóban forgó kézirat Temesvárra vonatkozó parancsait Fodor Pál célirányos gyűjtése alapján használhattam.)

¹⁵³ Petritsch, *i. m.*, 73-74, Nos. 165-166. – Az elsőt kiadta: Reizner János, *Szeged története*. IV. [Szeged, 1900], 146, No. LXXIX. (Petritsch nem tud róla.)

¹⁵⁴ Reizner, *i. m.*, IV. 146: „pro certo creditis insuper ipsi Zegedyensi a parte hac thurej Thýze

hangsúlyozására azért volt szükség, mert ottani kollegája is sürgette a jómódú várost, hogy hozzá fizesse az adót.¹⁵⁵ Visszatekintve azt mondhatjuk: Kászim ítélte meg jól a helyzetet, hiszen Makó a Csanádi szandzsákba sorolva a Temesvári vilájet része lett.

Nem egészen világos, hogyan lehetett volna ekkor Kászim az aktuális szegedi bégnék, Hizirnek a felettese, majd hogyan kaphatta volna meg párhuzamosan annak álláshelyét is, midőn az kegyvesztetté vált – amint azt Szakály Ferenc kifejti.¹⁵⁶ Az első rész kérdés kapcsán hivatkozhatnánk Kászim megelőző pozíciójára és megőrzött pasai rangjára, de minthogy szandzsákbégek közti hivatalos alá- és fölérendeltségről nem tudok, a felvetést egyelőre óvatosan kezelném, főleg konkrét szöveghivatkozás hiányában. A másik ponthoz az általam ismert török levéltári anyagból nincs megerősítés, ám a vonatkozó forráshely sem egyértelmű. Egyfelől szó sem esik benne Hizirről, másfelől Kászimról sem állítja a hivatkozott szöveg, hogy szegedi béggé tették volna, csupán annyit, hogy az előző télen, azaz 1552-ben hozzá kiútdték Ferenc diákokat a városba.¹⁵⁷

Az események felgyorsulása miatt Kászim nem sokat foglalkozhatott a Becsei-Becskereki szandzsák életre hívásával. Temesvár 1552 július végi hódoltatása ugyanis döntő fordulatot hozott a térség sorsában és Kászim életében egyaránt: most nem egy szandzsákokat, hanem egy új vilájetet kellett megszerveznie.¹⁵⁸ Nincs pontos információnk arról, hogy mikor ruházták rá a beglerbégi funkciót. Minthogy a szultán és a nagyvezír nem volt jelen a hadjáratban, a kinevezés ügye egy ideig elhúzódott. Ezalatt Ahmed pasa irányította a tennivalókat, s tőle érkezett javaslat a kijelölendő pasa személyére is, amint arról egy 1552. szeptember 19-én kelt mühimme defteri passzusból értesülünk.¹⁵⁹ Ám a megbízatásról ennél hamarabb döntöttek, hiszen a havas-

nullum negocium habent nec ab illis eomodo vobis erit cauendum vel timendum.”

¹⁵⁵ Reizner, *i. m.*, IV. 145-146, No. LXVIII; Szakály, *Szeged története*, I. 526.

¹⁵⁶ Szakály, *Szeged története*, I. 526, 530.

¹⁵⁷ *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*. Összeszedte stb. Hatvani Mihály. III. 1553-1608. (Monumenta historica hungarica. Magyar történelmi emlékek I. Okmánytárak III.) Pest, 1859, 21, No. 271. („Scriptis iam literis rursus durius inquisitus respondit idem Franciscus Literatus, Zegedynum hyeme praeterita se missum fuisse ad Kazzon passam, jinter ceteraque dixisset idem Kazzon, nuncium eius de factiosis verum esse, ex quo eodem tempore quattuor equites transilvanienses Melchioris Balassa fuissent capti et ad ipsum passam adducti...”) – Fekete Lajos egy lépéssel tovább megy, midőn azt írja (*Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Budapest, 1926, 10, No. 5.): „1552-ben Kászimot úgy említik, mint előbbeni szegedi pasát”. Hivatkozását azonban én másként értem; korábbi budai, nem pedig szegedi rangjára kívántak utalni, amikor 1552. március 7-én ezt vetették papírra: „Továbbá ezt írhatom Nagyságodnak, hogy az pasa (ti. az adott időben Budán működő Hádım Ali pasa) még itt is vagyon Szigeden, és Kazın az elébbeni pasa az is itt vagyon vele minden népével egyetemben.” (L. Szádeczky Lajos, *Magyar levelek a XVI. század közepéről*. *Történelmi Tár* 1880, 599.)

¹⁵⁸ Egy ideig – úgy tűnik – még ekkor is meg...adt a Becskereki szandzsák, élén Malkocs béggel: Petritsch, *i. m.*, 88, No. 214 (dátum nélkül, az 1552. július-decemberi dokumentumok között).

¹⁵⁹ Koğuşlar 888, f. 446’.

elvei vajdának már augusztus 22-én kész tényként írtak a dologról.¹⁶⁰ Mivel ugyanebben a levélben azt is elmesélik, hogy Kászimot hátrahagyták Lippa megerősítésére, egyértelmű, hogy augusztus közepe előtt nemigen érhetett vissza Temesvárra. Ugyanakkor az augusztus 6-i, Ahmed pasának szóló szultáni parancsban – noha már nyugtázzák a vár elfoglalását – csak általánosságban beszélnek beglerbégről és szandzsákbégekről.¹⁶¹ Tehát valamikor e két időpont, azaz augusztus 6. és 22. között született meg a határozat az új beglerbégség első pasájának személyéről. Ekkor szabták meg hász-birtokainak nagyságát is, még hozzá 800.000 akcséban.¹⁶² Ez az összeg alatta maradt a budai mírmíránok javadalmainak, amelyek az 1540-es és az 1550-es években 1.000.000 akcse körül jártak.¹⁶³

A temesvári pasák személyével foglalkozó kis számú és a török forrásokat mellőző munkák azt sugallják, hogy Kászimot 1554-ben vagy 1555-ben rövid időre letették, s ezalatt Güzeldze Rüsztém vitte az ügyeket.¹⁶⁴ Török oldalról egyelőre nem lehet igazolni ezt a vélekedést, sőt a jelek inkább a folyamatos tisztségviselésre utalnak.¹⁶⁵ Erre vall az is, hogy az 1554 végén¹⁶⁶ vagy legkésőbb 1555 első felében felfektetett temesvári úmár-defteriben¹⁶⁷ néhány olyan szpáhira bukkanunk, akik Kászim pasa emberei voltak (míg Rüsztém pasa neve egyszer sem fordul elő ilyen összefüggésben). Korábbi ismerőseink közül Behmen eddigre kethüdává vált, s a ziámet-birtokosok közé verkedte fel magát, bár javadalmi a maguk 20.230 akcséjukkal szerénynek számítot-

¹⁶⁰ Koğuşlar 888, f. 445^v.

¹⁶¹ Koğuşlar 888, f. 347^{r-v}.

¹⁶² Koğuşlar 888, f. 446^f.

¹⁶³ Báli pasa 1542-1543-ban 1.000.391 akcsét, Ali pasa 1556-ban az elvben járó 1.100.000 helyett ténylegesen 1.027.211 akcsét szedhetett be: Dávid Géza, A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században: *Keletkutatás* 1991 tavasz, 50, 52, 64.

¹⁶⁴ Pesty Frigyes, Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák, és tartományi elnökök: *Magyar történelmi Tár* 12 (1863) 238: 1555-re teszi Rüsztém átmeneti regnálását, az alábbi érveléssel: „miután pedig 1552. és 1558. közti minden évre a temesvári pasa nevé tudjuk, kivéve 1555. és 1558. évben, ezen esztendőik valamelyikében lehetett Güzeldze Rüsztém temesvári pasa.” – Fenyvesi László, A temesköziszőrénységi végvidék funkcióváltásai (1365-1718): *Studia Agriensia* 14 (1993) 263: 1554 vége – 1555 ősze közé helyezi Kászim kegyvesztettségét, sajnos indoklás nélkül.

¹⁶⁵ 1554. áprilisában egyértelműen Kászim ült a temesvári kormányzói székben, ahogy az Tujgun pasa Ferdinándnak írt leveléből kiviláglik: Fekete Lajos, *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Budapest, 1926, 16-17, No. 7. (Fekete szerint Kászim 1552-től 1554-ig töltötte volna be a tiszteket: *uo.*, 16/9. jegyzet.) Ebben a pozícióban említették 1554. november 13-án: Köhbach, *i. m.*, 152-153, illetve december 26-án is: Mühimme delteri 1, p. 239 (257), No. 1468. 1555-ös temesvári szolgálatára vonatkozó török adatok: Kepeci 213, p. 117 (május 1-i bejegyzés), Kepeci 214, p. 28 (decemberi 1-i dátum).

¹⁶⁶ A párhuzamos tahrír-defteri végére valamikor 1554. november 26. és december 5. között tették ki a pontot: Tapu defteri 290, p. 1.

¹⁶⁷ Tapu defteri 298. Ebben a legkorábbi pótlólagos, tehát az összeírás lezárása utáni dátum 1556 januárjának második feléből származik: p. 38.

tak ebben a kategóriában.¹⁶⁸ Júszuf mint vojvoda kerül ezúttal elő, 5999 akcsés tímárral.¹⁶⁹ Bizonyosra vehető, hogy Ferhád is követte főnökét, mint-hogy a pécsi, a baranyavári és a szászi náhijéba eső 12.500 akcsés tímár-birtokát azzal a hivatkozással adták oda 1555. áprilisában valakinek, hogy ő a Temesvári vilájetben kapott másik kiutalást.¹⁷⁰ A 10.162 akcsét érő helységek felett rendelkező Dzsáfer *mírahorról*¹⁷¹ (istállómesterről) már nem gondolnám, hogy azonos a korábbi ilyen nevű, befolyásos vojvodával. Új felfedezettje lehetett a pasának Korkud vojvoda is, aki 10.000, illetve Ibrahim bin Músza, aki 6050 akcsés javadalommal bírt.¹⁷² Sajnálatos módon éppen a beglerbég nevét nem írták ki a most tárgyalt defterben, csupán a neki osztott jövedelemforrásokra tértek ki, melyek együttes összege 780.966 akcséra rúgott.¹⁷³ Meglepő viszont, hogy a Temesvári szandzsák 1554. évi tahrír-defterijében – szöges ellentétben a Mohácsi szandzsákban tapasztaltakkal – egyetlen egyszer sem találkozunk Kászim pasának vagy embereinek a kezén lévő kisebb ingatlanokkal.

Pesty a továbbiakban 1556-ra Halimról (NB. ilyen önálló személynév nincs, csak az Abdulhalím összetétel ismert) tételezi fel, hogy Kászim helyére lépett volna, nem véve észre, hogy az illetőt „Zanchiakus”-nak titulálták.¹⁷⁴ A dolog azonban mégsem teljesen légből kapott, csak nem az rejlik mögötte, amit Pesty gondolt. A Kászim pasát tekintve fentebb, a 165. jegyzetben idézett 1555. december 1-i bejegyzés ugyanis az alábbi, eddigi ismereteinkkel merőben ellentétes sorokat tartalmazza:

„Kászim pasa temesvári beglerbég levelet küldött és előadta, hogy Lippa határtartomány, s ha a beglerbég ott lakna, a végek rendbentartása és más ügyeinek intézése könnyű lenne, a tartomány pedig felvirágoznék. Ezért

¹⁶⁸ Tapu defteri 298. p. 25.

¹⁶⁹ Tapu defteri 298. p. 27.

¹⁷⁰ Krafft 284, 238. felvétel. — A Lippai szandzsák tímár-defterijében fel is tűnik Ferhád vojvoda, 20.169 akcsés ziámettel: Tapu defteri 356, p. 13.

¹⁷¹ Tapu defteri 298, p. 28.

¹⁷² Tapu defteri 298, pp. 29, 30.

¹⁷³ Tapu defteri 298, pp. 7-16. — A temesvári náhijében 173.034; az iktáriban 50.994; a tergovisteiben 34.861; a semlikiben 43.511; a bogcsaiban 54.205; a csákovaiiban 51.989; a morzsinaiban 74.188; a lacsetiben 55.324; a bozóvárban 20.070; a bozsoriban 31.729, a furdiaiban 40.692; a fenlakiban pedig 85.861 akcsét jelöltek ki számára, amihez 35.000 akcsényi illeték jött még. A felsorolt főösszegek csak 751.458 akcsét tesznek ki. de minthogy több náhije egyáltalán nem képviselteti magát, elképzelhető, hogy ezek lemaradása okozza az eltérést. — Figyelemre méltó, hogy jóformán valamennyi náhijeszékhely a beglerbég hász-birtokává vált, némelyik járás pedig szinte teljesen az ő felségterülete lett: így a bozóvári náhije 8 helységből 6, a lacseti 19 településéből 15, a furdiai 16 falujából 11 jutott neki.

¹⁷⁴ Valószínűleg Halíl, lippai béggel feleltethető meg, akire 1555. június 14-i (Kepeci 213, p. 134) és november 18-i (Kepeci 214, p. 39) bejegyzési dátummal utaltak. — Tévedés az is, hogy – Istvánffy nyomán – 1556-ban Kászim budai beglerbég lett volna; a török kancelláriai hagyaték messzemenően Gévayt erősíti Hádím Ali pasa február 22-i kinevezését illetően: Mühimme defteri 2, p. 25, No. 216.

megparancsoltam, hogy lakjon Lippán, Temesvár pedig adassék Lippa bégjének, Halíl bégnek, együtt a temesvári mál defterdársággal.”¹⁷⁵

A következő történet tehát: Kászim javaslatára a változatlan nevű vilájet székvárosát stratégiai megfontolásokból áttették Lippára, a Temesvári szandzsák pedig lefokozódott az átlagos közigazgatási egységek szintjére. Ilyen fából vaskarika megoldás valószínűleg csak a végeken fordulhatott elő, beleértve azt is, hogy valaki egyszerre legyen szandzsákbég és pénzügyi előljáró. Az átszervezés megvalósulását máshonnan is módunkban áll igazolni. Mintegy hat héttel az előző rendelkezés után, 1556. január 12-21. között ment ki egy parancs a „Temesvárt összeíró temesvári szandzsákbégnek, Halílnak”.¹⁷⁶ A budai *rúznámcséba* pedig – elég váratlanul, de számunkra szerencsésen – 1557 júliusának elején vezettek be néhány temesvári változást is. Ezen tímárok kiutalására a „Lipovai mírmírán” többletéből nyílt alkalom.¹⁷⁷ A nem kevesebb, mint 23 eset közül egyszer ugyan elérték Lippát Temesvárnak, ám aztán javították a hibát, párszor meg csak a mírmíráni rangot tüntették fel, de kétségtelen, hogy ilyenkor is egyazon személyre gondoltak. A háttérben az áll, hogy Kászimot 1557. január 5-én a Mohácsi és a Görözsgali liva élére vezényelték, mely posztot „beglerbégység formájában” kapta meg.¹⁷⁸ Így szabadult fel a Temesvári vilájetben lévő birtokainak egy része, melyekből főleg várparancsnokok és azok helyettesei részesültek Solymoson, Aradon, Bogcsán, Facseten, Lippán, Csanádon, Temesváron, Fenlakon, Becskereken, Becsén és másutt. Nem tudjuk, mennyivel csökkentek utódjának hászai, de azok nagyságát még egy tényező befolyásolhatta. Érezve ugyanis, hogy nem lesz könnyű Kászim pasa birtokait Mohácson és környékén kiutalni, az alábbi megjegyzést fűzték imént idézett kinevezéséhez:

„Temesvári hászai ellenértékével; az említett szaudzsákok hászait és kezében lévő *csiftlik*jeit adják neki; ha nagy hiányai lennének, a Temesváron kezében lévő hászokból egészítsék ki!”

¹⁷⁵ Kepeci 214, p. 28.

¹⁷⁶ Tapu defteri 298, p. 38. – Mint fentebb jeleztem, Halíl munkája nyomán a részletes felvétel 1554 végére elkészült, majd 1555-ben sor került a tímárok kiosztására. A szóban forgó lapra bemásolt rendeletben egy olyan javadalom kialakítását kívánták tőle „az összeírás után felvirágozott és újjáéledt üres és elpusztult” helyekből, amelynek kiutalása korábban elmaradt. Ez esetben tehát csupán pótlólagos összeírói feladat végzésére kapott utasítást Halíl, de – teljesen szokatlan módon – aztán mégis oldalakon át (pp. 39-45) következnek olyanok, akik a rendes osztás után részesültek birtokadományban, köztük az érdekelt „Petkó vojvoda, Badik fia” is (p. 42).

¹⁷⁷ Krafft 284, 456-458. felvétel. – Sajnos nem ismerek olyan forrást, amelyik világosan megjelölné, meddig tartott az átmeneti központesere. Míg egyfelől 1558 márciusából-áprilisából is vannak még utalások temesvári szandzsákbégről (Krafft 284, 518. felvétel: Musztafa bég; 529. felvétel: temesvári szandzsákbég), addig már 1557. augusztus 10-én is lippai bégként találkozunk Arszlánnal (Kepeci 216a, p. 28). 1558. június 18-án, majd augusztus 20-án pedig újólág pasaként szólította meg a szultán temesvári exponensét, Musztafát: Petritsch, *i. m.*, 130-131, Nos. 360, 362.

¹⁷⁸ Mühimme defteri 2, p. 208, No. 1878.

Mérget vehetünk rá, hogy bonyodalmakat okozott a 800.000 akcse körüli javadalmak összeszedése, de hogy csakugyan éltek-e a másik tartományból való elvonás – ekkoriban másutt nem tapasztalt – lehetőségével, arról hallgatnak a jelenleg ismert források. Még annyit: a „beglerbégség formájában” kitételt, amelyre nem nagyon ismerek máshonnan példát, valószínűleg úgy kell felfognunk, hogy noha gyakorlatilag szandzsákbégi funkciót látott el Kászim, korábbi érdemeire való tekintettel megőrizhette magasabb rangját, de a kormányzása alatti terület nem lett külön vilájet. Mindazonáltal az egyik *rúznámcs*e bejegyzésben a „Mohácsi beglerbégség” megjelölés szerepel,¹⁷⁹ s ez legalábbis elgondolkodtató, annál is inkább, mert jól értesült magyar végbeliek szintén hallottak arról, hogy „több szandzsákot is alája rendelték, hogy állandóan készülségben lehessen”.¹⁸⁰ Valahonnan innen eredeztethető egy dunántúli beglerbégség felállításának ötlete, amely később a Szigetvári, majd a Kanizsai vilájetben öltött testet. A latin nyelvű levél még egy érdekes apróságot tartalmaz, éspedig azt, hogy Kászim Pécsre érkezéig Musztafa vojvoda a pasa helytartója. Régi ismerősünk, azaz Kászim egyik legfőbb kliense bukkant fel újra itt, akinek ingatlanairól és zámet-birtokáról fentebb hosszabban szót ejtettem.

Mintegy hét és fél hónapig tartott Kászim számára ez a közbülső állapot. Ekkor, azaz 1557. augusztus 19-én, újra Buda élére került,¹⁸¹ s ekkor nyilván levették a napirendről az esetleges Mohácsi vilájet életre hívásának kérdését. A már többször citált budai *rúznámcs*éba egyébként egy hónappal később, szeptember 18-án jegyezték be, hogy a pasacsere miatt új füzetet kezdtek.¹⁸²

Ezúttal jó egy évet töltött Kászim a Magyar Királyság egykori fővárosában. Korábbi emberei közül, úgy tűnik, nem sokan követték; biztonsággal háromról tudjuk ezt kimutatni: Mehmed nevű vojvodája, aki korábban a Lippai szandzsák szpáhija volt, Szalánkemén környékén jutott új birtokokhoz; Semsz vojvoda a Temesvári vilájetben lévő tímárja helyett az erdői náhije hat gyenge pusztájából próbálhatott meg 5999 akcsét kicsiholni; Behmen *kethüda* viszont jól járt, hiszen nemcsak Arad alatti vitézkedéséért járó 1000 akcsés emeléséhez jutott hozzá, de még némi többlethez is.¹⁸³ A *rúznámcs*ében csak Dzsáfer *mírahorként* felbukkanó valaki¹⁸⁴ nagy valószínűséggel

¹⁷⁹ Krafft 284, 501. felvétel.

¹⁸⁰ Szakály Ferenc, Egy végvári kapitány hétköznapijai. Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556-1561. In: *Somogy megye múltjából* (Levéltári évkönyv, 18.) Kaposvár, 1987, 95, No. 32. A regesztához mellékelte eredeti szövegrészlet így hangzik: „Kazon passa aliquot zanchakos sub potestate sua habebit, ex quo vt omni tempore promptus paratusque esse possit”.

¹⁸¹ Gévy, *i. m.*, 6, No. 4.

¹⁸² Krafft 284, 458. felvétel.

¹⁸³ Krafft 284, 487, 491, 501. felvétel. A fentebb már tárgyalt Musztafával itt nem számoltam, mivel ő közben a Budai vilájet területén maradt.

¹⁸⁴ Krafft 284, 484. felvétel.

szintén az ő kliense volt, a rang és a korábbi temesvári birtokra való hivatkozás egybeesése alapján. Még bonyolultabban deríthető ki, hogy egy Szülejmán nevű írnok Kászim holdudvarába tartozott. Igaz, ő is a Temesvári vilájetből keveredett át Budára, immár ziámet-birtokosként 1557. december végén.¹⁸⁵ Kötődését a beglerbéghez azonban csak az 1559. évi budai tahrír defteri fogalmazványának a régi haszonélvezőt rögzítő részénél tüntették fel, Etyek, Tápiószecső és Szirák helység esetében,¹⁸⁶ melyek közül az első kettő 1557-es kiutalási listáján is rajta van. Látszólag erősen megfogyatkozott tehát Kászim pasa kísérete. Valószínűbb azonban, hogy az írkokok tulajdonítottak ekkor kisebb jelentőséget a viszonylatok rendszeres jelzésének.¹⁸⁷

1558 novemberében Kászim pasa – ahogy arról a Habsburgok portai ügyvivője értesült – ismét lejjebb került a ranglétrán, midőn a boszniai szandzsák¹⁸⁸ főnöke lett,¹⁸⁹ igaz csak pár napra. Gévay ezen a ponton lezárta életútjának nyomon követését, s átmenetileg mi is szem elől veszítjük őt. Gyanítható, hogy továbbra is magyar földön maradt, hiszen Tujgun pasa 1559. június eleji halála után ő is a posszibilis jelöltek között szerepelt.¹⁹⁰ Biztos viszont, hogy a pár nappal később, 1559. június 19-én budai pasává tett Rüsztemtől ő vette át a temesvári posztot,¹⁹¹ s 1560-ban is több alkalommal küldtek neki központi rendeletet.¹⁹²

¹⁸⁵ Krafft 284, 488. felvétel.

¹⁸⁶ Káldy-Nagy, *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása*. 56, No. 45; 84, No. 122; 239, No. 475. – Ebben a defterben Kászim pasára két alkalommal hivatkoztak még; egyszer a budai lakosok legelői kapcsán, melyek határait Mehmed, majd Kászim pasa tudomásával jelölték ki, s ahol az egyik oldalt éppen az ő kertje tette ki (p. 33), egyszer pedig Alsókovácsi pusztá ügyében (71, No. 91), ám mindkét közbelépése, ha jól értem, korábbi működésére vonatkozik.

¹⁸⁷ Kicsit váratlanul találkozunk 1568 októberének végéfelé egy Iszkender nevű szpáhival, akit „Kászim pasa emberének” titulálták: Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ruznamçe 25, temesvári rész, p. 102.

¹⁸⁸ Gévaynál (*i. m.*, i. h.) boszniai pasa rang szerepel, jóllehet ezt a vilájetet csak 1580-ban hozták létre.

¹⁸⁹ A budai *rúznámcsében* ezt a változást is megörökítették, 1558. december 4-i dátummal; Krafft 284, 585. felvétel. A helyére lépő Tujgun pasa neve viszont csak 1559. február 12-én jelenik meg először ugyanitt (587, 588. felvétel). A két időpont között nincs birtokváltozás feltüntetve.

¹⁹⁰ Egy névtelen hírközlő Hamza, Derwys (Dervis), Arzlám (Arszlán), Banja (Bajram ?) bégét, illetve Kazwn (Kászim) pasát tartotta esélyesnek az utódlásra („az bassasagherf elkewldetthenek”): Szalay Ágoston, *Négyszáz magyar levél a XVI. századból*. Pest, 1861, 329, No. CCCXXXVI. (Végül egyikőjük sem futott be.)

¹⁹¹ Őt is 1559. június 19-én utasították, hogy menjen új állomáshelyére: *3 numaralı mühimme defteri (966-968 / 1558-1560) <Özet ve transkripsiyon>* (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 12. Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri Dizisi: I.) Ankara, 1993, I. 5, No. 6. – A június 12-én melléfogó informátor szeptember 9-én is tévedett, midőn azt vélte tudni, hogy Kászim pasának Pécsét adományozták: *Négyszáz magyar levél*. 340, No. CCCXLVIII. (Arról is rosszul értesült, hogy a budai pasából kapudán lett, helyére pedig Hajdar pasa érkezett. Minthogy nem kizárt, hogy a levelek szerzője a Portán gyűjtögette híreit, ez arra figyelmeztet, hogy máskor is csinján kell bánunk az onnan szállingozó, nem kellően ellenőrzött „fülesek”-kel.)

¹⁹² A legutolsó 1560. szeptember 28-án kelt: *3 numaralı mühimme defteri*. I. 679, No. 1571.

1560. október 15-én megint leváltották,¹⁹³ s csak pár hónap után, 1561. január 20-án sikerült elérnie, hogy ismét visszakerüljön első jelentős szolgálati helyére, Mohácsra, meglehetősen magas, 500.000 akcsés javadalommal.¹⁹⁴ Felvetődhet, hogy csakugyan elhagyta-e még Temesvárt, vagy netán ott halt meg, ahogy azt későbbi, nem túl megbízható kompilációk állítják.¹⁹⁵ Ennek ellentmond, hogy nevével párszor később is találkozunk, még hozzá dunántúli összefüggésben. Így 1561. április 13-án Bálint diák kálmáncsehi kereskedő azt a pécsi hírt jelentette a nádornak, „hogy ezth ez Kazombassatt ismegy khy withenyek inett Pechwl, hanem az weynek adnak az békségetth, Mwratt bek¹⁹⁶ fyanak.”¹⁹⁷ Az értesülés annyiban tökéletes, hogy a Kászim nyomába lépő addigi szécsényi béget, Mahmúdot ellenőrizhetően 1561. március 31-én rakták a Mohácsi-Pécsi szandzsák élére.¹⁹⁸ Ez év karácsonyán Fehérvár körüli csapatösszevonások kapcsán utalnak Kászim pasára, mondván a dologról neki is „értelme vagion”.¹⁹⁹ Aztán 1562. január 23-án hallunk róla, egyelőre utoljára, miszerint lovastól és szolgástól elvette Bálint diák kocsiját (aki azonos lesz a fent említett kereskedővel).²⁰⁰ Ezt követően már nem élhetett túl sokáig a megfáradt harcos, s amikor meghalt, a nagy hódításoknak nemcsak egyik szemtanúja, de egyik legaktívabb részese szállt sírba vele. Evlija Cselebi tudtával Eszéken kísérték utolsó útjára. Mint írta: „Itt van a Gázi Kászim pasa búcsújáróhelye, a ki a dzsámi temetőjében, egy ólomtetetűj, fényes kupolás sírboltban van eltemetve.”²⁰¹

¹⁹³ Szelim herceg korábbi nevelőjére, az akkor éppen pozsegai bégi rangban álló (Mühimme defteri 4, p. 131, No. 1332. Idézi: Bekir Küttükoğlu, Mustafa pasa. In: *İslâm Ansiklopedisi*. VIII. Istanbul, 1987⁴, 733.) Lala Musztafára esett a választás: Mühimme defteri 4, p. 146, No. 1481. – Ezt követően még jó néhány alkalommal kitértek az általa Isztambulba küldött javadalmaszaki javaslatokra: no., p. 150, No. 1528; p. 155, No. 1575; p. 156, No. 1582; p. 159, No. 1625; p. 162, No. 1667; p. 170, No. 1758; p. 172, No. 1788; p. 173, No. 1799; p. 176, No. 1837.

¹⁹⁴ Mühimme defteri 4, p. 175, No. 1825.

¹⁹⁵ Mehmed Szütrejjá, *Szidszill-i oszmánf*. IV. Istanbul, é. n. 48.

¹⁹⁶ Ha pontos a vó megjelölés, akkor igen figyelmenreméltó lenne, hogy éppen Murád bég fia vette feleségül a pasa lányát. Ez a Murád bizonyára nem más, mint Kászim régi harcostársa, a végek másik kulcsfigurája, aki a híres Hüszrev boszniai bég kíséretéből emelkedett 1537-ben a Klisszai, majd 1541. október 18-ától a Pozsegai szandzsák vezetőjévé: Maliye 34. f. 678^r.

¹⁹⁷ Szakály Ferenc, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai polgárosodás kérdéséhez*. (Humanizmus és reformáció 23.) Budapest, 1995, 117/130. jegyzet.

¹⁹⁸ Mühimme defteri 4, p. 200, no. 2085. – Hogy az utókor dolga ne legyen könnyű, ezt a bejegyzést később áthúzták, és egy gondatlan kéz az alábbiakat írta fölé: „Szekeső palánkja. Bejegyeztetett. A budai beglerbég levelet küldött, s mivel tudatta, hogy az említett palánk önálló szandzsák lett, s a budai (értsd: dunai) kapudán, Báli bég fia Mehmed [lenne rá méltó], megparancsoltatott. Kétszázézerrel.” Párhuzamosan érvénytelenítették az új szécsényi bégre vonatkozó megbízatást is, minthogy éppen ezt a lívát szánták először Mehmednek: uo., p. 200, No. 2086.

¹⁹⁹ *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549-1562*. Kiadja Őze Sándor. Budapest, 1996, II, 333, No. 449.

²⁰⁰ *500 magyar levél a XVI. századból*. II. 351, No. 458.

²⁰¹ Evlija Celebi, *l. m.*, I. 219.

Emlékére egyébként lassan csönd borult. Kegyes alapítványait, amelyeket – úgy tűnik – egységes kezelésbe vont, elhanyagolták. Ez évekkel később szemet szűrt valakinek. 1577 tavaszán született az a rendelet, amelyben pécsi, eszéki, temesvári és lippai *vakufjainak* ügyében a jenői szandzsákbéget és kádit arra utasították, hogy az örökösök jelenlétében tisztázzák az összekuszálódott helyzetet.²⁰² Mennyire lett fogantatja a meghagyásnak, nem tudjuk. Pozitív jel, hogy a négy Eszék környéki falut – mint láttuk – a 16. század végén is alapítványiként vették számba. Pécsi dzsámija máig áll, temesvári mecset-jéről viszont már a 17. században sem nagyon tudtak,²⁰³ bár a Kászim pasa *mahalle* fel-felbukkan az 1652-1653-ban vezetett temesvári *szidzsilben*.²⁰⁴ Csupán egy-egy történetíró érdemesítette néha arra, hogy röviden szóljon róla.²⁰⁵

Kasim voyvoda, bey, and Pasha. Part II. Géza DÁVID

At least 14 persons from among Kasim *bey's* “men” were able to follow their master in acquiring *çiftliks*, *mezraas*, smaller pieces of arable land, and mills. This clearly shows that even in the over-bureaucratized Ottoman Empire of the 16th century people could find those ways and methods through which the system of personal dependencies could emerge and the freer forms of possessions promoting individual progress could come into being.

Kasim's first tenure of office in Buda lasted until May 1551. The reason of his dismissal can only be guessed: he may have been blamed for interfering in the Transylvanian power

²⁰² Mühimme defteri 30, p. 8, No. 18.

²⁰³ Sem Evlia Cselebi (*i. m.*, I. 23-33), sem Ottendorf (*Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása.* Szövegét kiadta stb. Hermann Egyed. (Tolna Vármegye múltjából, 7.) Tolna, 1943, 70-78) nem említi, bár talán az utóbbi által a névtelenség homályában hagyott három külvárosi „kiesiny, silány, fából épített mecset, alacsony, ugyancsak fából való, de mégis annyira nyitott toronnyal, hogy a mezeim (értsd: műezzin) körüljárhat és az ima szokott idején kiálthat; az egyik az Asapikapunál, a másik a Temes mellett a ráctemplomhoz közel és a harmadik a Sziget végén“ (*uo.*, 76.) közül az egyik azonos lehet a minket érdeklővel, minthogy az is a váron kívül épült. Ellentétes szempont viszont, hogy egy ennyire jelentékeny személytől azt várnánk, hogy köemléket hagy maga után.

²⁰⁴ Temesvári *szidzsil*, p. 30, No. 28; p. 37, No. 30. (Hegyi Klára gyűjtése alapján.) A szóban forgó *mahalle* kívül feküdt a várfalakon, de egyike volt a legnépesebbeknek, 1569-ben 96, 1579-ben 147 felsorolt mohamedán férfi lakossal: Tapu defteri 364, p. 17, illetve Tapu defteri 579, pp. 22-23.

²⁰⁵ A kézirat lezárása után jutott a kezembe Feridun M. Emecen professzor jóvoltából az a sok váratlan – itt most nem részletezhető – bejegyzést tartalmazó lista, amelyben Kászim pasáról három helyen is szólnak. Az első szerint „a korábbi székesfehérvári (!) bég, Kászim pasa” 1547. december 15-én lett budai beglerbég; utódja Ali pasa pedig 1551. május 17-én lépett a nyomába: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı âsaffı, Ruûs kalemi, 1452, budai rész, p. 1. A második értelmében 1551. május 19-én került (az előző utalás alapján: újra) Székesfehérvárra: *uo.*, budai rész, p. 6. A harmadik látszólag azt tanúsítja, hogy Kászimot 1551. október 25-én Lippa szandzsákbégjévé tették, miközben Csanád, Becse és Beckserek élén Ulema, majd Malkocs bég működött: *uo.*, erdélyi (!) rész, pp. 6, illetve 4. Egyelőre csak annyi mondható, hogy míg az első két állítás némi nehézségekkel ugyan, de beilleszthető az eddigi képhe, a harmadik mindenképpen kilóg abból.

struggle on behalf of Queen Isabel in the autumn of 1550. He cannot have entirely fallen out of grace, as he became the *bey* of Székesfehérvár (Istolni Belgrad). A few months later he was charged with the creation of a new *sancak* named after Bece (Bečej) and Becskere (Zrenjanin).

After the occupation of Temesvár he was appointed *beylerbeyi* of the new *vilayet*, with 800.000 *akçe hasses* on one of the days between 6 and 22 August 1552. He remained in office uninterruptedly until 4 January 1557, although the *vilayet* centre was transferred to Lippa (Lipova) for a while on his own initiative.

As the *bey* of Mohács and Görözsgal he functioned until 19 August 1557, when he returned to Buda. In November 1558 he was nominated to head the *sancak* of Bosnia, but only for a few days. He disappears for a while, but he probably continued to stay on Hungarian soil and on 19 June, 1559 he took over the post in Temesvár. On 15 October, 1560 he was again deposed and sent back to his first major place of office, Mohács. On 13 April, 1561 his son-in-law followed him here, while his further career cannot be traced. He is last mentioned on 23 January, 1562 still alive. According to Evliya Çelebi, he was buried in Eszék (Osijek).⁵

A newly found list by Prof. Feridun M. Emececi alters the chronology at three places. Accordingly Kasım pasha, the former *sancakbeyi* of Székesfehérvár (!) became the *beylerbeyi* of Buda on 15 December, 1547; he returned to Székesfehérvár on 19 May, 1551; he became the *bey* of Lippa (Lipova) on 25 October, 1551. While the testimony of the first two entries more or less harmonize with my above observations, the third contradicts them.

Németh István:

„Ugyan ott Jenőnél Ur Barcsai Akos Fejedelemmé téteték” (Ismeretlen magyar nyelvű forrás Barcsay Ákos török követjárásáról)

Paskó Kristóf krónikájában a következő szavakkal foglalta össze Barcsay Ákos fejedelemmé tételét: „Ugyan ott Jenőnél Ur Barcsai Akos Fejedelemmé téteték, / Ő birodalmának erőssi élére bot, kard, zászlo adaték / Haczi Musztafától Fejérvári Béktől Erdélyben kísérteték, / Segesvárat gyűlés Ország rendinek hamar elhirdetetik, / Hol Barcsai Akos Fejedelemsége ismét erőssítettik, / Kapucsi Pasátul Török szokás szerént ott meg-koronáztatik.”¹ A krónikairó lakonikus szavai Erdély történetének egyik igen fontos eseményét mutatják be, amely szorosan összefüggött II. Rákóczi György külpolitikájával, illetve annak sikertelenségével. Jelen bevezetés – az alább közölt forrás apropójául – ezen események hátterét kívánja összefoglalni.

Az 1657. évet az egykorú és újabkori történészek is sorsdöntő jelentőségűnek tekintették Erdély történetében. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata csúfos kudarccal végződött, amely a fejedelmet egyszerre fosztotta meg hadseregének ütőképesebb részétől, illetve a Török Birodalom támogatásától. A török szultán követelésére Rákóczit elmozdították, és a fejedelmi címet Rhédey Ferencre ruházták, aki nem rendelkezve megfelelő belpolitikai támogatással, arról hamarosan lemondott. Ezt követően 1658 januárjában a megyesi országgyűlésen a rendek ismét Rákóczit választották meg fejedelemmé, mint az egyetlen olyan személyt, akinek reményeik szerint megfelelő anyagi források és diplomáciai kapcsolatok – elsősorban a Királyi Magyarország politikai körein belül – álltak rendelkezésére ahhoz, hogy az Oszmán Birodalom ne tehesen olyan katonai lépéseket, amelyekkel Erdély helyzete tovább romlana. A török – később bővebben ismertetendő – politikai okok miatt nem tudta elfogadni Rákóczi fejedelemségét, és a forrásban elbeszélte körülmények között Barcsay Ákost tette meg annak utódává.

Barcsay Ákos fejedelemmé tételét, miután az a török politika és a török hadsereg tevételes segítségével történt, pozitívista történészeink többsége elítélte.² Barcsay fejedelemmé „választása”, politikai értékelése és a közölt forrás jobb megértés miatt azonban feltétlenül fontosnak tartom, hogy az újabb

¹ Paskó Kristóf, ... *Erdély Országának ... Pusztításáról Irt Siralom Mellyet 1658, 9, és 60, Eszterdőkben ... Tatár Hám ... Török ... Havasalföldi és Moldvai ... hadakkal ... el-követtenek*. Nagyszében, 1663. 8. ff.

² Barcsay Ákos fejedelem tevékenységét Erdélyi Alajos elemezte elsősorban kiadott források alapján, tanulmányában főként Barcsay kényszerpályáját hangsúlyozta, igen élesen elítélve Rákóczi politikai tevékenységét. Erdélyi Alajos, Barcsay Ákos fejedelemsége: *Századok* 15 (1906) 412-450, 489-547.

kutatási eredmények fényében vázoljam a korszak legfontosabb eseményeinek politikai hátterét.

II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának és az azt követő események külpolitikai hátterének teljes körű vizsgálata még várat magára.³ Az ezekre hatással lévő hatalmi csoportok, a nemzetközi politika szereplői közül *R. Várkonyi Ágnes* eddig az osztrák Habsburgok és a regensburgi császárválasztásra összegyűlt választófejedelmek, illetve Rákóczi politikai manővereit elemezte tüzetesebben.⁴ Kutatásai alapján az 1657 áprilisában frissen trónra lépő I. Lipót császárrá választásakor felszínre kerülő Erdély-probléma kapcsán Rákóczi tudatos politikai lépéseként értékelte a lengyelországi hadjárat utáni cselekedeteit, amelyekkel egy nemzetközi törökellenes szövetség létrejöttét kívánta kezdeményezni.⁵

A vereséggel végződő lengyelországi vállalkozásból 1657 augusztusában hazatérő Rákóczi politikai lehetőségei igencsak beszűkültek. Az erdélyi rendek a fölöttébb költséges és nagy veszteségekkel járó katonai akció miatt – a 15 ezer fős erdélyi seregből alig háromszázan tértek vissza, mivel a sereg többsége a visszavonulás alatt a tatárok fogságába esett – elégedetlenül zúgolódtak a szamosújvári országgyűlésen, azt követelve a fejedelemtől, hogy a foglyokat saját pénzén váltsa ki. Ugyanekkor Rákóczi még mindig rendelkezett annyi belpolitikai támogatással, hogy a talán névleg megválasztott Rhédey helyett ismételten ő tölthette be a fejedelem tisztét. A külföldi hatalmak reagálása közül Erdély szempontjából legfontosabb az Oszmán Birodalomé, illetve a Habsburgoké volt.

Az Oszmán Birodalom már a lengyel hadjárat előtt sem nézte jó szemmel Rákóczi önállósulási törekvéseit. Néhány évvel apja, I. Rákóczi György halála után, 1649-ben Serédi István így foglalta össze a szultáni díván véleményét Rákóczi török politikájáról: „Az is fentforgott kegyelmes uram, nagyságod csak azt várja, ha szerencsétlen állapotja fordúlna az török nemzetnek, nagyságod is kész ellenség volna...”⁶ Az 1657-ben hatalomra kerülő Köprülü Mehmed nagyvezír komoly változásokat magával hozó intézkedéseket kezdeményezett, és a Porta újabb nagy hadjáratokra készült, amelyek elsősorban a Földközi-tengeren veszélyes ellenfél, Velence háttérbe szorítására irányultak. A hűbéres Erdély egyre nagyobb külpolitikai aktivitása és a nemzetközi porondon történő esetleges megerősödése nem illett bele a nagyvezír diplomáciai terveibe. A lengyel hadjárat kezdetén ugyan nem zárkózott el a fejede-

³ Legújabb összefoglalása: Gebei Sándor, II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, 1657: *Hadtörténelmi Közlemények* 105 (1992) 30-64., illetve II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648-1657). Eger, 1996.

⁴ R. Várkonyi Ágnes, Erdély és a német-római császárválasztás. In: R. Várkonyi Ágnes, *Magyarország keresztútjain*. Budapest, 1978, 157-166., ill. A nemzetközi törökellenes szövetség genezise és II. Rákóczi György fejedelem: *Történelmi Szemle* 27 (1984) 67-79.

⁵ *Uo.* 75.

⁶ Szilágyi Sándor, *Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez*. MHH (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria) I. oszt. 23. köt. 17-18.

lem elképzeléseitől, de leszögezte, hogy azokat csak és kizárólag az Oszmán Birodalom beleegyezésével és irányításával látja megvalósíthatóknak.⁷ Mivel Rákóczi ezt nem vállalta, és egyébként is vereséget szenvedett, ami eleve meghiúsította minden erre vonatkozó elképzelését (sőt vállalkozásával veszélyeztette a velencei hadjáratához szükséges nyugodt politikai hátteret), jó alkalom nyílt a „rebellis” fejedelem eltávolítására, amit Köprülü nem szalasztott el. A Porta már 1657 tavaszán – a Lengyelországban még győzelmekeket arató – Rákóczi ellen mozgósította a tatárokat,⁸ és június elején Barcsay Ákos erdélyi kormányzó már arról írt Sebessi Ferencnek, hogy a temesvári pasa tihája a közelgő Jenő elleni török hadjáratról és a tatárok várható indulásáról értesítette őt.⁹

Rákóczi számára ebben a szituációban nem sok kitérési lehetőség adódott. Külpolitikai helyzetét tekintve a Habsburgok és rajtuk keresztül a Német-Római Császárság mellett a már korábban jól funkcionáló román és kozák kapcsolataitól várható támogatást a török és a tatár betörések ellen.

A Török Birodalommal hűbéri viszonyban álló Constantin Serban havasalföldi és Gheorghe Stefan moldvai vajdák a lengyelországi hadműveletekben tevékenyen részt vettek Rákóczi oldalán, ezért a vereséggel végződő vállalkozás után kénytelenek voltak feltétlen engedelmességet fogadni a szultánnak, továbbá vajdai segédhadakat adni Rákóczi ellen, ha nem akartak az erdélyi fejedelem sorsára jutni.¹⁰ 1657 végére ugyan a román vajdák és Rákóczi között egy újabb szövetség körvonalazódott,¹¹ de a Havasalfölddel és Moldvával való szövetséget a török csapatoknak a szóban forgó fejedelemségek elleni hadjárata meghiúsította.¹² A tatárok benyomulása elleni legfontosabb

⁷ R. Várkonyi Á., A nemzetközi törökellenes szövetség, 70.

⁸ Rákóczi György tartott a tatár támadástól és ezért Sebessi Ferencet, egyik legtapasztaltabb diplomatáját küldte a tatár kánhoz és Bogdan Hmelnickij kozák hetmanhoz, hogy ezt megakadályozza. Szilágyi S., *i. m.*, 514-517.

⁹ Szilágyi S., *i. m.*, 523-524.

¹⁰ 1657. augusztus 6-i jelentésében Rákóczi György követe arról tudósította a fejedelmet, hogy bizonyos volt, hogy a tatár kánnak a Portától arra volt parancsa, hogy „mind az két oláh országban vajdákat változtasson.” Veress Endre, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. 10. köt. Bukarest, 1938, 318. Constantin Serban havasalföldi vajda szóbeli üzenete szerint: „Az törökök közi ő nagysága felől való írást az kételenség cselekedheti s azért, hogy mind az regnicolák s török nemzet előtt magának hitelt szerezhessen s ő nagysága dolgaiban jobb móddal procedálhasson.” Szilágyi S., *i. m.*, 577. Gheorghe Stefan moldvai vajda Rákóczihoz írt levelében is hasonlóan szabadkozik: „...mi az fényes portának rabjai vagyunk, ha mit poroncsol abban eljárunk...” *Uo.* 574.

¹¹ Constantin Serban havasalföldi vajda december 15-i és 24-i levelében biztosítja a fejedelmet szövetségéről. Szilágyi S., *i. m.*, 585-587., 590-591. A vajda szövetséglevelét dec. 31-én adta ki (*uo.* 595.), majd azt 1658 január végén ismételten megerősítette. Veress E., *Documente*, 322-324. Gheorghe Stefan moldvai vajda azonban – talán jobban felmérve a politikai helyzetet, mint Serban – mentegetőzve így ír: „...már nagyságod tőlünk távol vagyon; ha mi nagyságodhoz indulnók, nem is mehetnők oda... Így egyfelé is nyitott útunk nincsen.” Jași, 1657. dec. 18. *Uo.* 589.

¹² Isac Basire beszámolójában értesítette a fejedelmet, hogy Köprülü felszólította a két román vajdát, hogy ha nem fizetik be a szokásos adót a szultánnak, akkor számíthatnak arra, hogy elfűzik őket vajdaságukból. Szilágyi S., *i. m.*, 585. Ez Havasalföld esetében január végén megtörtént, és miután a moldvai vajdát március első felében elfűzték, mindketten Rákóczihoz menekültek.

szövetséges, a kozák hetman pedig ugyan támogatásáról biztosította Rákóczit, ez azonban tényleges katonai lépésekben egyelőre nem tudott megnyilvánulni.¹³

A kozákok és a román fejedelmek mellett Rákóczi diplomáciai kapcsolatai között a tatár kán is feltűnik, aki felajánlotta, hogy bizonyos pénzösszeg fejében hajlandó a fejedelem mellett kiállni a Portánál. Rákóczi a tatárok ajánlatára 500-500 aranyat küldött a kánnak és a nagyvezírnek, mivel a kozák támogatás reményében megfontolandónak tartotta a tatár közvetítést.¹⁴

Az Oszmán Birodalom Erdély elleni lépéseit ezek az államok kis mértékben ugyan befolyásolhatták volna, döntő hatással azonban nem lehettek rá. A Kárpát-medence területén – az egyetlen olyan nagyhatalomként, amely kellően nagy katonai, politikai és gazdasági potenciállal rendelkezett – a Habsburg-birodalom lehetett (és volt) egyedül egyenrangú ellenfele a szultánnak.¹⁵ Ebben a helyzetben tehát döntő volt a Habsburgok politikai akarata Rákóczi és Erdély ügyében.

A magyarországi rendek egy része támogatta Rákóczit, azt remélve, hogy személye körül létrejöhet egy törökellenes nemzetközi szövetség, amely reális erőt jelent a török kiűzéséhez.¹⁶ A döntés kulcsa azonban I. Lipót kezében volt, és úgy tűnik, hogy ekkor nem akart háborúba sodródni az Oszmán Birodalommal. Ezt külpolitikai tervei és ambíciói sem tették lehetővé, hiszen ezekben az években a császári haderő jelentős részét a svéd háború foglalta le, majd az uralkodó leginkább a német és a francia offenzív jellegű külpolitika miatt nem volt hajlandó Magyarországon lekötni hadait. Az 1657-58. év fordulóján zajló császárválasztások ugyan jó lehetőséget nyújtottak arra, hogy Rákóczi – a Lipóttal ellenfélként szembekerülő későbbi Rajnai Szövetséget alkotó választófejedelmek diplomáciai támogatásával – a Habsburg uralkodóval megegyezzen és a Kövér Gábor vezetése alatt álló erdélyi követség (János Fülöp mainzi érsek hathatós közreműködésével) elérte, hogy a fejedelem korábbi hitlevelére Lipót kedvezően feleljen és katonai segítséget ígérjen a

¹³ 1657. nov. 24. Szilágyi S., i. m., 579-580.

¹⁴ Rákóczi 1657. dec. 23-án értesítette anyját arról, hogy Balog Máté követe szerint a tatár kán 20-30.000 arany fejében támogatná őt a divánban. Szilágyi Sándor, *A két Rákóczy György családi levelezése*. MHHI I. osz. 24. köt. Budapest, 1875, (a továbbiakban: Szilágyi S., *A két Rákóczy György*) 532., 535.

¹⁵ Magyarország (és Erdély) a Kárpát-medencében betöltött XVI-XVII. századi külpolitikai szerepét és lehetőségeit Kosáry Domokos elemezte. Kosáry Domokos, *Magyarország és Kelet-Európa a XVI-XVII. században: Valóság* 1973, 32.

¹⁶ R. Várkonyi Á., A nemzetközi törökellenes szövetség. Rákóczi és a magyar rendek szoros kapcsolata: Péter Katalin, Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról: *Századok* 106 (1972) 653-666., továbbá Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*. Budapest, 1964, ill. Perjés Géza, *Zrínyi Miklós és kora*. Budapest, 1965., Szilágyi Sándor, II. Rákóczy György fejedelem összeköttetése gr. Nádasdy Ferencszel: *Századok* 8 (1874) 441-479. Klobusiczky András 1653-ban a következőkről tudósította Lorántffy Zsuzsannát: „Palatinus Uram is Nagyságodnak és Urunknakis [III. Rákóczi György] nekem azt írja Mednianszky Uram Zrini Uram oly jo Akaroja eő Nagyságának ha kizolliek laknek eo Nagyságához menten meg segítene kett vagi három Ezer Emberrel.” Magyar Országos Levéltár Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Missiles (E 204) Klobusiczky András – Lorántffy Zsuzsanna 1653. május 30.

török ellenében.¹⁷ Az ígért kontingens Gonzaga, a Haditanács elnökének vezetésével el is indult, de Érsekújvárnál tovább nem jutott.¹⁸ I. Lipót megválasztása (1658. július 18.) után viszont azonnal tudatta a Portával, hogy nem támogatja Rákóczit és nem kíván konfrontálódni az Oszmán Birodalommal.¹⁹

Megvizsgálva Rákóczi diplomáciai levelezését láthatjuk, hogy ő maga sem bízott a Lipót által nyújtandó támogatásban. Rögtön a tárgyalások kezdetén, 1657. november 21-én (ekkor már javában folytak Frankfurtban a császárválasztás körüli politikai csatározások) a következőket írta anyjának, Lorántffy Zsuzsannának: „...mit javal, urgeáljuk-e az portát, megtartson az fejedelemségbe, vagy nem; abbúl jöhetne ki jövendő securitásunk felől való útcsinálás; kétséges lehetne nekünk az német segítség s ki tudja, szegény hazánknak is árthatna; mindazáltal oly állapot lehetne, nekünk is utolsó dologhoz kellene nyúlnunk...”²⁰ 1658. nyarán – még Lipót megválasztása előtt – hasonlóképpen tájékoztatta anyját Wesselényi híre alapján,²¹ majd néhány nappal a lippai csata előtt is ugyanígy nyilatkozott.²²

Rákóczi diplomáciai lépéseit vizsgálva kitűnik, hogy tisztán látta az őt fenyegető veszélyt és megpróbált minden politikai erőt mozgósítani, hogy bármilyen úton-módon megengesztelje a szultánt, vagy olyan szövetségest keressen, aki megfelelő ellensúlyt jelenthet a nagyvezír által vezetett török sereg ellen. Ide tartozott a tatár kán által felajánlott segítség el nem utasítása, illetve a német-római császárválasztáson hadakozó választófejedelmek által nyújtott támogatás megszerzése is. Utóbbi azonban ebben a szituációban a Habsburgok politikai akarata nélkül nem volt más, mint egy hathatósan tűnő diplomáciai érv a német választófejedelmek kezében, amellyel mindössze nehezítették Lipót megválasztását.²³ Rákóczi ebben a reménytelen helyzetben már minden olyan hírnek örült, amelyik csak egy kicsit is a szultáni politika megváltozására utalt.²⁴ A fejedelem jól érzékelte, hogy kizárólag a török külpolitika újabb fordulata jelentené számára az egyetlen reális esélyt arra, hogy Erdély nagyobb pusztítás nélkül kikerülhessen ebből a politikai zsákutcából,

¹⁷ R. Várkonyi Á., Erdély és a császárválasztás, 162-163.

¹⁸ *Uo.* 163-164.

¹⁹ R. Várkonyi Á., A nemzetközi törökellenes szövetség, 76.

²⁰ Szilágyi S., *A két Rákóczy György*, 530.

²¹ Gyulafehérvár, 1658. május 26. *Uo.* 544.

²² Jánosi tábor, 1658. jún. 24. *Uo.* 547.

²³ János Fülöp mainzi érsek a Rajnai Szövetség legbefolyásosabb tagja mindössze a szabad zsoldostoborzást biztosította Rákóczi számára, aki valós Habsburg támogatás nélkül mást egyszerűen nem tehetett. Magyar Országos Levéltár Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma Acta publica (E 142) Fasc. 20. No. 5. Kiadta Szilágyi Sándor, *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (=EOE) MHH (Monumenta Hungariae Historica) III. oszt. (Országgyűlési emlékek) 11. köt.* Budapest, 1886, 409.

²⁴ 1658. jún. 24-i anyjához írt levelében arra a görög kereskedőtől hallott híre, hogy a nagyvezért a velenceiek legyőzték és ő is ott veszett, reménykedve teszi hozzá: „...kit engedjen isten, legyen igaz.” Szilágyi S., *A két Rákóczy György*, 547.

úgy hogy ő maga fejedelmi tisztét is megőrizze.²⁵ A Köprülü Mehmed nevével fémjelzett politika azonban nem változott meg, és a nagyvezír időközben elterjedt halálhíre sem bizonyult igaznak. Ekként az Erdély ellen indított hadjáratot Rákóczi diplomáciai lépései már nem tudták megakadályozni. A fejedelmi hadsereg kezdeti győzelme ellenére a török csapatok rövid időn belül elfoglalták Jenőt, a Partium egyik legfontosabb erődtényét, a fejedelem pedig kénytelen volt visszavonulni. Az erdélyi rendek – Rákóczi beleegyezésével és pénzügyi támogatásával²⁶ – a nagysinki országgyűlésen a törökkel való egyezkedésre szánták el magukat, és 1658. augusztus 20-án Johann Lutsch nagyszebeni királybíró, vargyasi Dániel Ferencet és Bánffy Györgyöt nevezték ki a három nemzet követének.²⁷ Az országgyűlés a tatárok barcasági és háromszéki pusztításainak hírére feloszlott, és a követek elindítása késett. A Barcsay Ákos által összehívott dévai gyűlésen Bánffy György nem jelent meg, így a rendek Barcsayt kérték fel a követség vezetésére.²⁸ A nagyvezírral történt tárgyalás során Barcsay kénytelen volt elfogadni a fejedelmi címet és a törökök által támasztott további követeléseknek eleget tenni,²⁹ mindezen döntéseket a segesvári országgyűlés a Barcsayval küldött török csapatok asszisztálása mellett szentesítette.³⁰

Barcsay Ákos politikai pályafutását I. Rákóczi György familiárisaként kezdte. Az idősebb Rákóczi mellett elsősorban különféle diplomáciai megbízásokat látott el, főként az Erdély szempontjából legfontosabb színtereken, a Portánál és a román vajdaságoknál.³¹ Utóbb II. Rákóczi György fejedelemmé választásában, illetve a szultán elismerésének megszerzésében is nagy szerepet vállalt.³² Szolgálatai fejében az ifjabb fejedelem őt kívánta kinevezni udvari gyalogjainak (vagyis a testőrséget ellátó elihadtest) kapitányává, ami kétségkívül arra mutat, hogy legbensőbb hívei között tartotta számon későbbi

²⁵ Gyulafehérvár, 1658. május 10. *Uo.* 543. Hasonló volt Nádasy Ferenc véleménye is, aki inkább arra látott nagyobb esélyt, hogy a fejedelem elnyerje a Porta támogatását, mint hogy a császár segítségét várja. Nádasy ezt az utat ajánlotta egyedüli valós megoldásként. Gyulafehérvár, 1658. május 26. *Uo.* 543-544.

²⁶ EOE 12. köt. Budapest, 1887. 153., Szalárdi János, *Sírtalmas magyar krónikája.*, Szerk. Szakály Ferenc. Budapest, 1980, 436-437., Enyedi István, II. Rákóczi György veszedelméről 1657-1660. In: Mikó Imre, *Erdélyi történeti adatok.* Kolozsvár, 1842, 4. köt. 219-319, 271., Bethlen János, *Rerum Transsylvanicarum libri quatuor ab a. 1629 usque ad a. 1663.* Nagyszeben, 1663¹; legújabb kiadása és fordítása: *Erdély története 1629-1663.* Fordította P. Vásárhelyi Judit. Budapest, 1993, 36.

²⁷ EOE 11. köt. 282.

²⁸ Johann Lutsch, *Diarium.* In: *Deutsche Fundgruben.* 1. köt. Szerk.: Kemény József. Kolozsvár, 1839, 277-336., 294. A követség tevékenységét az alább közölt forrás igen bőven ismerteti, így ennek részletes elemzésétől eltekintek.

²⁹ Erdélynek le kellett mondania Jenő, Lugos és Karánsebes birtokáról, a Szolnokhoz tartozó szökött jobbágyokat vissza kell bocsánjtani, az ország adója 40.000 aranyra emelkedett, továbbá 500.000 tallér hadisarc fizetésére kötelezték. Emellett kötelezte magát Barcsay, hogy mindent megtesz Rákóczi elfogására, és hogy a három nemzet nevében egy-egy túszt küldenek a Portára. Lásd a közölt forrást, ill. Erdélyi A., *Barcsay Ákos*, 434., EOE 12. köt. 70.

³⁰ EOE 12. köt. 74., Bethlen János, *Erdély története*, 36-38.

³¹ Erdélyi A., *Barcsay Ákos*, 415-416.

³² Beke Antal – Barabás Samu, *I. Rákóczi György és a Porta.* Budapest, 1888, 379-380.

ellenfelét.³³ Hogy eztán sem csalódott hűségében, tükrözi az, hogy a lengyel hadjárat idején Rhédey Ferencsel és Serédy Istvánnal együtt őt tette Erdély helytartójává, aki Serédy halála és Rhédey lemondása után ennek a tisztnak egyedüli viselője maradt.³⁴

Korábbi diplomáciai tevékenysége és helytartóként szerzett politikai tapasztalatai folytán mind az erdélyi rendek között, mind a szultáni udvarban nagy befolyásra tett szert.³⁵ Rákóczi lengyel hadjárata után a gyulafehérvári országgyűlésen Kemény János és Rhédey Ferenc mellett Barcsay neve is szóba került mint esetleges fejedelemjelölt,³⁶ de Barcsay nem élt a kissé bizonytalan lehetőséggel, így – mint láttuk – a törökök beleegyezésével végül Rhédeyt választották meg a rendek.³⁷ Rákóczi újbóli trónra kerülése után is az erdélyi politikai élet egyik legbefolyásosabb tagja maradt, amit az is mutat, hogy 1658-ban is őt tartotta a török az egyetlen, a rendek által is elfogadható fejedelemnek.³⁸

Barcsay véleménye a lengyel hadjáratral kapcsolatban felemás volt. Mint-hogy I. Rákóczi György diplomáciájában tevékenyen részt vett, tisztán látta Erdély lehetőségeinek korlátait. Támogatta a fejedelem offenzív politikáját, mivel úgy vélte, hogy a semlegesség ugyanúgy Erdély pusztulását okozhatja, mint a támadó háború. A Barcsay által vallott, Justus Lipsius államelméleti munkája nyomán elterjedt politikai elv³⁹ mellett viszont Barcsay véleménye egyértelmű: a török szultán engedélye nélkül Erdély nem kelhet hadra, és a császár elleni fellépés „az hazára szánt szándékkal fegyver vonást, pusztulást szerzeni láttatik...”⁴⁰ II. Rákóczi György elé apja nagyszalontai győzelmet követő politikáját hozta fel példaként, aki miután Naszúlúpasazáde budai pa-

³³ Szilágyi S., *A két Rákóczy György*, 172., 321., 341., 344.

³⁴ Erdélyi A., *Barcsay Ákos*; Trócsányi Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540-1690*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. Hatóság- és hivataltörténet, 6.) Budapest, 1980, passim.

³⁵ A lengyel hadjárat kudarca után Barcsay az erdélyi rendek egyik vezéregyénisége lett. Szilágyi S., *A két Rákóczy György*, 525-526., 528-529., 532-533., 543., 551-553., 554., EOE 11. köt. 304., 311., 334., 337., ill. lásd a majd összes 1658. szeptember előtti országgyűlési tárgyalások. Az erdélyi török külpolitikában a Székely Mózes kiadatása miatt folytatott tárgyalások során bukkan fel Barcsay, és ott mindvégig tevékenyen részt vett. Erdélyi A., *Barcsay Ákos*, 415-416., ill. Beke A. – Barabás S., *I. Rákóczy György és a Porta*, 11-12., 111-113., 139., 193-194., 217., 288., 290., 379-380., 563., 585., ill. Szilágyi S., *A két Rákóczy György*, 393., 402-403., uő., *i. m.*, 116., 137-138.

³⁶ Erdélyi A., *Barcsay Ákos*, 418-419., ill. EOE 11. köt. 304.

³⁷ Uo.

³⁸ A görög Marin szófia-i követsége során Panajott szultáni tolmács tudatta az erdélyi kiildötelt, hogy a diván Barcsayt kívánja fejedelemmé tenni. MOL Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma Tractatus publici (E 143) Fasc. 14. No. 42., kiadta EOE 11. köt. 405-406. ill. Erdélyi A., *Barcsay Ákos*, 426.

³⁹ Várkonyi Á., *A nemzetközi törökellenes szövetség*, 74.

⁴⁰ Szilágyi S., *i. m.*, 445-450.

sát megverte, nem használta ki sikerének előnyeit, és csak több évi passzivitás után, 1643-ban döntött a Habsburgok elleni hadba lépés mellett.⁴¹

Barcsay tehát 1658. szeptemberéig a Rákóczi család legmegbízhatóbb hívei közé számított, és további cselekedetei is arra mutatnak, hogy tartotta magát a családhoz fűződő familiárisi hűséghez. A lengyel hadjáratot követő politikai harcokban, kihasználva diplomáciai tapasztalatait, II. Rákóczi György hívének kell tekinteni. Ekkor tájt világosan látta, hogy Rákóczi személye a Portán nemkívánatossá vált, ezért javasolta a fejedelemnek és a rendeknek egyaránt, hogy mondjon le, és válasszanak új fejedelmet, olyat, aki nem a Rákóczi családhoz tartozik (megtorpedözva ezzel Rákóczi Ferenc fejedelemmé tételét). A fejedelem levelezéséből tudjuk, hogy Barcsay értelmezése szerint ez nem jelentette volna Rákóczi teljes háttérbe szorítását, mivel az új fejedelem – tervei szerint – csupán a török felé funkcionált volna, míg a tényleges hatalmat továbbra is Rákóczi gyakorolhatná.⁴² Rákóczi maga is fontolgatta ezt a megoldást; nem tudott egykönnyen határozni, de végül inkább a terv elutasítása mellett döntött – talán attól félve, hogy a „látszatfejedelem” túl nagy hatalomra tesz szert és kilépve a neki szánt szerepből valós uralomra tör majd.⁴³ Rákóczi és legfőbb tanácsadója, Lorántffy Zsuzsanna sem igen bízott Barcsayban, aki – és ezt Rákóczi világosan látta – az egyetlen olyan személy volt, aki ezt az elgondolást keresztülhúzhatta volna.⁴⁴ Ezen aggodalom alaptalanságára utal egyfelől az, hogy – mint láthattuk – Barcsay 1657-ben a fejedelmi tisztre való jelölést nem vállalta, másfelől pedig az, hogy mind a jeníi táborban a nagyvezírnek tett esküjébe, mind a követjárás után a segesvári országgyűlésen mondott hűségnyilatkozatába belefoglalta: ha Rákóczy ismételen elnyeri a szultán jóindulatát, újból ő lehet a fejedelem.⁴⁵ Későbbi tettei is lojalitását igazolják, és ezek arra mutatnak, hogy nem kívánta megtartani a fejedelmi tisztelet, hiszen előbb Rákóczinak kívánta átjatszani,⁴⁶ majd a tatár fogságból hazatérő Kemény Jánost akarta fejedelemnek elismertetni, aki mind a tatár kán, (és valószínűleg) mind a török támogatását

⁴¹ „ebben is példa lévén az szegény urunk, ki is az porta akarattjából fogván ugyan fegyvert, mikor legjobb előmenetele lőtt volna, akkor akadályoztatott az visszahivatallal, mely hadakozást is félben kelle hagyni, melyet nagyságod is nálamnál jobban tud.” *Uo.*

⁴² „Barcsay uram azon is elmélkedett, fejedelmet ne válaszszon ugyan az ország, csak mutasson az törököknek egyet, azt válassztják;... kinek neve alatt keljenek levelek törökökhöz s ország neve alatt fussák dolgunkat;...” Szilágyi S., *A két Rákóczy György*, 528-529.

⁴³ *Uo.*

⁴⁴ „Barcsay uram tréfában-e vagy mint? de olyakat szólott, az ország valóságának vélte; kedvet is akar ő kegyelme az ország előtt keresni.” Szilágyi S., *A két Rákóczy György*, 525-526. Továbbá lásd: *uo.* 532-533., 543., 551-554. Lorántffy Zsuzsanna véleménye ez ügyben: „Bár Barcsay uram megtudná, jobban az ő dolga; kitészik, miképen ki akama ijeszteni. ...jövendőbe mit kell cselekedned, megmutatja isten; tőrj inkább neki, mert gonoszabb leszen, ha mit hallana...” *Uo.* 554.

⁴⁵ EOE 12. köt. 75., Bethlen János, *Erdély története*, 38.

⁴⁶ Szilágyi Sándor, *Erdély és az északkeleti háború*. 1-2. köt. Budapest, 1890-1891, 2. köt. 513-517.

élvezte.⁴⁷ Miután ezek a törekvései kudarccal jártak, 1659. január 30-án Szatmáron sikerült megkötnie azt az egyezséget, amelyben Rákóczi Barcsayt ismeri el fejedelemnek.⁴⁸ Barcsay azonban – Erdély történetében páratlan eseményként – saját maga mondott le a fejedelemségről és azt a rendek döntése elé bocsájtotta.⁴⁹

Nem lehet tehát vitás: Barcsay a jenői táborban kénytelen volt a nagyvezír követelésére elfogadni a fejedelmi tisztet (ezt maga Rákóczi is elismerte a budai pasához írt levelében⁵⁰), és ezzel legalább azt elérte, hogy a török főerő kivonuljon az országból, mielőtt Nagyváradot is elfoglalta volna.⁵¹ Más szavakkal: Barcsay Ákos politikai pathhelyzetbe került, amelyet nem tudott és nem is igen lehetett megoldani, hiszen ha akarta, ha nem, kénytelen volt elfogadni a török hadsereg „támogatását”, mind a jenői tárgyalást követően, mind Rákóczival folytatott küzdelmei során. Barcsay azon politikai lépéseit pedig, amelyek Rákóczi ismételt uralomra kerülését készítették volna elő, meghiúsította a török akarata.⁵² Ez a politikai kényszerhelyzet csak Apaffi fejedelemsége alatt enyhült némiképp, miután az 1657 és 1662 közötti időszak eseményei következtében három erdélyi fejedelem halt meg természetesnek nem nevezhető körülmények között, elvesztették a partium-i területeket és ezzel nagymértékben megcsappant a két birodalom közé szorult államalakulat politikai és gazdasági súlya.

* * *

Barcsay követjárásáról egykorú krónikairódmunk nagy terjedelemben tudósít, jelezvén, hogy az esemény fontosságát a kortársak is jól érzékelték. A segesvári szász történetírók közül kiemelkedő Georg Krauss erdélyi krónikájában a követjárásról csak utólagos értesítéseket szerevezve írta le – meglehetősen röviden –, de az azt követő eseményekről már igen nagy terjedelem-

⁴⁷ 1659. augusztusában a gorbói csata után Barcsay a tatár fogságból hazatért Keménynek szeptember vége felé felajánlotta a fejedelemséget. Ezt megelőzően a még tatároknál raboskodó Keménynek Vajna András követ útján úgyszintén felajánlotta ezt a posztot. Bethlen János, *Erdély története*, 42-43., *Kemény János önéletrása és válogatott levelei*. Szerk. V. Windisch Éva. Budapest, 1959, 401., ill. Trócsányi Zs., *Erdély központi kormányzata*, 65., Erdélyi A., *Barcsay Ákos*, 520. Kemény támogatottságára: *uo.* 424.

⁴⁸ *Uo.*

⁴⁹ EOE 12. köt. 466.

⁵⁰ Szilágyi S., *i. m.*, 637-638.

⁵¹ Rákóczi és feltehetően Barcsay is úgy tudta a kapudzsi pasájának belső inasától, hogy Várad elfoglalását tervezi a török. Szilágyi S., *A két Rákóczy György*, 560.

⁵² Barcsay ezen lépéseit Rákóczi tárgyalóképtelensége sem segítette elő, a jenői tárgyalás után hirtelen nem volt képes átgondolni, hogy egykori híve nem tehetett mást, mint hogy elfogadja a rákényszerített tisztséget. Így fakadt ki, miután megkapta Barcsay levelét, ahol a közeljövőben folytatandó politikai lépéseket taglalta: „...hozák Barcsay áruló Ákos levelét... Jobb lett volna halált szenvedni, mintsem hazája romlására, keresztényisége sérelmére néző dologra magát kötelezni.” Szilágyi S., *A két Rákóczy György*, 566-567.

ben tájékoztat.⁵³ Értesüléseit minden bizonnyal a segesvári országgyűlésen gyűjtötte, mivel azon mint Segesvár országgyűlési követe vett részt.⁵⁴ Krauss mellett Bethlen János foglalkozott alaposabban a jenői tárgyalásokkal, de mivel azokon ő sem vett részt, az ő forrásai is csak másodlagosak lehettek; bár azt mindenképpen ki kell jelenteni, hogy Kraussnál jobb információhálózattal rendelkezett, lévén a lengyel hadjáratot követő időszakban az egyik legjelentősebb Rákóczi-ellenes kör vezető egyénisége. Mindazonáltal Krausshoz hasonlóan krónikájában Bethlen is inkább a Barcsay fejedelemségre való választása utáni politikai eseményekről tájékoztatja olvasóit.⁵⁵ Barcsay követjárásáról más történetírók is csak másodkézből értesülhettek, így az ott történt eseményekről is csak igen röviden – hangsúlyozva ugyan annak fontos voltát – számolnak be.⁵⁶

A borosjenői táborban történt követjárás részleteit legbővebben Johann Lutsch szebeni királybíró naplója tárgyalja, mivel a szerző maga is részese volt az ott lefolyt történéseknek.⁵⁷ A követjárás után társaival túszként a nagyvezírnél maradt királybíró visszaemlékezései az eseményeket naponként követték, de jelen forrással ellentétben csak röviden számolnak be a táborban történekről. Összehasonlítva az alább közölt leírással, megállapítható, hogy az ismeretlen szerző vagy maga is részt vett a tárgyalásokon vagy egy olyan forrást használt fel munkájához, amelyet egy szemtanú készített el. Az bizonyos, hogy forrásunkat nem közvetlen az események melegében jegyezték fel. Erre mutat a szeptember 15-i bejegyzés, ahol szerzőnk a közel egy hónappal későbbi segesvári országgyűlésre utalt, ahol a nagyvezír döntését a rendek kénytelen-kelletlen szentesítették, noha annak jogosságát nem ismerték el.⁵⁸ A segesvári országgyűlésről írt részletes jelentésből megtudhatjuk,

⁵³ Georg Krauss, *Siebenbürgische Chronik 1608-1665*. Fontes Rerum Austriacarum Abt. I. Script. Bd. 3-4. Theil I-II. Bécs, 1862-64.

⁵⁴ Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, 1975, (Kézirat gyanánt) 183.

⁵⁵ Bethlen János, *Erdély története*.

⁵⁶ A teljesség igénye nélkül a legfontosabbakat említve: Petrityvit-Horváth Kozma Küküllő vármege alispánjának önéletrajzában (kiadta Thaly Kálmán, *Történelmi kalászatok a vargyasi Dániel-család levéltárában*, 1-83.) a lengyel hadjárat és a Barcsay illetve Rákóczi között folyó hadakozásokról nagy terjedelemben tudósít, míg a – Bethlen János familiárisai közé tartozó, tehát Barcsay-párti – szerző a jenői táborban történekről csak igen kevés konkrétumot említ meg. Szalárdi János „Siralmas ének”-ében a jenői követségről feltűnő lakonikussággal emlékezik meg, annak ellenére, hogy az azt követő és az azt megelőző események elbeszélése közben már-már szószátyársággal vádolhatnánk. (Szalárdi J., *Siralmas krónika*) Enyedi István II. Rákóczi György veszedelméről írt munkájában főként a korábbi történetírók munkáiból merített. (Enyedi I., *II. Rákóczi Gy.*) Johann Graff nagyszzebeni lelkész is Erdély romlását taglaló munkájában (Johann Graff, *Siebenbürgische Ruin. 1658-1661*, Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens 2. köt. Kolozsvár, 1840, Szerk. Kemény József. 141-233.) igen röviden emlékezik meg a jenői követjárásról.

⁵⁷ J. Lutsch, *Diarium*.

⁵⁸ A rendek nem nevezték Barcsayt fejedelemségre sem az országgyűlés előtt (érzékeltetve ezzel, hogy fejedelem csak az országgyűlés akarataiból lehet valaki), sem pedig utána. EOE 12. köt. 69. Továbbá Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat, 76.) Budapest, 1976.

hogy annak harmadik napján, október 7-én vargyasi Dániel Ferenc és Balogh Máté „több irattal előjöttek Barcsay Ákostól, amely iratok másolatát az országglakó urak kérték, hogy nekik is mutassák be”, majd azokat felolvasva beszámoltak a jenői táborban történekről és Barcsay Ákos megválasztásának körülményeiről.⁵⁹ Feltételezésem szerint ez a felolvasott dokumentum lehetett a tanulmány végén közölt irat forrása, amelyet feltétlenül hitelesnek és közel egykorúnak kell tartanunk. Arról, hogy a főként a Magyar Kamara működése során keletkezett iratokat, illetve a hivatal hatásköre miatt a kamara irattárába került más (főként kihalt és konfiskált családi) levéltárakat magába foglaló Magyar Kamara Archivumába hogyan került, csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Véleményem szerint talán a Rákóczi család levéltárából vagy a II. Rákóczi Györggyel szoros kapcsolatban álló családok egyikének iratanyagából kerülhetett ide.⁶⁰

A forrás közlésénél a betűhív átírás módszerét követtem, mivel a 16-17. századi magyar nyelvű források esetében ezt a módszert vélem a helyesnek. Ez azt jelenti, hogy nem fonetikusán írtam át, hanem a forrásban követett eredeti paleográfiát követtem. Kivételt két esetben tettem. Egyfelől a tulajdon- és személyneveknél mindig nagybetűvel írtam a szó kezdőbetűjét, akkor is, ha az kisbetűvel szerepelt az iratban. Másfelől pedig a központozásnál sem tartottam magam az eredetihez, hanem a szöveget értelmezve használtam azt. A rövidítéseknel csak olyankor használtam az azt jelölő kapcsos zárójelet, ha a rövidítés félreértelmezhető, vagy nem egyértelmű lenne. A forrásban a papír anyagának sérülése miatt nem elolvasható részeknél a felismerhető szavakat { } jelek közé tettem, ahol viszont nem tudtam pótolni, ott három ponttal (...) jelöltem a hiányt. Hosszabb javított szöveg esetében a javított és utólag áthúzott szövegrészt kapcsos zárójelbe tettem, és az áthúzott szövegrészt dőlt betűvel írtam át.

⁵⁹ EOE 12. köt. 69.

⁶⁰ Lásd a 15. jegyzetet.

MOL E 143. Tractatus publici, Fasc. 19. Miscellanea No. 78.

Invita peregrinatio⁶¹ etc.

Secunda Septembris Isten segítsegebol mellete levő Fő Emberekkel, es kovet Urakal edgyut indult meg Barcsaj Akos Uram eo kegyelme Devarol⁶², az Orszagnak rettenetes veszedelmet látvan, ugy ez szegeny Hazaban meg marad maroknyi keresztény Nemzetet meg akarvan tartani, az Fő-Vezerhez⁶³ Boros Jenő⁶⁴ alat levő Taborban, halt meg azon első eczakán Laposnyak⁶⁵ nevű faluban az Maros mellet.

Tertia Jo haynalban Istent hiven leg elsőbennis segítsegu, meg indulank, es az Facsati⁶⁶ Agat Huszszani⁶⁷, egy Zaszlo allya Török vitezekkel, tanaltuk napkeletkor az Gerendi⁶⁸ mezőn egy Erdő szelben, mely elottunk bocsatvan Vitezit, maga egy néhányod magaval koztunk maradt, discuralvan hol mirül Commissariussunk⁶⁹ leven mentunk egy vegteben Kapolnas⁷⁰ nevű Faluig, mely mar Török birodalma, az hol edgy keves ideig mulatvan, viszont meg indulank, es mikor Tot-Varadgja⁷¹ nevu pusztá Török kastely iránt (mely mostansag igeletet el az Magyaroktól) mentunk volna, monda Barcsaj Akos Uramnak az fellyul meg irt Huszszani Aga, az hirt hallek Barcsaj Uram, kerde Barcsaj Uram, miczoda volna Jenőt, ugy mondt, az Fő Vezernek meg adtak, mely hir mindnyayunknak nem kiczin szomorúsagot hozvan szivunkben, ez ily {hirekben} ... hitelt nem adhattunk, meg gondolvan Börös Jenőnekis mivoltat. Azon nap eczakara ertunk Oszo⁷² nevű Faluban, holot mindnyajan egy kertben meg szalvan, jöve hozzank az fellyul emlitet Aga, es az Boros Jenei alapotot hozvan elő, töb szok között monda, nem tsudalom az Jenei állapotot, hogy könnyet meg lőt, mivel az Jenej Vitezek inkab mind Török Foldrol szököt Racz es Olah jobagsagbol allottak; tolunk el bussuzvan az Aga, jovenek Barcsaj Akos Uram Jobbagyi kik beszéllek, hogy az Körös Videkjere felles Török tsapot Volna ki, azonnis elege szomorkodvan, az Boros Jenei alapotrol semmit sem tudanak mondani.

⁶¹ kényszeredett utazás

⁶² Déva=Hunyad vm., ma Deva (Románia)

⁶³ Köprüllü Mehmed

⁶⁴ Jenő=Arad vm., ma Ineu (Románia)

⁶⁵ Laposnyak=Hunyad vm., ma Lâpusnic (Románia)

⁶⁶ Facsád=Krassó-Szörény vm., ma Făget (Románia)

⁶⁷ Hüszejt

⁶⁸ Hunyad vm., ma Grind (Románia)

⁶⁹ kísérlök

⁷⁰ Kápolnás=Krassó-Szörény vm., ma Căpâlnas (Románia)

⁷¹ Tótvarad=Arad vm., ma Vârădia de Mures (Románia)

⁷² =Osztrov=Marossziget=Krassó-Szörény vm., ma Ostrov (Románia)

Quarta Meg indulvan vizszont reggel, idejet Isten segítsegebol, velunk eggjut leven az meg irt Agais, utunkra eredven Lippa⁷³ fele, melytol mar tsak egy melyfoldtíre leven, jövenek ismet előnkben az Lippai Vitezek, mint egy hoszon ott Loval (meg váltvan az Facsatiakat) kik bizonyosson beszellek, Boros Jenő Varanak fel adasat, mind ez szomoru, s keserves hirekis, által menven Lippán, az Maros Vizinek tulső partyán levő Radna⁷⁴ nevű Racz Varoskaban szállank meg eczakara, holot igen bötsulettel gazdalkodvan mindemből, az ő modgajok szerent, őrizőinkis boven valanak Janesarokból allok, azonközben jövenek Fő Törökek Lipparol Barcsay Uram latagatasara, edgy keves idő vartatva, erkezek egy katona is az Taborból, mellyet mar annak ellöte elől kuldöt volt Barczaj Akos Uram Devarol egy Csaussal együt, hir mondojul az Fő Vezerhez, hogy be fogh menni Barczaj Akos Uram hitre tractalni, mely meg irt katona, egyebet semmit nem hozot, hanem hogy jól gondolkodot Barczaj Akos Uram be indulasa felől, mivel úgy tarthattya meg, az hatra maradot, es tűztől meg mindenestol meg nem emesztetet Hazat, az ki adot hitt Levell continentiaja⁷⁵ szerent, bantasais senkitol nem leszen. Erkezek tovált essteifele Tömös Varj Passa Deakja s Tolmacsa Huszain Csauz nevű, mely elsőbennis meg aldvan Barcsaj Akos Uramot, monda, Miert nem kellet regen az Orszagnak az FőVezerhez követeket kuldeni, kegyelmetek keresnek okaert, mar oly kesöre halladván az dológ alig hizem karvallas nélkül lehessen meg köztetek az bekeseg ha szinten meg leszenis, kinek felelven Barcsaj Akos Uram monda Miert? kinek mit Vetén az Ország? ha mi az Portatol adatot Urunkhoz (kinek hittel voltunk kötelesek) hüsegünköt meg tartottunk, szofogado hivi s szolgaj voltunk, Isten s az vilagis iteletet tehet, ha mi vetünk Országostol, kire Huszain Csauz monda, miert hogy az mikoron az Porta parancsolta, meg nem fogtatok Rakoczy Gyorgjet, sok beszede közöt, ez lön utolbi menczege Barcsaj Uramnak, minekunk szoktak adatni Fejedelmek oly Format, hogy azokat holtok napjaig Urallyuk, es bötsullyük, kikhez hittellis leven kötelesek, az mi keresztennyi törvényünk nem szenvedhetette azt, hogy Urunkat hittünk elen elarullyuk, job leven minekunk közönsegessen, vilagi mod szerent Testünkben szenvednük hogy ő Nagyságánakis azon kívül feles ideget Hadai leven, azokkalis hogy birhatot volna, egy nehany rezben mar megromlot Hazánk, elő számlalvan neki az Lengyel Ország Havasalföldi, s Moldovai Expeditiokatis, iőve azonban az Lippai FőBegis, eppen akor erkezven az Taborból, be tere Barcsaj Akos szállasara, az hol szemben leven egy massal, nagy bössullettel meg alda Barcsaj Uramat, az ő szokasok szerent, sok szep szokkal az bekesseget igirven, animaltais⁷⁶ egyszersmint, mondvan többi közöt azt, hogy holnapi napon, úgy mond, en az Tömösvarj Passa Tihajaval edgiüt, úgy mellettünk

⁷³ Lippa=Temes vm., ma Lipova (Románia)

⁷⁴ Máriaradna=Arad vm., ma Radna (Románia)

⁷⁵ tartalma

⁷⁶ buzdíftotta

levő vitezinkkelis keserőid leszunk az Taborig, az alat el butszuzvan Barcsaj Uramtol, az nap oztan senki az Fő Törökkekk közul az szállásra nem jöve.

Quinta Az Lippaj Fő Beg, es Tömösvarj Passa Tihajais felesed magokkal lönnek Commissariusink, mint egy nyolcz ora tajban reggel, indulvan az Lippaj szoros fele, holot Rakoczy Gyorgy Urunkkal valo harczkor feles Török veszet, ugy azontulis, meg mutaták nemely kereszteny Raczok, az harcz helyyetis⁷⁷; Vilagosvar⁷⁸ fele mar utunkhoz követven, talalank elöl sok rendben feles Török Vitezeket, kik közot Tengerentul valokis leven, rutul szidalmaznak vala bennunket mondvan, hogy mi volnank minden haborusagnak okai, s meltan meg erdemlenök, hogy mindnyajunknak elette fodna el, avagy penig nemellyik közüllunk öröкке valo rabsagra vitetnek, s Orszagunknakis megmaradot reszeczkeje porra tetessék, ez ily, s ezekhoz hasonlo szok böven valuak, de mind ezekre sem merven semmitis felelni, mindeneket bekevel szenvedtek, az akkori alkalmatosságis azt hozvan magaval. Tovab credven megis utunkban latunk VilagosVar tajan sok egetet Falukot, ugy tavultul valoknak is fusteket, azomban akadank egy Fő Magyarul jól tudo Budaj Törökre, ülven igen szep fejer uszonnan⁷⁹ festet Lovan, szoban credven vele kerdök, Mi az oka az magok hatartannis szinten egyarant valo pusztulasnak, es egetesnek. Felelven monda, nem tsak Joszaginkkal banik így az Tengertül valo Török, de valamint ti közzuletek, akar mellyiket sem szannya levagny, s Joszogat semmire tönni, az szerent nem szan akar mibennis velunk banni, de mind ezekkel sem lehetunk semmitis ezt hozvan magaval az mostani idő haraguvan felette azonniss hogy ily megszire Orszagakbol hejaban farasztatta ki az Fő Vezer eokot, elleuseget sokun meg ez ideig nem mutatvan nekik. Ez mostani haborusagnakis kivalkeppen valo okait ertekezven töle, hittel monda, semmi nem egjeb az LengjelOrszagi expeditional, az Orszagrais meg van mar az harag, mivel tijs sok rendbeli hazugsagokban s tetovazasokban tanaltattatok, miért kellett egyszer az Porta akarattyabol rendeltetet Redei Ferencz⁸⁰ választot Fejedelmeteket levetni, es ujonnan az hamis partitű Rakoczy Gyorgyhoz allani, mely dolgokat⁸¹ az az (sic!) Fenyos Portanak nem kiczin gyalazattyara leven buntetelen soha nemis hadgja, mind ezekre mondok, az Orszagot nem lenni vetkesnek, azomba az Török monda, halgassatok, hol vadnak az követek, mellyeket sok rendben igirtetek bekuldeni, most mar magatok tsak azért jütök; nem leven sohonnan semmi remensegtek, s az ketelensegis kenszeritven, bekeseget kerestek mar magatoknak, im hat Holnaptol fogvan Hazainktol el juven az Budaj Vezerral Kinan Passaval⁸² eo

⁷⁷ 1658. június 26-án Lippa mellett Rákóczi győzelmet aratott Szejdi Ahmed budai pasa seregén.

⁷⁸ Világos=Arad vm., ma Sziria (Románia)

⁷⁹ újonnan

⁸⁰ Rhédey Ferenc erdélyi fejedelem (1675. nov. 2. – 1658. jan. 14.)

⁸¹ dolgokat

⁸² Gürdzsi Kenán budai pasa (1. 1655. szept. 22 – 1656. május 2., 1656. szept. 20 – 1658. szept. 10-12., 1658. dec. 3 – 1659. május 21-24., 1663. febr.-május) Gévay Antal: *A' budai pasák*. Bécs, 1841, 41-43., 45.

N[agysá]gaval, ti miatattok sok kart, es egjeb alkalmatlansagokatis kellet szenvednunk, kit tovab mar szoval terhelnunk nem merven, latvan az alapatotis, el Valank egymas melöl. Mikor mar Boros Jenőhoz kozolgettunk volna, Tabori mod szerent, meg terhelven Lovainkot szenaval, izent az Fő Beg Barcsaj Akos Uram hintojabol, senki közulunk az Taborba szenat ne vigyen, mivel szokassa az, az Muszurman Nemzetnek, hogy minden hoza jutando követeknek, az mint az alkalmatossag es az idő hozza, becsulettel gazdalkodgyek, mely izenetre mijs le hanyyatok lovainkon valo szenankot, erkezek azonban egy iffiu Csauz, mely azt hoza az Lippai Fő Begnek, hogy Barcsaj Akos Uramat, nem az Tömösvarj Passa satorához (az mint annak előtte volt az dispositio⁸³) hanem az Budaj Vezerhez szalitsak, mellyet halvan minyajon igen akarok, leven mar akor tsak egy melyfoldnije az Tabortol, egy Erdő kozöt azomban tanalank harom Zaszloallya igen deli Török Vitezeket, ulven sok jo lovakon, Parducz es Tigris böris böven vala közötek, többi közöt vala egy Szalan Csauzis, ki latvan bennunket, es meg ütven Tatar Dobocskajat, nagjot kialta az ő modgjok szerent, aldast mondvan az Csa-szarnak, az mar lohaton ulven Barcsaj Akos Uramis, az Fő Törökök fejeket meg hajtvan köszöntek s meg aldak, mondvan vegre aztis, regen kellet volna az Orszagnak bekuldeni az követ Urakot, ez veszedelem soha nem tanalta volna az hazat, erkezenk az Taborban edgjüt velek sötet estve az hol remen-segunk felet vala soksaga az Töröksegnek mivel Varad⁸⁴ fele az mint [*hadakkal observalvan*⁸⁵ *többi közöt aztis*] megien az ut, az Körös vizenek Varad felel valo reszen, Deszni⁸⁶ Vara fele az Erdoig fel, ugy az uton allolis napnyugat fele vizont az erdőig szelere es hosszara azon mező rakva vala sok hadokkal, observalvan tobbi kozot aztis, hogy az egez Taborban az mely fele jartunk, egy kalibanal tobbet nem lattunk, hanem mint satorok valanak. Az Budaj Vezer satorinak által ellemben, rendeltek vala mü szamunkrais negy jokoru satort, tobbihoz keppest igen szep vala ket örög⁸⁷ oszlopra Barcsaj Akos Urameis, abban kez kerevet, veres Fajlondis postoval⁸⁸ boritot, ket igen alaton negyszegnadgjies szekis⁸⁹, meg telepedven mar ott minyajon, magunk itelere s italara valot, konyhara valokat, vizet, ugy Lovaink, szamarais, szenat Abrakot meg tsak Czoveketis, kikhez lovainkot kötegecssük, nyalabbal, ugy egyib szukseges dolgainkrolis böven providealanak⁹⁰, ezek

⁸³ rendelkezés

⁸⁴ Nagyvárad=Bihar vm., ma Oradea (Románia)

⁸⁵ megfigyelve

⁸⁶ Deszni=Dézna=Arad vm., ma Dezna (Románia)

⁸⁷ öreg=szilárd, kemény, vastag; *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. Szerk. Benkő Loránd. Budapest, 1967, 1970, 1976. (=TESz) 3. köt. 34.

⁸⁸ fájlondis=közepes minőségű angol posztó; TESz 1. köt. 829., Endrei Walter, *Patyolat és posztó*. Budapest, 1989, 222.

⁸⁹ négyszegletes szék

⁹⁰ gondoskodnak

mind veghez menven kiki szállasara takarodek, mijs jo öriczet alat leven bekevel maradank egez virrattig.

Sexta. Löt szemben kilencz ora tajbau reggel Barcsaj Akos Uram az Budaj Vezerrel, leven satoraban tisztí alat levő feles Fő Törökök, mely igen szep frequentia⁹¹ vala tobbis között azis, holot legelsőbennis köszöntven az Vezert Barcsaj Akos Uram; ugy kezdenek tavulrol hol mit beszélgetni szoközben inte az Vezer Uramat, hogy fog Fő Vezer parantsolni, azokban ellent nem tartvan, mindeneket meg tselekedgiek, mely tanacs adasat az Fő Vezer[ne]k meg köszönven, kerde Barcsaj Uram, micsodak vallyont az Fő Vezer kivan-sagi, monda az Vezer ezek. 1. Hogy az Hajdusag hodolyon az Törököknek. 2. Lugos⁹² es Karansebes⁹³ külön maganosan adgjon esztendonkent harom ezer Arannyat. 3. Jenő mellyet most meg vettunk, minden hozatartozó Videkivel mindenkor az Töröke legyen. 4. Az fenyos Portara jarando adot nevellye az Ország. 5. Barcsaj Akos az Fejedelemseget fel vegjet, mind ezekre monda Barcsaj Akos Uram, hogy az el puztult Orszagra mennyen ezekre lehetetlen, de kivalkeppen, hogy az Hajdusag el szakadgjon az Orszagtól, mert így mikeppen adhassa az Ország az adot, (mely mostis környul vetettetven mindenfelöl Langol, es egh) holot ök mindenkor Erdelyhoz valok voltanak. Hogy penig az Fejedelemseget fel vegjem mod abban ninczen, mivel az Nagyságod hitere ugy juttem mind követ, nem ugy hogy az Fejedelemseget fel vegjem. Monda az Vezer, most az idő nem olyan mindennek elotte volt, azt kel tselekedni az mit parantsolnak, nem azt az mit akartok. Monda Barcsaj Uram, Atta volna Isten mikor hazainktól az Nagyságod hitere kiindultam, akkor holtam volna meg, hogy sem vilag gyalazattyara, követ Tarsaimmal eggjut így tractaltatom, Hazamnak ily retenetes nagy Veszedelmevel, es örökke való szabadsagtalansagaval, melyre az Vezer mondta, ha meg holtal, es ki nem juttal volna, ezek az Fenyos hadok most mint ben volnanak Orszagotokban. Monda Barcsaj Akos Uram Nagyságos Vezer, eleg Tűz mostis Orszagunkban, de ezt tudvan, job lesz vala akor az tobbivel egjut mind egy Halomban vagattatnunk magunkat, kiket azért bocsatattunk be Orszagunkban biztunk Hatalmas Csaszar kegyelmessegeben, Hatalmas Csaszar parantsollattya szent, ellensegek utan szabadon mennyenek, melynek mostis, ha mar annyira romlattunk, job volna meg k[egyel]m[ez]ni, ki tudgja mind ezeknek mi lehet vege. Erre az Vezer monda, eleiben alhattatok volna: az Tatarsagnak, Barcsaj Akos Uram monda, gondollyae Nagyságod hatalmas Vezer, valamint az szünyök⁹⁴ kicziny allatoczka, leven, az Elephantra ha reaszall, ha sokat nemis de ugjan teszen valami kis alkalmatlansagot. Így ha mijs könnyen Orszagunkban nem akartunk volna az Hatalmas Csaszarhoz való, hüsegunket megmutatni, oly könnyen Orszagunkban be nem jut volna az Tatarsagis, ket ujat

⁹¹ gyűlés, gyülekezet

⁹² Lugos=Krassó-Szörény vm., ma Lugoj (Románia)

⁹³ Karansebes=Krassó-Szörény vm., ma Caransebes (Románia)

⁹⁴ =szünyog

öszve leven, el fel emelven ugjan az Vezer elot monda viszont, bar tsak ennyi Czedulajat adgya Nagyságod es eeket meg ne segítse, hatalmas Csaszar haraggjat ujobban magunkra ne vegjuk, meg felel az hatra maradot szegeny, rongyos, meg ehezet es mindenetol meg foztatot szegeny Nemzetunk. Monda az Vezer, tsak mind hejaban valosagok mind ezek, hanem inkab szollyunk az dologhoz derekasint, es ne kessunk. Monda viszont Barcsaj Akos Uram valamit fog az Fő Vezer parantsolni az Orszagnak, Isten vissza veven bennunket meg jelentyuk. Monda az Vezer, az Fő Vezerral ujat ne vonnyatok az Fejedelemséget penig fel vőt, mivel maskeppen soha az Orszagot meg nem tartod. Mind ezek meg leven, es nem merven soha egjenessen tsak Rakoczy Gyorgy Urunk dolgait maganossan allatni, ily cautiot⁹⁵ gondolt, hogy megis Uramnak ittis szolgallyon, s monda Barcsaj Akos Uram. Mi haszon, ugy mond benne, hogy ellebi Ur[am] ellen (kinek mostis kezeben az Orszag hitte) fel vegjem en az Fejedelemséget, maholnap valtogván az Fővezerseg, ugy az magam allapottyais, meg bekellyk az Fenyés Portaval nekem gyalazatomra, s en rolam le vonatik az Fejedelemség, az Vezer monda. Miért mondasz ollyat? az Hatalmas Csaszar szava meg valtozhatatlan. Monda Barcsaj Akos Uram. Igaz, de en Nagyságának peldat mandhatok ehez hasonlot, mikor regen az örök Rakoczy Gyorgy Urunk ellen volt az Fenyés Portanak nagy haraggja (kinek akor en szolgaja voltam) mondotak lehetetlen dolognak lenni az velle valo meg bekellest, hasonlokeppen lehetetlennek annij penzt adni, mellyel magahoz kaptsolhassa az fenyés Portat, kinek enis dolgait jarvan egyszer valtozek az fő Vezerség, ertven ezer Tallerban meg bekellek, es ismet Fejedelemme lon⁹⁶, azért hogy sem olykor, job volna ily hü szolgajanak meg kegyelmezni mint Rakoczy Gyorgy volt. Monda az Vezer haszontalan dolgot ne beszely, es Rakoczyt elő többszor ne hozd, magadnak ugy nekemis galyibatne szerezh, mivel sententia⁹⁷ az fejet, es valamig az Török Nezetben tsak valami keves tart is s bir vele soha Fejedelemme tobbe nem leszen, monda tovabis Barcsaj Akos Uram, inkab legjen Nagyságodis, valami jo akarattra eo Nagysagahoz valami leszen kivansaga Nagyságod Fiajis leven, meg leszen adva. Az Vezer viszont monda, kerlek többször elle ne hozt, az mit egyszer az Hatalmas Csaszar megmondot, s meg parantsolt, soha az mar maskeppen nem lehatt, mast beszely, es az Fejedelemséget felved, ha az Orszagot meg akarod tartani. Miért nem juttenek Szolnokhoz⁹⁸, Gyulahoz⁹⁹ avagy bartsak Lippához követelek, lam egy nehany izben meg irtam, s meg sem tselekettetek, ma-

⁹⁵ előrelátás

⁹⁶ 1636. októberében Bethlen István Naszúhpasazáde budai pasa seregével betört Erdélybe, hogy az 1630. nov. 26-án, a segesvári országgyűlésen megválasztott I. Rákóczi Györgyöt lemondásra kényszerítse. Október 6-án Rákóczi Szalonta mellett legyőzi Bethlen csapatait, de a fejedelem és a Porta közötti viszony megromlik. Rákóczi végül Lippán megegyezik Bethlennel, és „engesztelésül” 40 ezer tallért fizetett a töröknek. EOE 9. köt. 589.

⁹⁷ ítélet

⁹⁸ Szolnok=Jász-Nagykun-Szolnok m. (Magyarország)

⁹⁹ Gyula=Békés m. (Magyarország)

gatok vattok, magatok veszedelmenek okai, mar itt nem en vellem, hanem az Fő Vezerrel vegeztek az mit vegezhettek is, akkor kere Barcsaj Akos Uram az Vezeret lönye joakarattal az Fő Vezer előtt, kire ajanla is az Vezer mindgyart magat, igirven ajandekotis nekie, tole akor elbutsuzek. Ugyan azon nap mar ezeken által menven, jövenek sokan az Törökök Barcsaj Akos Uram satoraban, nemelleyk latogatni (az kiket azelőtis ismert) nemelleyk esmerkedni, nemelleyk pedig tsupan tsak szemelleyet latni. Azon nap ugyan fel menne az Budaj az Fő Vezerhoz, ot dolgait vegezven, s szallasara vizsont meg terven, izene Barcsaj Akos Uramnak, tob dolgok között, hozta ele az mi dolgunkotis, s az mennyre lehetet farodozottis benne, intven akkoris bennunket az engedelemre, hogy az mit parantsolynak meg fogadgyuk.

Septima. Napestig panczaltunk¹⁰⁰.

Octava. Mint egy kilencz ora tajban reggel vivenek fel bennunket az Fő Vezer eleiben, az hol szokasok szerent, nagy Udvarj frequentia lön az fel vitelkor, legelől mint edgy huszon ott Strutztollas Csauz, utannok ket rendel az Gyalog Jantyarok lovon ulven közöttök Czorbadijak¹⁰¹, az utan Barcsaj Akos Uram vizsont ötöt magaval lovon, Az Fő Vezerrel mar szemben leven, le ultete magat Barcsaj Akos Uramat az ő modgjok szerent valo szekre, az tob követek pedig az mi reszunkrol valok talpon alnak vala, mindenek elote megis labaihoz esven az Vezernek, es köntösit meg tsokolvan, az Orszag szovaval igen nagy alazatossaggal köszöntetek, szoban eredven Barcsaj Akos Uram monda. Minket mint követeket küldöt az Orszag Nagyságodhoz, hogy megertven Nagyságod parantsollyatyat annak meg tselekeddöje legjen az mennyire lehet, mind illyen romlot allapottyabannis. Monda az Fő Vezer, Jol jutetek, de irtam Szofiabol, Drinapolybol, Nandorfejer Varrol, Tömösvarrol, Lipparol, ha igazak volnatak az Hatalmas Csaszarhoz akkor kellet volna el jünetek, most mar az ellenseg, s tüz Orszagtokban leven, titeket az felelem, s az hetelenseg nem az hüseg hozot ide, így az ti ide valo jöveletelekis nem kedves. Monda Barcsaj Akos Uram Hatalmas Vezer mi az Hatalmas Csaszarnak Adofizető, es Östol marad orszag leven, hogy mi rajtunk ez puztulas essek, soha el nem hihettuk, s meg remenleni sem tuttuk, bizvan, hogy az Istenben, s mostan paradiczomban nyugovo Szultan Szuliman¹⁰² Athnameja szerent szabadsagunkban meg tartatunk, kihez mostannis erossen ragazkodvan, Nagyságodat kerjuk, az szent Csaszarnak lelke, holta uta paradicsomban ne kenlodgjek, minketis meg ne haboritson, söt szabadsagunkban meg tartvan, meg oltalmazni igjekezsek. Ezekre monda az Fő Vezer. Vallyons szultan Szullijman nem ember volte? Nem holte meg? Az Angjalaktol adatotte az a szabadsag, avagy az Egbol holtoké? Elneke? Valakik azokban az kinek adatot volt, vagy nem ti rontottatak? Bethlen Gabor¹⁰³ Fejedelemségeert mit adot,

¹⁰⁰ tárgyalunk?

¹⁰¹ A dzsemáat orták jajabasijainak, a bölükbasiknak és az adzsemi jajabasiknak együttes elnevezése. Fodor Pál, *A janicsárok törvényei*. (Török-magyar hadtörténelmi emlékek, 1.) Budapest, 1989, 114.

¹⁰² I. Szülejmán szultán (1520. szept. 22. – 1566. szept. 6.)

¹⁰³ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613. okt. 23. – 1629. nov. 15.)

Catharina Aszony¹⁰⁴ ismet mit adot mit nem, tujtatok e hogy Rakoczy Gyorgy adot Eotven ezer Tallert, az mostani nyedven ezeret, Fia adot hatvan ezeret, hol az ti szabadsagtok, biztatok Nemetben, mely nekunk Baratnak, Svetben hol vagjon? Kozakban ki most az Cham mellet vagjon, es orokke valo bekesege vele, kinek mostis az Tatar Chamnal szallogja, biztok ötven, hatvan ezerben, latode? Az Hatalmas Csaszar velem levo erejet, ha latni kivanot, szekeret adatok, meny ki es meg latot ö Hatalmassaga fenyes Hadajt, sok ezeken kivul valo Vezereket kik ott hon maradtanak, mind elenevezven, az kit magunk latunk minyajon az Tömösvarj Passa job kez felol ulven az Devanban¹⁰⁵ Tizen harmadik lon az Fö Vezerhez, az satorban, mely igen szept varrot leven, alig lehet mar a feledben annal szept, hanem ha kövekkel leszen megrakva, az Fö Vezer viszont monda. Mikor volt az Fennyes Portatol valamiben meg bantodasa Erdelynek, avagy nem oltalmazta? mikor ellensege volt azok ellen, de ti az nagy gazdaksagban elhiven magatokat, meg kevelyetetek, szofogadatlanoka lötetek, es Hatalmas Csaszar adofizető Jobbagja leven ellene fegyvert fogtatok mind ezekre Barcsaj Akos Uram monda. Hatalmas Vezer, tudjuk azt hogy valamenij orszagok vadnak, mellyek az Hatalmas Csaszarnak adofizetoi mint azok ha videkben tortenet szerent esni tanaltak, kegyelmet keroknek, az Hatalmas Csaszarnak Kapuja mindenkor nyitva vagjon, igy mijs noha egy Ember vetkeert enny romlast szenvednek (kire közonsegeessen semmi vetkunk) Nagyságod szeki elejeben juttunk, kegyelmet kerunk, fejunkot ide hoztuk, ha annijra valo az vetek, hogy meg bocsathatatlan le nyugvan fejet monda. Im hol az fejem Nagyságod utesse el. Monda az Fö Vezer utesse el az Ordog, az il hejaban valo szonak Barcsaj Akos hagy beket, szavaiddal ne tetovaz, dolgaiddal ne kessel, ha mit akarz vegezni vegez, melyre Barcsaj Akos Uram monda. Hatalmas Vezer legyen bar tsak ezaz engedelem, hogy fajdalminkat beszélhessuk meg az Budaj Vezer ö Nagysága előtt, mivel az mint magunkis lattyuk, Nagyságodon ily Orszagos gondok leven, talam nem erkezhettik tsak meg halgatasarais, kinek monda. Meg engettetik, azonban egy szept Tornyos asztalra valo otat¹⁰⁶ praesentalvan¹⁰⁷ Barcsaj Akos Uram az Orszag nevevel monda. Meg romlot szegeny rongjos Hazank, eggjebbel nem tudvan kedveskedni, Nagyságodnak vegye kedvessen alazatos hiveitol, kire az Fö Vezer monda. Nem kel vala az Orszagnak magat aval terhelni, de azonban ugjan eltevek, ötöt magaval meg Kaftanyoztatvan Barcsaj Akos Uram szallasara bocsatatek, az hova elerkezven s meg is telepedven, monda az minket viszont szallasunkra kiserő Csorbadzia. Az Hatalmas Vezer nekem meg parantsolta Vitezimmel egjut gondotokat viselyem, satorink mele fellvanatvan satorat, ott löttunkink eppen meg tarta szomszedsagat mellete levo felles vitez Jantsjarival egjut. Tovabba

¹⁰⁴ Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor fejedelem felesége, halálát követően (1629. nov. 15.) 1630. szept. 21-ig utóda.

¹⁰⁵ díván=szultáni tanács

¹⁰⁶ =órát

¹⁰⁷ előadván

mint oda mennet az fellyul meg irt Fő Vezernel levő audientiara¹⁰⁸ s mind onnan vizza jövet, latank az utt felen egymás rendiben ötven hat közep-szerű¹⁰⁹, de ugjan jokara mezöre valo agjukat, ezeken kivulis hasonlokeppen masutis, mint faltörő agjukat, mint seregbontokat bösegeessen lattunk, estve fele ujobban szemben leven az Budaj Vezerrel Barcsaj Akos Uram, esedezek azon hogy lönne jo akarattal az Orszaghoz, az Vezer azon kozbennis kivanna az fellyul meg irt öt conditiok¹¹⁰ betolteset, intven Hatalmas Vezer parant-sollyatjatis az irantis el ne halgassuk, mivel maskeppen semmi uttal nem le-het, ottan sok fele fogjatkozásokkal mentven Barcsaj Akos Uram az Or-szagot, tobbek kozot monda aztis. Nekem kovet Tarsaimmal egjut, ninczen annijra valo instructiom¹¹¹ sem penig plenipotentiam¹¹², hogy igirjek vala-mit, semmire magat venni nem merezle, hanem kernem az Hatalmas Fő Vezert, botsatona kisedelem nelkul vizza, hogy reportalnam¹¹³ az Orszag-[na]k ő Hatalmassaga kevansagat, eheztob szokis jarulvan reinfectu¹¹⁴ terenk vizza szallasunkra, (noha az mellyek lottenek valatsak ennijre valo bö be-szeddelis, aztis tsupan tsak az Budaj Vezer szeledsegenek tulajdonitok) egez estveik szopankodvan igy toltök el az idöt, kisün estve mar szokasok szerent az Alla kialtas utan az egez Taboran szantalan sok puska ropanas lön. Es egez eczakan mesterseges fakla vilagok mindenüt az egez Taborban valanak. Az Budaj Vezer satora elöt penig, ket rendben letilven allata valo förendek, nagy Fakla vilaganal meg vendegeltetenek Cave italal az ő modgjok szerent, az holot Trombita, Taragato sip, Dob, Dinzin¹¹⁵, szo is lön, hasonlokeppen az egez Taboran tsak nem viradtak.

Nona. Jo idejen reggel az Barjanta¹¹⁶ egynehany ezer Török az Buda Vezer satora eleiben, gyulven, sok kialtassal imadkoznak vala az Hadziak-nak¹¹⁷ leven az ő modgjok szerent Theatrumak¹¹⁸, sok Der [altással imad-koznak vala] – vis koldulvan az nep közöt, azoknak sok penzbeli Alamisnais adatek, tobb Ceremoniak közot vala egy praedicalo szekis, az hova fel-menven az Hodsa¹¹⁹ veve egy Cedulat kezeben, es abban nezven neha neha, ugy mondot praediciot az tob Törököknek, het es nyolcz ora tajban el

¹⁰⁸ kihallgatás, fogadás

¹⁰⁹ középszer=közepes nagyságú; TESz 2. köt. 635.

¹¹⁰ feltételek

¹¹¹ utasítás, követutasítás

¹¹² felhatalmazás

¹¹³ jelenteném

¹¹⁴ dolga végezetlen

¹¹⁵ zil, sill=cintányér, csörgős ütőhagszer. Curt Sachs, *Real-Lexicon der Musikinstrumente*. Berlin, 1913, 430., Sudár Balázs-Csörsz Rumen István, „Trombita, rézdob, tárogató...” *A török hadizene és Magyarország*. Enying, 1996, 37.

¹¹⁶ bajram=1658. szeptember 9.

¹¹⁷ hadzsi=zarándok

¹¹⁸ színház, színjátás

¹¹⁹ hodzsa=muszlim pap, tanító

oszolvan onnat, lön egy keves idő múlva az Varbeli Agyuk ki lövесе annak utanna az egez Taborban szerte szellyel No. 67 egjeb fele puskaknak ki tudhatna szamat, azonnap estveig boetelven nagy imatkozással tolték el az időt, mely Innepjek egitant tartatot meg az egez Taborban, praedicationat s egjeb imatkozásbelj Ceremoniakotis elvegezven, mennek az Fő Fő Törökök Udvarhoz az Vezerhez, onnat viszont agy más után Tihajahoz¹²⁰, azomban szunte-len szolvan mindenfele Musikaszó.

Decima. Noha nem az fellyul meg irt ceremoniakkal, mindazonaltal az naponnis ötlettek az Bariant¹²¹, mi penig keresztény szokasnak szerent satorinkban nagy halgatasban leven, busultunk Istennek reank boczatot csapasi, es ostora alat, könyörögven ő szent Felsegenek szabadulasunkert.

Decima Prima. Hivattatek Barcsaj Akos Uram az Fő Vezerhez, az hol impositive¹²² leven az dolog már nem három ezer arannyat Lugostól, s Karansebestól, hanem az meg nevezet helyeket specific¹²³, úgy az Hajduságis Varaddal es Partiummal elszakadgjon Erdelytől, kire monda Barcsaj Akos Uram, hogy lehetne meg Istennert, Varaddat Partiummal egjut, úgy az Hajdusagotis el szakasztani Erdelytől az rettenetes reank fel vetet Adonak kevansaga, mikeppen tülhet ki el puztult Orszagunkból, holot az Partiumbeliek mindenkor Erdelyhoz leven hivek, egjut adoztunk az Hatalmas Csaszarnak, erre az Vezer monda, mit beszelsz az Haidusag es Partium regen elszakadot toletek, öszve eskudven, Rakoczinak ajanlottak magokat, fejek fen allasaig, kiknek mais pecsetes levelek nalam vagjon, mellyek az Budaj Vezernek irtanak, így tudvan lönni az dolgót, im keszen vagjok s meg indulok, az Hajdusagot elraboltatom, Varadot meg szállom, es az mire Isten vezere az tselekeszem. Monda Barcsaj Akos Uram, Istenert ne tselekedgje Nagyságod, mivel mikent Fejedelmunk leszen hozzája bekelnek, es hüsegeket Erdelyhoz tartyak, arrais monda az Vezer, mit beszelsz? mostis Gyulaj Ferencz¹²⁴, az ki tudjuk hogy nem Erdelyi, megis agjarkodik, ti hozzatok, sem hajol sohas. Monda utolyara Barcsaj Akos Uram (mivel az Fő Vezerrel sokat vetekedni nem is engettelet) Nagyságod meg szállhattya Varadod ugjan, de jüssön eszibet Nagyságodnak, boldog emlekezetu Szultan Szuliman Csaszar is, az mikor meg szállatta volt, midgjart Budat szállata meg az Nemethseg, semmit nem tehetven, visza ment allola, mely mostis meg lehet meg, ehez keppest job leszen hogy hajolanak Erdelyhoz, elobenni hüsegék szerent, ezek mind megleven, keserves kenjhullatással igirek oda Karansebest, es Lugost, azonnap igen nagy szelvez lön, hasonlokeppen igen nagy zaporesöis ki min sok satorok le szakadozanak, úgy az Budaj Vezer satoranakis keritese, mely igen szép sator vala azis.

¹²⁰ tíha, tihaja=helyettes, titkár. A kethüda szóra megy vissza.

¹²¹ bárányt

¹²² rátéve, megtetézve

¹²³ kifejezetten

¹²⁴ Gyulai Ferenc váradi alkapitány

Decima secunda. Tíz óra tájban reggek fel vivek ismet Barcsaj Akos Uramat az Fő Vezerhoz, az fellyul meg irt pompával, kinek külső satora elot lattunk egy Tengerentul való Passanak veret, kinek eppen tsak azért títettet el feje, hogy kisőn talalt tsatara kimenni, azerint jár vele az Tömösvarj Passais, de el bujvan, eletet meg marasztta, mindazonaltal Urzalla títettet¹²⁵, akkor lön kivansaga az Fő Vezernek, hogy ötven ezer arany legyen az esztendőnkent való ado, es az Hadakra erogalt¹²⁶ penznek refusioja¹²⁷, es aztis, hogy az Fejedelemséget fel vegje Barcsaj Akos Uram, semmive sem akarvan megis menni mondanak, Az mellete levő követek, igirje meg az esztendőji adot, monda ugjan ott az Fő Vezer. Es Beste kurva fia igirje, igirjete ti, ti vadtok követek, akor Danjel Ferencz Szebenj kiralybiroval¹²⁸ eggjut, meg tsokolvan az Fő Vezer köntösit, sira keservesen Daniel Ferencz Uram, meg esven szuve az Budaj Vezernek, hogy örök ember leven sirna, interponala¹²⁹ magát az Fő Vezer elöt az Budaj, legyen valami engedelemmel, maga igirven egy esztendőben (ha kulomben nem lehet) meg adni az Tizezer aranyat így szalla az ado nyedven ezer aranyra, az Hadok contentatjoja¹³⁰, es az Fejedelemség megis hatra maradvan, Ebed utan ujjanan az Budaj Vezerhoz, menven supplicanlak¹³¹, de semmit nem obtinealvan¹³², reinfecta terenk szallasunkra.

Decima tertia. Tanatsot tartvan reggel követink fel kuldenek az Fővezer Tihajahoz vehetnek utolso resolutiojat¹³³ az Fő Vezernek akkor Tihaja fel kuldöt emberinkkel eggjut szemben leven az Fő Vezerrel, hitel monda nekik, ha úgy mond maj napon az ötszazezer Tallert meg nem igiritek, es az Fejedelemséget Barcsaj Akos fel nem veszi, holnap minden Hadaimmat meg inditvan innen Erdelyben küldöm, holot soha több Fejedelemség nem leszen, hanem Passasag, ezekre Tihajanak Balog Mate Uram, mikeppen vehesse fel az Fejedelemséget, Barcsaj Akos Uram, holot az Ország szokta azt vallasztani. Monda az Tihaja, egje meg az szart az Ország, hol vagjon az Ország, Kalli Passa, Tatar Cham, es az ket Olah Vajdak¹³⁴ Szebennel vadtak, holnap holnap utan be ülnek az szekben, hol az ti szabadsagtól, mi adunk, ha adunkis szabadsagot most nektek, ez valazzal szallasunkra jöven Baloh Mate és Posgai Marko Uraimmek, referalvan¹³⁵ az izenetet, minyájan kik ott valath, öszve julven tanatsat tartvan, mit kellessek tselekednunk, mivel kijut

¹²⁵ urgeo, ursi, ursum 2. latin szó imperfectum tövének magyarított alakja. Jelentése sürget.

¹²⁶ kiadott

¹²⁷ visszatérítése

¹²⁸ Johann Lutsch

¹²⁹ közbenjár

¹³⁰ kielégítése

¹³¹ kérték

¹³² elér

¹³³ parancs, döntés

¹³⁴ Ghica Gheorghe moldvai és Mihai Radu Mihnea havasalföldi vajda

¹³⁵ előadván

mar Cathgorica resolutio¹³⁶, tanalok fel ezt benne, hogy mindenuktol meg kellett foztatnunk, s merü szürbe jutunkis, megis meg tselekednunk mindent keresztényi hittunkert, ne szunnjel meg, meg az Hazaban meg maradot egy marokni Nemzetunk közöt, az Istenni keresztény szolgálat, azonban Isten is ö Felsege, valamikor akor, meg meg (sic!) vigaztalhattya ezen szegeny Hazat, ezek utan vizsakuldven viszont emberink az Fö Vezerhoz, mondanak nekie, az Nagyságod parantsollyatyahoz alkalmaztattyuk mar magunkat Hatalmas Vezer meg Kaftanjaztatvan emberink ugy botsattatanak szállasunkra.

Decima quarta. Kilencz ora tajban reggel fel menven viszont az Fö Vezerhoz Barcsaj Akos Uram, töb követekkel egyut, holot az contractus punctumit¹³⁷ meg olvasvan tizenkettöd magaval meg Kaftanyoztatek, kinek tolasbot, kolczoktol formara tsinalt igen szep orok fejer toll veres barsony Jancar suvegestol, zaszlo, ugy szep szerszamoto lois adatek, kit meg alda, az Fö Vezer, monda, ezzel verd meg fejet az ki szodot nem fogadgja, az ki penig köntesedhoz bekeleni nem akar, mennyen ki hatalmas Csaszar Adofizető Orszagabol, mind ezek veghez menven, eros Reversalis¹³⁸ Levelet vevenek Barcsaj Akos Ur[am]tol, hogy soha az Fejedelemséget senkinek nem engedi, de kiválkeppen Rakoczy Gyorgynek, abbanis mindazonaltal ily mesterseges clausulat¹³⁹ töt, hogy ha az Orszag akarja hiti ellen nem vetven, cedalhasa¹⁴⁰ Rakoczy Gyorgy Urunknak az Fejedelemséget, mely kijs teczik Segesvarj Gyuleskor, az Orszag köze ala kuldöt Barcsaj Akos Uram praepositiojabol, mely löt 5. Octobris, mely meg irt kis clausulajertis, az Romaj Csaszar ö Felsege Fö Vezer mellet levö Deak Tolmatsanak Panajatos nevünek, Eotven aranyat adot, ugy vitte veghez, hiti ellen Uranak kedvezven ne vetsen.

Decima quinta. Butsuzni fel menven Barcsaj Akos az Fö Vezerhez, meg kaftanyoztatek ujonnan egjeddul maga, holot egy Csesze Cave italt köszöne rae az Fö Vezer, ugy Serbetetis, kit meg aldvan elbotsata, ott hagyvan Zalognak Szebeni Kiralybiro Ur[am]jat, egy Polgar tarsaval egjut, Berekszai Varadi Istvan, es Szilvasi Balint Urammekotis hasonlokeppen, kenala az Fö Vezer Barcsaj Akos Uramot azzalis, ha kevantatik s gondolna hogy az Orszag be nem akarna Fejedelemul venni, ad melleje harmincz ezer embert, ugy tobbetis ha kevantatik, ha tsak husz ezer, tiz ezer, ött ezer, avagy tsak ha harom ezer kevantatikis, merre Barcsaj Akos Uram monda ninczen semmi szuksegem reajok, mivel be veszen engemet az Orszag, azonban Kapuczj Passa¹⁴¹ rendeltetven vellunk egjut az bejövételre, tsak mind egy harmincz ötöt magaval, jove be Erdelyben.

¹³⁶ határozott parancs, döntés

¹³⁷ szerződés pontjait

¹³⁸ kötelezvény

¹³⁹ záradék

¹⁴⁰ átadhassa

¹⁴¹ kapudzi=kapus, kapuőr

Decima sexta. Meg indulvan reggel az Taborból, az Lippai Fő Beggel eggyut jovenk eczakara az fellyul meg irt Radnara.

Decima septima. Az Magyar hattarig kisertven bennunket, az Egri Olaj Beg¹⁴² Vitezivel eggyut, onnan oztan viszza tere.

Decima octava. Laposnak nevü fellyul meg irt Faluban szallank eczaka.

Decima nona. Erkeztunk Devara. Igy lön az Pogany Ebekhoz valo kitelen peregrinationknak¹⁴³ vege.

Mind ezek az mellyek meg irattak, hogy igy tractaltattanak, senki felöle kitsiget nem leven assecuraltatik Scriptoris bona fide Christiana¹⁴⁴.

“At Jenő, Count Ákos Barcsay was made Prince”
(An unknown source concerning Ákos Barcsay’s embassy to the Ottomans)

István NÉMETH

My aim is to follow up the history of Ákos Barcsay’s embassy to the Ottomans between 2 and 19 September, 1658 and its antecedents with giving new details concerning the political situation in Transylvania after the Polish war in 1657, focusing on Barcsay’s role on the flow of events and on the possibility of influencing them at all.

After the failure of George Rákóczi II’s Polish campaign, the Ottomans – in harmony with their conception in foreign affairs – came to the only proper decision when deprived the Prince of the politically instable Transylvania from his post and accepted Ferenc Rhédey instead of him who seemed more suitable for them, since he had no great political and economic power. After George Rákóczi’s return to power military measures were to be taken against him as “ultima ratio” and the Ottoman forces, led by the Grand Vizier Köprülü Mehmed, conquered Transylvania’s most important castles one after the other during the 1658 campaign. Jenő was captured after a short siege, while Lippa and Karánsebes became Ottoman under the stipulations of the enforced agreement with Barcsay.

Analyzing Barcsay’s responsibility it can be said that he had no other choice under the given political circumstances. Therefore the Prince, often characterized as a creature of the Ottomans, who later had a tragic end, cannot be accused with “the betrayal of Christianity”. Since the Habsburg Empire, the only serious political power which could have been successful against the sultan, did not wish to confront the Ottomans at the given point, there remained hardly any field of manoeuvring for the politicians of Transylvania. In the given situation Barcsay would not do else, but to accept the Grand Vizier’s demands and to have them sanctified – with Ottoman assistance – by the Transylvanian diet. His later steps had to be done on accordance with Ottoman wishes, but – probably as a result of his fidelity to his former patron – he did not want to break with Rákóczi, either.

The source published describes the course of negotiations in minute details. In all likelihood it was written on the basis of a report submitted to the diet of Segesvár.

¹⁴² =alajbég=a szandzsákhoz tartozó szpáhik katonai vezetője

¹⁴³ utazásunk

¹⁴⁴ biztosítatik az író keresztényi szavahihetőségével

Dávid Gábor Csaba

Az Oszmán Birodalom Wesselényi Miklós külpolitikai koncepciójában

Legtöbb kortársához hasonlóan Wesselényi Miklós is az Osztrák Birodalom és az Orosz Birodalom viszonyát állítja középpontba, amikor Kelet-Közép-Európa és azon belül Magyarország jövőjével foglalkozik. Deák Ágnes kutatásaiból tudjuk, hogy Wesselényi híres röpirata mellett Ausztriában is számos mű taglalta Ausztria jövőjét.¹ Az ausztriai liberális erők és a konzervatívok felfogását Deák Ágnes a következőképpen foglalja össze:

„Oroszország az évszázadok óta terjeszkedő, expanzív nagyhatalom, mely hódító ambícióival, abszolutista, a népeket elnyomó kormányzati rendszerével közvetlen veszélyt jelent a vele szemben a civilizációt, a kultúrát és a szabadságot képviselő európai kultúrára. A hagyományos konzervatív felfogásban is jelen volt természetesen a francia ellenesség, azt a német nemzeti buzgalom új hulláma még tovább éltezte, általánosan elfogadott tétel volt az körükben, hogy Franciaország és Oroszország szövetségével kell számolniuk az egységes állam megteremtése útján haladó németeknek és osztrák-németeknek, mivel az előbbi a Rajna-vidékre pályázik, az utóbbi pedig Galíciára, s arra törekszik, hogy a török birodalom hanyatlása nyomán Dél-Kelet-Európa védnöke szerepében léphessen fel.”²

Az a gondolat, hogy az Osztrák Birodalomnak ez a két európai nagyhatalom a legfőbb ellensége, Wesselényinél már az 1833-ban írott „Mese az indulatokról” című művében megjelent.³ Az ebben szereplő farkas a Habsburg-házat szimbolizálja, s a szájába adott beszédben Franciaországot és az Orosz Birodalmat mondja a birodalom két fő ellenségének:

¹ Deák Ágnes, Wesselényi Szózata a korabeli osztrák-német és szláv röpirodalom tengerében. In: *Wesselényi emlékülés*. Debrecen – Hadad – Zilah – Zsibó. A Kölcsey társaság füzetei 8. Fehérgyarmat, 1996, 17-39.

² Deák, *i. m.*, 23.

³ Erről Kölcsey Ferenc Wesselényihez írott 1833. október 27-i, 1833. november 19-i, 1834. március 12-i és 1834. április 3-i levelei tájékoztatnak. Wesselényi meséjével kapcsolatban részletesen lásd: Dávid Gábor Csaba: Wesselényi szépirói tevékenysége. In: *Előadások és tanulmányok Wesselényi Miklósról*. Erdélytörténeti Könyvek 1. Debrecen, 1997, 131-157.

„De hiszen élnem kell nekem is 's magamat erőben tartanom, különben szétszaggat magamat is éjszak' ura, a' medve vagy a' hasznos lánczokat szétzaggató rendbontó, 's közcsendet zavaró nyugotti ebek.”

Az orosz veszélyre az elsők között Felsőbüki Nagy Pál hívta fel a figyelmet már az 1825-i országgyűlésen. 1833. november 13-i beszédében még egyértelműbben, Wesselényi *Szózat*ának alapvető problémáját előlegezve, a lengyelországi felkelésnek a cári csapatok általi vérbe fojtása miatti hatalmas magyarországi visszhang és félelem hatása alatt fogalmazza meg nézeteit:

„Én már 1825. esztendőben a magyar nyelv terjesztése tárgyában azt állítottam, hogy ... a kormánynak arra kellekik ügyelnie, hogy anyanyelvünk az egész hazában a végső határszélelégig kiterjesztessék, nehogy egy nagy hatalom, mely Moldoviát, Valachiát és Serbiát ... már mintegy birtokba vette, azal országunkat nagy részben körülfogta, ha valaha határainkat átlépné, ott véle egy hangon beszélő nemzetre akadjon; midőn Lengyelországnak lerohanása által ezen hatalom bennünket még inkább körülvelt; nyilván azt mondom, hogy itt az ideje felébredjünk.”⁴

Az orosz veszély mélyen ült a lelkekben. Erre már a fiatal Wesselényitől is több passzust idézhetnénk. A legjellemzőbb, az Oszmán Birodalmat is érintő eszmeifuttatását 1821. december 2-i naplóbejegyzésében találjuk:

„A törökök valóságos vaksággal vagnak megverve. A diván a muszkák kívánságát, hogy Moldova és Oláhországból truppjait kivigye, s a görögök állapotját jobbítsa, megtagadta. A Portánál levő követekben mind, még az anglusban is kétségeskedik. Így a háborút a muszkával, úgy szólván, el nem kerülheti, másfelől a perzsák, hihető muszka ingerlésből, Arméniát elfoglalták, s ő rosszacska állapotban lészen, de az Ausztria kinézései sem a legrózsaszínebbek. Ha a muszkát segíti, vagy csak csendesen nézi is ezen óriásnak új, óriási felemelkedését, ezen rettentő praeponderancia a leggonoszabb következésű lehet reá nézve s lesz is. Ha beleköt a muszkába, bajosan lehet jó kimenetele. Oroszországot strázsálni kell. Lengyelország, a birodalmaiban lévő reliációk s nemzetiségeknél fogva, muszkához szító görögök s mások is az igaz ügy ellen fog tenni.”⁵

A „Szózat a magyar és szláv nemzetiségek ügyében” című röpiratában Wesselényi hosszasan fejti ki véleményét Magyarországról, a Habsburg Birodalomról és a balkáni népek jövőjéről. Ebben az összefüggésben többször érinti az Oszmán Birodalmat is, noha érzékelhetően nem tartja komoly politikai tényezőnek. Óhatatlanul foglalkoznia kell vele, az elképzelései szerint újjáalakított Balkánon létrejövő új államok formailag ugyanis még nagyrészt az Oszmán Birodalomhoz tartoznak. A görögökről és az oláhokról részben öszszevontan ír. Wesselényi gondolatmenetét azért is érdemes kisebb kihagyásokkal idéznünk, mert indirekt módon magyarozatát adja az Oszmán Biroda-

⁴ Toldy István, *A magyar politikai szónoklatok kézikönyve I.* Pest, 1866, 27.

⁵ Széchenyi István – Wesselényi Miklós, *Feleselő naplók*. Válogatta, szerkesztette, a tanulmányt, a szó- és névmagyarozatot írta Maller Sándor. Budapest, 1986, 91.

lom szükségszerű térvészítésének a Balkánon; különösen figyelemre méltó az oláhokról szóló rész, amelyben a törökök vallási és nemzeti toleranciáját valamint az orosz politika cinikus, céljai elérésére a rendszer lényegétől alapvetően különböző eszközöket is felhasználó vonásait mutatja be:

„Még két néptörzsök léteznek, mely a fejlődött s öregbedő mozgalmak részese, s mely Európa viszonyaira s reánk nézve fontossággal bír, s azért figyelmünket igényli. Ezen két faj is részint elszórva, részint nagyobb tömegekben együtt s nagyobbára a szlávokhoz hasonlólag elnyomva s polgári lét nélkül él. Ezen két néptörzsök: *görög* és *oláh*. ... Az orosz politika e két nemzetiségben is már rég igen jól használható anyagokra ismert. Nem származási vagy nyelvbeli rokonság azon kapocs, mellyel ezeket érdekeihez fűzni szándéklotta, hanem a *vallás*. Az orosz birodalom s hatalom két roppant alapon áll: Az egyik a *szláv nemzetiség*, a másik a *görög hit*. E kettőt oly jól egybe tudta foglalni, miszerint mindkettőnek, de főként ez utóbbinak képzelete a cár személyéhez van nemcsak kötve, de forrasztva. Midőn az oroszok keletről öröklötték Bizánc vallását, s fejedelmök azon vallás főnökségét, ez Bizáncra s birodalmára is jogot ugyan nem, de hihetőséget s reményt adó oklevelet szerzett magának. Muszkaországnak ágyúinál, roppant seregeinél s még talán ármányteljes diplomáciájánál is nagyobb ereje fekszik a görög vallásban.

E vallás sorsosai, törökök s keresztények által is hitök mián üldözve, sokkal inkább tartottak össze, s ragaszkodtak egymáshoz; s ez összetartás s ragaszkodás sokkal inkább vált lelkesítő ábránddá, mint ez a hatalomban és fényben díszlő római egyház tagjainál történhetett...

Ezen természetes ragaszkodást hatalma nagyobbítására használni egyike volt az orosz kormány legfontosabb, de egyszersmind legjobban is megoldott feladatainak.

Görögország feltámadásában az orosz kormány nem kis szerepet játszott, ha szinte célzata fedezéséért s minden gyanúnak – akkor még szükségesnek vélt – magáról elhárításáért hite sorsosainak vérét özönnel hagyta is ontatni. ... A görög királyságon kívül lakó nagyszámú görögökre is folyvást gyakorlotta s gyakorolja e kormány hatását, s a vallás szoros köteléke s remények nyújtása által naponkint inkább csatolja azokat magához. ... Az oláh néptörzsök s nemzetiség Európára nézve közvetlen jóval kevesebb súllyal bír a görögénél, de minket illetőleg annál sokkal nagyobb fontosságú. Az oláhlakta tartományok nagyjára tőszomszédjaink, és szomszédjai honunk azon részének, hol a népesség nagy része hasonlólag oláh. A két testvérhont jóval több lakja kétmillió oláhnál, s ezek közül az Erdélyben lakók legalább felét teszik ki azon ország összes népességének. ... A két fejedelemség most is bír polgári léttel, mely ha a polgári szabadság s jólét kellékeinek meg nem felel is, de nemzetiség tekintetében teljes étellel bír. Nincs ott különböző nemzetek közti súrlódás, nincs többféle ajkok zavara s egymás elleni törekvése, anyai nyelvöknek sem a közdolgok folytában holttal, sem a társas életben veszélyessé válható élő idegen nyelvvel küzdeni nem kell, annak kétségbe nem ho-

zott s biztos birtokában vannak. Ez s vallási egység szoros és erős kötelék közöttök.

Nemzetiségök ily sértetlen birtokát a török hatalom alatt létöknek köszönik, melynek nemzetiség eltörlése s magáévali összeolvasztása – kivált, hol a vallás hatalmas közfala létezik – sohasem volt természetébe.

E két fejedelemség polgári alkotmányát muszka befolyás következtében bírja. Mi példája annak, hogy azon kormány, valamint politika mindenütt és mindig nem idegen más nemzeteknél s más országokban azt pártolni – de csak tetszőleg s darabig –, mit honn leginkább üldöz, s minek legnagyobb ellensége, csak hogy abból hasznát reménylje, s azzal érdekeit mozdítsa elő. Így, hogy a török hatalmat s befolyást a két fejedelemségben gyengítse, hogy azokat magának megnyerje, s hogy a szlávlakta török tartományoknak is kecsesgető példát mutasson, jól vagy rosszul számítva konstitúciót eszközölt azon hiedelemben, hogy valamint azt édesgető bábkint adta, úgy miután azzal célt ért, ha annak használatát megsokallja, akármikor elveheti s széttörheti.”⁶

Az Oszmán Birodalomról Wesselényi külön is szól. Meglepően pontos ismeretekkel rendelkezett a török helyzetről; több állítása mai ismereteink szerint is helytálló. Különösen figyelemre méltók a törökök vallási és nemzeti toleranciájával kapcsolatos gondolatai, s az azzal kapcsolatos fejtegetései, hogy a 19. század közepére a birodalom európai részének megtartása reménytelenné vált. Wesselényi találó jellemzése szerint:

„E hajdan oly hatalmas s egész Európát fenyegető, most pedig romlásnak indult s mecsevészésiben [senyvesztettségiben] enyészetéhez mindinkább közelítő nemzet az Európában meghódított országai s tartományai népességének csak kisebb részét teszi. Közel 10 millió szláv származású nép lakja az európai Törökországot, ezenkívül vannak a görögök és a római eredetűek.

A török – talán keleti indolenciája következtében – eleitől fogva nem szokta volt a hatalma alá került népek nemzetiségét bántani, sőt ősi szokásait s institúcióikat is jórészt békében hagyta. Felsőségét fenntartotta, és zsarnoki hatalmát úzte ugyan, mégpedig gyakran vad kegyetlenséggel, de mindenek főként sarcolás és pénzkicsikarás lévén célja, azon kívül többnyire engedte a népeknek, hogy belső dolgaikat elrendeljék s önmagukat igazgassák. Ha szinte erőszakos önkénye s durvasága és a birtok s vagyon szentségét nemigen tisztelő kapzsisága jármát örökké terhessé s gyűlöletessé tette, mihez még keresztyént gyűlölő s keresztyéntől gyűlölt vallása is járul, de éppen mivel azon két legkényesebb oldal, mire nemzetek legféltékenyebbek, s amelyen ejtett sebek legérzékenyebbek, tudniillik a nemzetiség és ősi szokások s rendszabások, bántatlan maradt, vagy legalább nem nagyon bántatott, azért e két oldalról eredni szokott ellenséges viszony nem annyira fejlődött ki, mint sok más hasonló helyzetbeli, azaz idegen nemzetek felett uralkodó hatalmasság ellen.

⁶ Wesselényi Miklós, *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. A szöveget gondozta és a jegyzeteket összeállította Deák Ágnes, az előszót Dénes Iván írta. Budapest, 1992, 72-74 és 81-82.

A török a különböző nemzetiségeket némileg bántatlan hagyván azoknak eltörlésére erőszakos lépéseket nemigen tett. Magával egybe-, vagyis saját nemzetiségébe beléolvasztásuk pedig kirekesztő s elzáró vallása következtében gondolható sem volt.

Nemcsak a keresztyént nem vonzhatta semmi is az őt gyűlölő s utálattal megvető mozlimhoz, de polgárilag sem létezett semmi közös érdek, mi eze- ket a török nemzethez s a közös kormányhoz csatolhatta volna. Csak a hódítót, a vad zsarnokot szemlélhette benne. Önkény alatt görnyedtek. Ezen önkénynek a kormány számtalan apróbb zsarnokjai által gyakorlott nyomása alóli kibúvással vagy ahhozi simulással igyekeztek bizonytalan sorsukon könnyíteni. De az iránti gyűlöletjük sohasem gyengült, az vallási s nemzeti érzetükbe mindig új táplálékot talált, s e kettős érzet volt annak gyűlpontja.

Ezért mi a nyilvános kitörést hihetősen hátráltatta, s az arrai vágy ébredését is talán késleltette, tudniillik a nemzetiségeknek elváltságát s ellenséges helyzetét azoknaki magához csatlása lehetőségének nemléte, valamint minden közös érdeknek teljes hiánya mellett még éleesebbé s a törökre nézve fenyegetőbbé tette.

Egyedül az erőhatalomnak kellett külön nemzetiségek vágyai leláncolását s minden kitörések akadályozását eszközteni. És ezt tehette is mindaddig, míg amazokban akarat és tehetségi erő fejlődve nem volt, elnyomóik pedig erejük teljes izmosságában voltak. Most, miután e hajdan izmos, de az oroszok által úgyis annyira gyengített testet egy eszeveszett reformátor [Abdülmedzsid szultán] metsző késsel inakat s életereket metélvén szét, európai csinos és finom alakúvá nyirbált; miután a régi hadias szellem s fanatizmus szülte elbizott vitézség helyett csüggedtség s önmagukbani nem bízás lépett; s miután az orosz sas a haldokló testbe mélyen vágott körmeivel vonta s tartja azt védő szárnyai alatt, teljességgel sem képes már a hajdani hódító erőhatalommal fékezni keresztyén alattvalóit. Saját lételét is csak az európai diplomácia kuruzsolásai bajjal tartogatják egyik napról a másra. Szláv és görög népeiségének összes felkelése ellen nincs mit mérlegbe tennie.”⁷

Hogy milyen alaposan ismerte az orosz-török viszony alakulását a 18. század elejétől egészen saját koráig, arról könyvének a történelmi eseményeket krónikási pontossággal megírt része tanúskodik.⁸ A törökök helyzetét Wesselényi teljesen kilátástalannak tartotta; az Osztrák Birodalomra leselkedő veszélyek közül itt is az orosz és a francia szövetségre figyelmeztetett:

„A török birodalom sorvasztó betegsége naponta növekszik, s már soká nem haladható végóráját egy véletlen rögtön előidézheti. Elvárhatja-e ezt nyugton s megelőző tett nélkül Albion, midőn Oroszország készen áll a már öntudat nélkülivel aláíratandó végrendelet végrehajtójakint vagy inkább örökösökint lépni fel?

⁷ *l. m.*, 96-98.

⁸ *Vö. l. m.*, 112-117 és 121-122.

Hát Ausztria békén fogja-e hagyhatni, hogy a valaha reája nézve oly veszélyes, de ma már ártalmatlan török helyébe a minden tekintetben fenyegetőbb orosz hatalom fészkelje magát? Békén-e azt, hogy a dunai fejedelemségekben már úgymint meggyökerezett orosz felsőség a Duna mentén fel- s végignyúlják keleti határait körülszárnyalva; éppen azon határait, melyek különben is leggyengébbek, s éppen orosz ellen oly nagyon is rosszul védtettek? Békén-e, hogy az északi óriás által erről s északnyugotról körülkarolva mindinkább s fullasztóbban összenyomassék?”⁹

Wesselényi lefegyverző logikával elemzi a közelmúlt szerbiai eseményeit; kimutatja, hogy bármilyen lépésre szánja is el magát a Porta, az az oroszok malmára hajtja a vizet:

„Egyfelől a török kormány azon eszélytelen, balga lépésével, miszerint forradalmat pártolt, a státus quót és legitimitást pártoló s pártolni kellett minden hatalmakat maga ellen idézi fel, szenvedéseivel s bajaihoz azon új seb járul, melyet kormány magát kompromittálván tekintélyét s erejét gyengítve mindig magán ejt. A forradalomnak ily pártolása s arrai felszabadítás által más több forradalmakra nyit birodalmában utat. Másfelől e forradalom, haszinte annak most csak egy fejedelemnek a másik helyébe tette is közvetlen célja, de forradalmi idomításnak tekinthető, s forradalmi gyakorlatban tartja azon népet, mely forradalmi gyakorlatnak majd nem lesz nehéz más irányt adni. Továbbá az orosz kormánynak közbenjárói s békebírói befolyásra ád alkalmat. Ha pedig a török kormány arra vetemednék, vagy arra vezetették, hogy a szerbeknek eddigi nemzeti s polgári önállóságukat megszüntetvén, egyenesen török igazgatás alá vesse, ez is hasznos eredményt adna az oroszra nézve, mert ezáltal ott a forradalmi elem s a török elleni törekvés nőne. Eddig a szerbek három közt állottak: a török hatalom egész kiterjedésében – muszka felsőség – vagy eddigi státus quójuk. E helyzetben természetes, hogy e harmadikhoz ragaszkodtak. De ha ez elenyészne, s csak a török vagy orosz hatalom s felsőség közti választásra lennének szorítva, hihető, hogy az oroszhoz fognának hajlani.”¹⁰

Wesselényi ezt az eszmefuttatását lábjegyzetben közli. A főszövegben annak eshetőségeit latolgatja, hogy miként fog alakulni a térség népeinek sorsa. Ebben a részben óhatatlanul a találgatások ingoványos talajára téved, de az orosz politika ördögi természetét felismerő, s azt leleplező gondolatai kütönös figyelmet érdemelnek:

„De egyfelől Oroszország belsejében forradalomra nincs elég elem s lehetőség, másfelől az események s viszonyok úgy alakulnak, s azokat az orosz politika úgy fogja vezetni, mikint nem az orosz hatalom, hanem a más kormányok alatti szlávok által emeltessék a forradalom zászlója. A török járom nyomta szlávok s görögök fognak – hihetősen – legelőbb felkelni. Ezeket követik talán az Ausztria kormánya alattiak. A lengyelek, e véres drámának fő

⁹ *l. m.*, 142.

¹⁰ *l. m.*, 146.

szerzői s szereposztói ábránd szülte, jó remény fejében e népek sorai közt fogják jobban számított ügyre méltó véroket ontani, s e szerencsétlen nemzet legjobb fiai utolsó ereje vesztével végképp vérezend el.

Oroszország – hihetősen – nem fog késni a megtámadott országok s kormányok segítségére lenni. Azonban amazoknak is fog elég módot s időt engedni ezeknek elegendő meggyengítésére. Nyílt lesz az intervenció dús tere. Az illetőleg meggyengített kormányokat végre meg fogja menteni. E megmentésnek bére lehet-e egyéb ama kormányokra nézve az orosz felsőség teljes elismerésénél s a nemzeteket illetőleg a kancsuka uralásánál?”¹¹

A térség orosz befolyási övezetté válásának megakadályozására Wesselényi egyetlen lehetőséget lát: az alkotmányos Ausztria és Poroszország egyesült erejét. Ez a két hatalom maga köré gyűjthetné Németország egészét, s mint „az alkotmányosság s civilizáció” feje képes lehetne arra, hogy a – már meséjéből ismert – két szélsőség, a „durva hatalom” (Oroszország) és a „korlátlanág” (Franciaország) ellen felléphessen, s „Európa jövődjét a dolgok s események bárminő fordulata esetére is állandóan biztosítaná.”¹² Ebből, a történelem által nem visszaigazolt közép-európai átalakulásnak a premisszájából kiindulva vázolja fel az általa kívánatosnak tartott délkelet-európai átrendeződés fő irányait, amely Magyarország fennmaradásának is záloga lehetett volna – Wesselényi hite szerint:

„Ha, midőn a magát túlélte s elaggott török hatalom európai uralkodásának végórája – akár így, akár amúgy idézve elő – ütend, az említetten alakult alkotmányos szent szövetség léteznék, bizonyos lehetne Európa, hogy a szétomlott birodalmat vagy annak nagy részét sem az orosz hatalom nem nyelné el, azáltal – a máris túlsúlyú – minden több hatalmak fejére növendő, sem hogy azon birodalomnak több részeiben forradalmi szellem fuvallta beháború harapózandó lángja loboghatna, s a nyers erő s fejtelenség úzhatnak hatalmukat.

A szétomlott birodalomból hihetősen ama szövetség közbejötté általa s oltalma és kezessége alatt külön- s önállású országok emelkednének, nemzeti-ségben gyökerezett alkotmánnyal bírók, a civilizáció mint megannyi új hódítványai s az értelem és szellemi s anyagi jólét fejlődésének mindannyi új s dúsan termendő mezői.

Lelket emelő s felséges jövődjének képe tűnnék fel. A régi Bizánc emelkednék mint fővárosa keresztyén uralkodóháznak s országnak, de nem a hajdanihoz hasonló elpuhult s vétkek által megvesztegetettnek, hanem polgárisodás s alkotmányosság nagy célját magának kítűzőtt, fiatal s józanság által vezérelt, erőben kelő országnak lenne fővárosa; s székhelye Némethon uralkodóházai közül választott oly királynak, kiben mesterségek, tudomány s kereskedelem buzgó pártolóját találná.

¹¹ *I. m.*, 146-147.

¹² *I. m.*, 190.

A jelen Görögország azon göröglakta körülte fekvő tartományokkal gazdagodva, melyek most alkotmányos léte sáncain kívül maradtak, ősi dicsőségének s műveltségének méltó örökösekint mindinkább öregbedő s fejlődő alkotmánya által jelen uralkodóháza alatt Európa alkotmányos hatalmainak dicső családjában méltó és hasznos tag lenne.

A török alatti szláv tartományok, mint Bosnyák- s Bolgárország Szerbiával együtt saját nemzetiségökhöz s műveltségi helyzetökhöz illesztett alkotmánnyal felruházott szláv vagy illír királyságot alkotnának, melynek trónját az ausztriai ház egy tagja foglalná el.

Oláhország s Moldva együtt sem kiterjedésre (2000 négyzetmérföld), sem népességére (3 200 000) nem felette kicsiny királyságnak. Helyzete oly kedvező, a természet annyival áldotta meg, hogy értelmileg fejlődő nemzetiség annak a civilizált világban nem csekély s a közérdekekre nézve igen hasznos helyet jelelhet ki. E két fejedelemség most is alkotmányos. S ezen rokon jellemű két alkotmányt egyesíteni s annak gyenge és hiányos oldalait kijavítani biztonnal sokkal könnyebb lenne, mint amilyen vállalat volt a török önkény alatt álló s ahhoz szokott e tartományokat egyszerre új szabású konstitúciókkal látni el, mi pedig 1831. évben minden rossz következtetések nélkül megtörtént. Ezen nemzeti s vallási egységgel megáldott tartományok s ezen jó hajlamokkal s tehetségekkel felruházott nemzet szép jövőndőt reménylhetne egy erőteljes uralkodás alatt. E szép jövőndője biztosítására szükséges lenne, hogy ne, mint most, választás alatti legyen fejedelme, s hogy e király hasonlóan a koronás családok, példának okáért a francia uralkodóház egyik ivadéka lenne.

Az ennyire alkotmányossá lett Európa helyzete s a nemzetiségek ily jogszerű diadalának múlhatlan posztulátuma s az örök igazságtól meg nem vonható adó lenne Lengyelországnak nemzeti s alkotmányos önállásra emelése.

Az említett átalakulások által mind Ausztria, mind Poroszország jövőndője biztosítására nézve annyit nyert volna, miszerint örömezt átengedhetnék lengyel birtokaikat egy lengyel királyság alkotására. S ennek tevése nemcsak engesztelő áldozat lenne az egykori botrányos, menthetetlen s áldást éppen nem hozott helytelenségért, hanem mint bölcs számítás szüleménye valódi hasznot gyümölcsözne.”¹³

¹³ *I. m.*, 190-193.

The place of the Ottoman Empire within Miklós Wesselényi's foreign political conception

Gábor Csaba DÁVID

Within the chain of ideas exposed by baron Miklós Wesselényi, the great 19th century Hungarian politician, the future fate of the Hungarian nation, besides those of the Habsburg Empire, the Central and Eastern European regions, moreover that of whole Europe had a distinctive role. The main dangers in his interpretation were the expansive Russian Empire and subversive panslavism. Therefore his interest was centred on the ways and methods how this offensive could be stopped. It is in this connection that his attention was directed towards the Ottoman Empire. For Wesselényi it was an obvious postulation that a Russian-Ottoman confrontation could only lead to the total defeat of the latter party. To hinder that the Balkans would become a Russian sphere of influence he could imagine one single solution: with the help of England the two main German powers, the Austrians and the Prussians, which had become the champions of constitutionalism and liberty for the peoples belonging to the bonds of the Ottoman Empire, should outlive and precede the Russians. This is the sole guarantee for the integrity of Hungary and the only way to escape the country's being encircled by hostile powers wishing to dismember it.

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

Seres István

II. Rákóczi Ferenc török katonái 1708-ban

A Rákóczi-szabadságharc történetének egyik érdekessége, hogy a kuruc hadseregben török és tatár katonák is szolgáltak. A szabadságharcban vitt szerepüket mind ez ideig nem dolgozták fel teljes részletességgel. Pontos számunkról is csak töredékes adataink vannak.

A kuruc kötelékekben harcoló török és krími tatár alakulatok – eddig egyetlen ismert – összeírását Dávid Géza adta ki 1980-ban.¹ Ezen kívül csupán az erdélyi kuruc hadak 1704. évi mustrakönyve őrizte meg mintegy 30 – különböző ezredekben szétszórta hadakozó – török gyalogos és lovas katona nevét.² Az eddig feltárt adatok 1706-ig követik szemelvényesen a kis alakulat sorsát. A most ismertetendő kimutatás és két levél újabb részletekkel egészíti ki az előzőeket. Mindhárom forrás 1708-ban íródott. Érdekességük, hogy mindegyikben szerepel az a Musztafa Aga nevű főhadnagy, aki 1706-ban még a második „compánia” vicehadnagya volt.³

1704-ből számos adat áll rendelkezésünkre az erdélyi, tiszántúli és felvidéki hadszíntéren működő kisebb muszlim csapatokról. Rákóczi tudatosan törekedett arra, hogy a különböző egységekben harcoló török és krími tatár katonákból önálló alakulatot hozzon létre. Ennek eredményeképpen 1705. február 15-én már egymás mellett táboroztak a korábban is a Felvidéken állomásozó krími tatárok és az Erdélyből s a Tiszántúlról felvezényelt török lovasok.⁴ Bár a két nációnak ezután mindig együtt szerepel a forrásokban, összeoldásukra csak azután kerülhetett sor, mikor 1705 december elején két murzájuk vezetésével a tatár had egy része Máramaros vármegyén át Moldva felé elhagyta az országot.⁵ Mivel tisztjeik távoztak, az itt maradt tatárokat beoldották a törökök közé. 1706 nyarán a muzulmán alakulatot az erdélyi hadszíntéren vetették be, és Jósika Dániel lovasezredéhez csatolva a Laposok

¹ Dávid Géza, *Török és tatár katonák Rákóczi seregében*. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Budapest, 1980, 159-167.

² Kiadta: Magyar András, *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*. Oradea, 1994.

³ Dávid G., *i. m.*, 165.

⁴ *Archivum Rákócianum. II. Rákóczi Ferenc levelestára*. I. osztály: Had- és belügy. I-X. Szerk. Thaly Kálmán. Budapest, 1872-1889. IV. 371.

⁵ OSzK Kézirattára (a továbbiakban Kt.), Fol. Hung. 978. Protocollum Expeditionum. fol. 460.

vidékét őrizték.⁶ A két népcsoport között azonban csakhamar állandóvá vált a torzskodás. Ezért Orosz Pál tábornok már 1706. július 6-án értesítette Károlyi Sándort Krasznáról, hogy a törököket maga mellé veszi Jósika mellől. Mint írta, neki „rettenetes bajskodása” van a törökökkel és a tatárokkal, mivel „azok soha egymás között meg nem alhatnak!”⁷ Azt, hogy a két egységet ténylegesen kettéválasztották, bizonyítja egy 1706. októberéből való kimutató is, amely szerint az erdélyi hadak között egy-egy török és tatár sereg volt.⁸

A muzulmánokat 1707 folyamán kétszer is vereség érte a császáriaktól. Az elsőről Wesselényi István naplójából értesülünk, amely szerint február végén a Nagyszebentől északkeletre fekvő Szentágotánál Baron de Tige (magyarosan: Barontis) császári ezredes rajtuk ütött és „le is vágta benne, el is fogtanak benne.” E naplójegyzet azért is fontos számunkra, mert a kurucokhoz tartozó törökökről és tatároktól egyaránt említést tesz.⁹

1707 nyarán Pekry Lőrinc generális, az erdélyi kuruc hadak főparancsnoka az újonnan kinevezett Kolozs vármegyei főispán beiktatására ment. Az ő távollétét használta ki Barontis, hogy a kuruc blokád alatt álló Déva és Hunyad várak felmentésére siessen. Az Alsó-Fehér vármegyei Drassó alatt, egy völgyben – úgy tűnik július 30-án – megütközött Nagyszegi Gábor brigadéros kuruc csapataival. Az ütközetből a császáriak kerültek ki győztesen, s Nagyszegit is elfogták menekülés közben.¹⁰ Musztafa Aga folyamodványából tudjuk, hogy ekkor a törökök is Nagyszegi parancsnoksága alá tartoztak, és ők is rész vettek a vesztes csatában. Musztafa Aga is csak gyalog tudott elmenekülni. Szolgái összes paripájával odavesztek a harcban. Koldussá lett, s mivel nem maradtak lovai, elszakadt a seregétől, amely „Mikes Mihály urammal ment”.¹¹ Mikes Mihály generális, háromszéki főkapitány 1707. november 2-án Szentlélekről számolt be Rákóczinak, hogy van mellette egy sereg török is, akik „bizany jó szó fogadók, de igen ruhátlanok, ugj hogy csak

⁶ MOL P 396 Károlyi család levéltára (a továbbiakban KcsL), Acta Publica Extractus Literarum (127. köt.) Fasc. 3. Lad. C. Zilaj, 1706. május 21. Orosz Pál Károlyi Sándorhoz írott levelének kivonata (az eredeti hiányzik).

⁷ MOL P 396 KcsL Acta Publica I. Acta Rákócziána Ser. I. Fasc. I. Lad. A. 1706. július. Nr. 35. Már Dávid Géza is rámutatott a két népcsoport között – még hivatalos kötelékeikből kiszakadva is – fennálló alárendeltségi viszonyra. Ld. Dávid G., *i. m.*, 161.

⁸ MOL G 15. Rákóczi-szabadságharc levéltára (a továbbiakban RSzL), Caps. C Fasc. 65. Az itt idézett adatra Mészáros Kálmán barátom hívta fel a figyelmemet, akinek ezúttal szeretnék köszönetet mondani.

⁹ Wesselényi István, *Sanyarú világ. Napló 1703-1708. II. 1707-1708.* Közzéteszi Demény Lajos és Magyar András. Bukarest, 1985, 93.

¹⁰ Az ütközetéről több korabeli erdélyi emlékiró is megemlékezett. Az általam felhasznált művek: Wesselényi I., *i. m.*, 222-224; *Vízaknai Briccius György naplója. (1693-1715).* Kiadják Szabó Károly és Szilágyi Sándor. (Történeti Emlékek a Magyar Nép Községi és Magán Életéből II.) Pest, 1860, 107; *Szaniszló Zsigmond naplója. (1682-1711).* Kiadta Torma Károly. Történelmi Tár, 1890, 323; Cserei Mihály, *Erdély története (1661-1711).* S.a.r. Bánkúti Imre. Budapest, 1983, 398; *Teleki Mihálynak életéről való maga írásai ab anno 1703. usque ad annum 1720.* MTA Kt. Ms 10210. 181.

¹¹ Ld. Függelék, 2. sz.

csizmájok is alig vagyon”, sőt Mikes maga is látta, hogy az agájuknak még inge sem volt.¹²

Amikor december 5-én Rabutin de Bussy tábornagy csapatai benyomultak Csíkszékbe, Mikes felhívására a székelyföldi kurucság az Ojtozi-szoroson keresztül elhagyta Erdélyt. December 7-én¹³ D’Acton ezredes 800 német és rác lovasa Ojtoznál meglepte a költözőkdőket, és – bár a passzus őrzésére hagyott 150 hajdú három ízben is sikeresen ellentállt a támadóknak – a kurucok „minden marhájuk, egynehány száz szekerek, rajtok levő egyetnással együtt a németek és rácok prédájára juta, Mikes Mihály is igen nehezen szaladhata el Molduvára.”¹⁴

A bujdosók, közöttük a törökök is, a Kárpátok keleti lejtőjén, a Podolin környékén fekvő apróbb falvakban húzták meg magukat. Mivel azonban a katonaság tartása sokba került, Mikes már december 8-án megírta a fejedelemnek a moldvai Sőaknáról, hogy mihelyt a vajda engedélye megérkezik, csapatai egy részét, közöttük a „két (!) zászlóalja” törököt hazaküldi.¹⁵ Mivel Mikes levele már két török sereget említ, valószínűleg a november 2-a óta eltelt idő alatt állították vissza a korábbi két egységet. Közben Mikes kifizette a törökök több mint kéthavi zsoldját, bár csak kevesen voltak, s rövid ideje szolgáltak mellette. December 19-én megérkezett a vajda passzusa,¹⁶ két nap múlva pedig Mikes értesítette Rákóczit Románvásárról, hogy mihelyt a hazainduló hadak összegyűlnek, lajstromukat a melléjük rendelt komisszárius, Rigó András be fogja mutatni neki.¹⁷ Mikes első, 363 fős egysége hazatéréséről Máramaros vármegye tudósította Rákóczit 1708. január 2-án.¹⁸ Leveltük mellékleteként megküldték Rigó András kimutatásának Sztojka Zsigmond vármegyei jegyző által aznap készített másolatát.¹⁹ Az összeírás tartalmazza a két török sereget is. Az ekkorára 23-23 főre olvadt kompániák élén Musztafa Aga és az addig ismeretlen Tolvay Aga parancsnokoltak. (1706-ban még Ibrahim és Mehmet Aga voltak a főhadnagyok, akik közül Ibrahimról tudjuk, hogy 1706 végén Erdélyben meghalt.²⁰) A korábbi állapothoz képest feltűnően hiányos a két sereg tiszti és altiszti kara. Az 1706. évi összeírást alapul véve hiányzik a két vicehadnagy, az egyik zászlótartó, a két borbély, a sípos, valamint öt káplár. Ugyanakkor a törökök száma most az 1706. évi állapothoz hasonló. A török lovascsapat számáról mindössze három adatunk

¹² OSZK Kt. Fol. Hung. 1389. (Thaly Kálmán kuruckori okmánygyűjteménye.) VII. fol. 204.

¹³ Uo. fol. 228. (Podolin, 1707. december 19. Petki Dávid levele Rákóczizhoz.)

¹⁴ Cserei M., *i. m.*, 398-399.

¹⁵ OSZK Kt. Fol. Hung. 1389. VII. fol. 211.

¹⁶ Uo. fol. 220. (Podolin, 1707. december 19. Mikes levele Rákóczizhoz.)

¹⁷ Uo. fol. 224.

¹⁸ Bánkúti Imre, *Iratok Máramaros vármegye történetéhez (1703-1711)*. (Új Történelmi Tár, 3.) Budapest, 1992, 210. No. 157.

¹⁹ Függelék, 1. sz. Ez utóbbi irat azonos a fentebbi levélben említett „includált lisztá”-val, de nem a levél mellől, hanem a RSzL egy másik állagából került elő.

²⁰ MOL G 19 RSzL II 2. i. Protocollum Instantiarum Nr. 377.

van. 1705. február 7-én Rákócziak 47 „pénzes törökje” volt,²¹ az 1706. évi összeírás 137 katonájából 83 neve mellé írták oda a „Tat.” (Tatár) jelzőt, tehát a többi 54 személy esetében török etnikumra lehet gondolnunk, a most közölt forrás pedig 48 főről tudósít minket. Ezek szerint a török zsoldoscsapat száma három éven keresztül nem haladta volna meg a 47-54 főt? Ennek ellentmond, hogy 1706. október 9-én Rákóczi örömét fejezte ki Pekry Lőrincnek a „török hadak érkezése anyivalis inkább naponként való szaporodása” miatt,²² 1707. január 2-án pedig Pekry írta meg a fejedelemnek Marosvásárhelyről, hogy a törökök „derekasint viselik vitézül magokat, gyűdögélnek is.”²³ Az 1707 folyamán őket ért veszteségek, az ojtózi menekülés azonban jelentősen megcsappanthatta a számukat. Nemkülönben a moldvai tartózkodás során is elszakadhattak tőlük néhányan.

Musztafa Aga tehát egysége hazatérését követően folyamodott a fejedelemhez. Kérvényében érdemei méltatása mellett kérte Rákóczi segítségét s emlékeztette, hogy már ötödik esztendeje szolgálja őt hűségesen. Vagyis egyike volt a Rákóczi mellé állt első török katonáknak. Mivel Rákóczi éppen a folyamodás napján, 1708. január 25-én indult el Kassáról Nagykárolyba az erdélyi hadsereg megmustrálására, utasította Musztafa Agát, hogy ott adja elő kérelmét. Rákóczi február 1-23. között tartózkodott Nagykárolyban és közben 15-én Gencsen megszemlélte a Moldvából kikerkezett hadakat is.²⁴ Itt a folyamodó személyesen is előadhatta kérelmét.

A második levél, amelyet ismertetni szeretnék, 1708. május 21-én kelt Nagykárolyban, s minden bizonnyal Károlyi Sándor számára íródott.²⁵ Formáját tekintve kezeslevél, amelyben a már ismert Musztafa Aga főhadnagy és egy Rusztem Aga nevű voluntér (önkéntes) hadnagy kezességet vállal egy korábban Gyurka kapitány seregében harcoló labanc fogoly, Fortuna Miska érdekében, aki Rákóczi szolgálatába kíván állni. A levelet mindkét török tiszttől ellátta kézjeggyel, s Musztafa Aga neve mellé egyikük a gyűrűspecsétjét is odahelyezte. (Ennek sajnos ma már csak elszíneződött helye van meg.) Ez az újabb adalék is bizonyítja, hogy a török katonák, ha mégoly kis számban is, de folyamatosan érkeztek a kuruc hadseregbe. Az 1706. évi összeírásban még sem Rusztem Aga, sem pedig Tolvay Aga névvel nem találkozunk. A levélben említett Gyurka kapitány valószínűleg azonos a Sain Györggyel, aki 1706-1707 folyamán a Károlyi mellett szolgáló rác sereg kapitánya volt.²⁶ Ebben az esetben egy rác hadifogolyról lehet szó, és a kezeslevél adalékul szolgálhat a rác határőröknek a határvidéki török katonákhoz, szegénylegényekhez fűződő kapcsolatához is.

²¹ *Czegei Vass György és Vass László naplói, 1659-1739.* Kiadta Nagy Gyula. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXXV.) Budapest, 1896, 448.

²² Dániel Gábor – Thaly Kálmán, *Történelmi kalászkok, 1703-1711.* Pest, 1862, 236.

²³ OSzK Ki. Fol. Hung. 1389. VII. fol. 115-116.

²⁴ Esze Tamás, *Kuruc vitézek folyamodványai, 1703-1710.* Budapest, 1955, 550.

²⁵ Függelék 3. sz.

²⁶ MOL G 15 RSzL Caps. C Fasc. 65., illetve *Archivum Rákócziánum.* I. 659.

A muzulmánok közötti keresztényekről nem ez az első adatunk. Már 1705-ben is előadódott, hogy a Dunántúlon harcoló tatárok – erőszakkal is (!) – maguk közé fogadtak keresztényeket. Rákóczi május 13-án utasította Vay Ádám udvari marsallt, hogy vegye ki a keresztényeket a tatárok közül és csak az „igaz tatároknak” adassa ki a fizetésüket!²⁷ 1706-ban pedig a Károlyi-ezredben szolgáló háromszéki Sinó Dánielről tudjuk, hogy „profugus törökök közé”²⁸

Míg a kuruc hadseregben szolgáló törökökről még 1707-1708-ból is több adatunk van, addig a krími tatárok itt tartózkodásáról hallgatnak a forrásaink. A tatárok erdélyi jelenlétéről Wesselényi 1707. március 2-i naplójegyzete a legutolsó adatunk.²⁹ Előtte pedig Pekry idézett január 2-i levele említi őket. Pekry dicséri a törököket, akik ezüstben is megérdemlik a zsoldjukat, de a tatárok „fejért nem érdemlenek, veres pénzt is el vesznek”, mivel közölte velük, hogy ha a rézpénzt nem fogadják el, Rákóczi el fogja őket bocsátani.³⁰ Mivel már Mikes 1707. november 2-i levele is csak egy török csapatot említ, valószínű, hogy a tatárok a közben eltelt idő alatt távoztak Erdélyből. Amikor Mikes podolini tartózkodása alatt tatárokat tudott volna zsoldba fogadni, Rákóci azzal utasította el 1708. március 24-én, hogy csak a hadakozásra alkalmatlan, fegyvertelen hadait szaporítaná velük. Szerinte a tatárok „minden hadi készületi egy vaskóbúl s egy póznából áll! Az nyílnak pedig az mostani hadakozásunk szerint csak Syberiaiban és a Duna mellékén veszik hasznát, a hol nyusztot és sasokat lődöznek véle”.³¹ Mindenesetre a függetlenségi harc további éveiben már nem mutatható ki a krími tatárok jelenléte a kuruc hadseregben.³²

Végezetül utalnék arra, hogy a jelen munkának nem célja a kuruc hadseregben szolgáló török és tatár alakulatok történetében a megírása. Csupán a közölt források jobb érthetősége végett, illetve a korábban már napvilágot látott, valamint a most publikálendő adatok közötti látszólagos eltérések megmagyarázása érdekében fordultam a bővebb kifejtéshez.

²⁷ OSzK Kt. Fol. Hung. 978. fol. 263.

²⁸ MOL P 396 KCsL Acta Publica I. Acta Rákócziana Ser. III. Lustrakönyvek. Lad. F. 1706. évi mustrakönyv.

²⁹ Wesselényi I., *i. m.*, 93.

³⁰ Ld. a 23. jegyzetet.

³¹ *Archivum Rákóczianum*, II. 206.

³² Az esetleges félreértéseket elkerülendő, itt szeretném megjegyezni, hogy a szabadságharc első hónapjaiban, Bercsényi Miklós felvidéki hadjáratában már harcoltak tatár zsoldosok, de ezek nem krími, hanem litván tatárok voltak. A források „lipka, lipták és ködmönös orosz” néven is említik őket. Később, 1709-ben ismét érkeztek litván tatárok Potoczkí Kijevi palatinus svéd-lengyel hadában, de ezek is csak rövid ideig tartózkodtak Magyarországon.

FÜGGELÉK³³

1.

Török seregek listája a Moldvából hazatért kuruc hadak összeírásaiból
1708. január 2.
(MOL G 28 RSzL V 2. c.)

Török seregek

Musztafa Aga serege

Strása mester nro. 1.

Furier³⁴ nro. 1.

Tizedes nro. 2.

Gregarius³⁵ nro. 19.

Nro 23.

Tolvay Aga serege

Zászlótartó nro. 1.

Furier nro. 1

Tizedes nro. 1.

Tolmács nro. 1.

Strása mester nro. 1.

Gregarius nro. 18.

Nro. 23.

³³ Az alábbiakban a betűhív közléstől annyiban tértem el, hogy a központosítást és az ékezeteket a mai helyesírásnak megfelelően javítottam, a felesleges nagybetűket pedig elhagytam.

³⁴ Írnok

³⁵ Közlegény

2.

Musztafa aga folyamodványa II. Rákóczi Ferenchez³⁶

1708. január 25.

(MOL F 12 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára Lymbus R Fasc. XXVI.)

Címzés: P. Felséges Erdélyi fejedelemhez elő felségéhez alázatos instantiája
Musztafa agánakFelséges Erdély Országi Fejedelem,
nékem nagy jó Kegyelmes Uram!

Alázatassan jelentem Felségednek mint nagy jó Kegyelmes Uramnak már négy egész esztendeje múlt el ött esztendőben fordul, hogy Felségedet híven és igazán szolgálom és egy végbeli török seregnek fő agája vagyok. Meg valom Felséges Uram miolta Felséged szolgáltyában vagyok gyakorlatassággal valatam sok károkat és sokszor is szerencsésen volt dolgam. Mind azan által az el múlt nyáron Barontis névű collonellus ki jöven Szebenből feles gyalagsággal lavas németekkel és erős munitiókkal Déva és Hunyad váraknak segítségire Nagy Szegi Gábor uram lévén akkor comendónk bennüket ellene vitt, hogj harczat vegjünk. Á mint, hog magais Nagy Szegi Gábor uram akkaran rabságban esvén és sok vitézlő rendek is ott el esvén, én is ott gyalog szaladván szolgálím és minden paripáimal együt oda veszvén koldussá maradtam. Lovaimnak nem létek miatt az seregemtől el szakadván a seregem Mikos Mihály urammal ment.

Istálok (!) azért Felségednek mint Kegyelmes Uramnak, most mutassa hozám fejedelmi kegyelmességit, hogj tétessem alkalmasassá (!) ismét Felséged szolgáltyára.

Maradván

Felséged alázatos szolgálja Musztafa Aga

(A levél hátuljára rávezetve a válasz:)

407. Musztafa Aga

Mostani alkalmatossággal bé menvén magunk is erdélyi hadaink mustrájára, azon mustrán insinuállya magát az instáns.

Datum Cassoviae die 25. Januarii Anno 1708.

F. Rákóczi mp.

Franciscus Aszalay mp.

³⁶ Musztafa Aga levelét korábban már közzétette Gagyí Jenő, Musztafa Aga kérvénye II. Rákóczi Ferencz fejedelemhez, 1708: *Hadtörténeti Közlemények* 1912/2, 136, a kutatás figyelmét azonban mind ez idáig elkerülte. Mivel az idézett három szöveg kiegészíti egymást, jobbnak tartottam ezt is újra közölni.

3.

**Musztafa aga főhadnagy és Rusztém aga voluntér hadnagy kezeslevele
Furtuna Miska labanc fogoly érdekében**

Nagykároly, 1708. május 21.

(MOL P 398 KcsL Missiles 1601-1945.

Török basák levelei 1615-1710. Nr. 76288)

Mi alább meg' írtt személyek recognoscályuk ez levelünknek rendiben, hogj ezen folyó 1708^{dik} esztendőben Pünkösöd havának 21^{dik} napján, Károlyban raboskodó Furtuna Miska névű, ez előtt Gyurka kapitány seregében lakó laboncz rabot magunk kezességén, Felséges Urunk szolgálattjára rabságából ki vettük. Melly szerint obligályuk is magunkot mint kezessek arra, hogj valamikor kivántatni fogh elő állítani készek leszük, ha labonczságra, vagj egyéb alkalmatosságra el talál szökni is magunk számot adunk rólla. Mellyről is adgjuk ezen obligantiánkot szokott subscriptionkal és kereszt vonásunkal s pecsétünkelis³⁷ megh erősítvén.

Költ Károljban dje 21. May. 1708.

Fő hadnagj Musztafa Aga

(Gyűréspecsét helye)

Rusztim Aga voluntír hadnagj³⁸

(Egy függőleges vonás és egy függőleges kézjegy)

Turkish soldiers of Ferenc Rákóczi II in 1708*István SERES*

Turkish and Crimean Tatar soldiers also served in the army of Ferenc Rákóczi II. Until now, few data have been published about them, and these only illustrate their fate fragmentarily till 1706. A list and two letters from 1708 make the documents published so far more complete. In 1707 general Mihály Mikes' Transylvanian troops fled to Moldavia from the Austrian Imperial Army. Among them two Turkish groups could be identified. Some warriors were sent home by Mikes, and a list was made about them on January 2, 1708. This list also preserved some details concerning the two Turkish groups. The leader of one of their units was lieutenant Mustafa Aga, who had left earlier his troop and asked for financial help from Rákóczi. On May 21, 1708 the same Mustafa Aga and a volunteer second-lieutenant named Rustem Aga gave guarantee for a prisoner of war. These three documents prove that even in 1708 some Turkish soldiers served the Hungarian fight for liberty. Crimean Tatars, however, are no more mentioned after 1707; they returned probably to their own country.

³⁷ A „s pecsétünkelis” utólagos közbeszúrás a levél bal lapszélén.

³⁸ A „Török basák levelei 1615-1710.” feliratú iratköteg fedőlapján Éble Gábor levéltáros 1898. november 13-i elismervénye szerepel, amely szerint Géresi Kálmánnak 9 eredeti levelet és egy levélfogalmazványt felhasználás céljára átadott. A felsorolásban a 9. sz irat a következő: „Nagy Károly. 1708. Máj. 21. Rajbán Aga voluntír elismerő levele.” Ez a levél azonos a Függelék 3. számmal. Éble téves olvasatból írt Rajbánt Rusztim helyett. A voluntér hadnagy nevét egyébként első ránézésre tényleg Rajbánnak lehet olvasni.

SZEMLE

MIKLÓS PÁL: TUS ÉS ECSET. KÍNAI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

(Liget Könyvek) Liget Műhely Alapítvány, Budapest, 1996, 209 old.

Ez az elegáns és szép kötet összefoglalja mindazt, amivel a szerző foglalkozott a Távol-Kelet kutatása közben, elsősorban Kína tekintetében, sinológusként. Művelődéstörténet címszó alatt tárgyalja mindazt, amit érdekesnek talál a Kelet tekintetében: mindenekelőtt a kínai nyelv és irodalom, vallás és kultúra egyre időszerűbb, egyre több embert érdeklő témáiról beszél. Nem annyira betelepülteknek, mint az ittlakóknak szól, mert Keletről azért beszél hitelesen, mivel otthon van Nyugaton is. Az ötvenes évek második felében szerzett helyi tapasztalatokat a Távol-Keletről, akkor, amikor már francia szakos diplomát szerzett Budapesten; a két lábon járás, a két kultúrában ismerős szerző tágas érdeklődése minden tanulmányon meglátszik.

Természetesen minden tanulmány tükrözi azóta szerzett elmélyült tudását is azokról a témákról, amelyeket végül is megírt. Manapság divat elmondani, hogy Keleten olyat talál az ember, ami a nyugati kultúrából hiányzik. A szerző nem titkolja, hogy Keleten legalább annyit tanulhatnának Nyugattól. A kínai történelmet és kultúrát minden tanulmánya végigpásztázza a kezdetektől mindmáig, amint az ember az ismerkedéskor nem tisztázza az időhatárokat. A kommunikáció különféle fajtáit járja körül, és ha legtöbb tanulmánya a kínai nyelvről is szól, elsősorban a festészet vonzza, a művészet különféle ágai; ebben szerzett gyakorlatot egyetemi órái alatt is.

Nem utolsósorban élvezetes stílusa csábítja az olvasót, az a könnyed burkolat, amely magvas mondanivalóját is köríti. Jót tettek írásának azok a kérdések is, amelyekre kénytelen volt válaszolni a rádióban és a TV-ben. Könnyen találja meg a kapcsolatot közönségével. Nem mindig kell egyetérteni vele, ezt nem is várja el, de meggyőző erejére jellemző, hogy a Kelet ismerői mindig megfogalmazzák a saját gondolataikat, megközelítéseiket is olvasás közben.

Mindez a kínai nyelv leírására is vonatkozik (Nyelvi kultúra és kínai ideológia; Idő – kínaiul; Tér-kép – kínaiul). A szerzőnek igaza van abban, hogy a kínai nyelv szokásos megnyilvánulási formáiban és állapotában nem fogalmazta meg a hiányolt állításokat, téziseket, de nem mintha nem lenne képes megfogalmazni az európai felfedezések terminológiáját, hanem a kínai társadalom nem igényli azt. A kínai társadalom és történelem például a logika európai vívmányai és terminológiája nélkül fejlődött ki.

A cím sinológus könyvét sejteti. Minden, ami Kínában tanulással és irodalommal kapcsolatos, ecsettel és tussal készül már a császárkor (i. e. 221-1911) előtt is: a történelemnek számító írásos dokumentum, ennek szépen írt

változata, a kalligráfia, és bár eleinte bambuszra írva, időszámításunk kezdetétől fogva (hivatalosan 109-től) a kínai találmánynak tartott papíron maradt az utókorra, akár az irodalom szövegeként, akár ennek festészetté alakított formájában.

Az európai sinológia évszázadaiban „az európai ráció ellenszerét vélték fellelni a Kelet kultúrájának irracionális motívumaiban” (9. old.). Hazánk az ötvenes években, a műfordítás révén kezdett el ismerkedni Kína kultúrájával – amint azt a szerzőtől is megtudjuk –, és csak az ördög ügyvédjeként támad az olvasóban a kérdés, a kötetből is támogatva, hogy vajon alkalmas-e a kínai nyelv és annak irodalmi változata annak a kifejezésére, amit tisztelői elvárnak tőle. Az ismertetés szerzőjének diákkorából visszarémlik az a tanulmány, amely elmondja, hogy ami nincs meg kínaiul, az nem feltétlenül azért nem található, mert a kínai nyelv képtelen rá.

A szerző elmondja a kínai nyelv sajátosságait, a történeti fogalomjelölő írást és az írásreformot, a táguló új horizonttal együtt. A buddhizmus képviseli Kínában az idegen vallások megjelenése (Buddhista szimbólumok Kínában), ezt maga közvetíti Japánba is. (A korábbi japán zarándoklat – Ennin shonin útleírása – még nem jelent igazi szembesítést, mert a korabeli japán társadalom alig halad túl azon, amit Kínától tanult; az új, Japánban tett kínai tanulmányutakról azonban a szerző joggal említi meg, hogy az új értelmiség kifejlődéséhez is hozzájárult.) Régi versekkel illusztrálja és saját műfordítással is bemutatja a korábbi szomszédság és a későbbi sinológia tévedésének forrását: „saját képünkön idomítjuk egész elképzelésünket a kínai költészetről”, a relatív időtlenséget és a kínai tudományos gondolkodás fejlődését, illetve természettudományos fejletlenségét. Szerinte a nem-európai (és mai amerikai) kultúrák *nem minőségben* (értékben), hanem *minemőségben* különböznek. A szerző példaképét is megemlíti, azt a Felvinczi Takács Zoltánt, akinek kínai kutatásai vezérlését megköszöni (Buddha útján – Felvinczi Takács Zoltánnal), valamint azokkal a kínai jellegzetességekkel is foglalkozik, amelyekkel ő maga is találkozott kutatásai során, és amelyekre az egész könyv is összpontosít.

Kínában nem szokásos, és nem is népszerű témákkal is foglalkozik a szerző. (A szerelem művészete Keleten; A taoista „Káma-szútra”; A szerelem ima-szőnyege). Kínában kuriózum, Nyugaton azonban dokumentumértékű útleírás (399) feltétlenül izgatja a sinológust (Egy kínai zarándok); és a zen-buddhizmus Európát mostanában művészeti hatása miatt különösképpen érdekli (A Chan nem-hivatalos története; A Chan buddhizmus és a történetírás). A második világháború után nem véletlen, hogy a szerzőt a kínai zsidó közösség története is foglalkoztatja (A kaifengi zsidók), s végül a természet és ember kapcsolatát Kínában keresi, a 9. században (Egy kínai „zöld” a középkorban – Liu Zong-yuan története).

Minden keletkutató és Kelet iránt érdeklődő figyelmébe ajánlom ezeket a tanulmányokat.

Ecsedy Ildikó

**AGÓCS TAMÁS – FEHÉR JUDIT – HAMAR IMRE – HORVÁTH Z.
ZOLTÁN: TIBETI BUDDHISTA FILOZÓFIA**

(Történelem és kultúra, 11.) Orientalisztikai Munkaközösség – Balassi Kiadó,
Budapest, 1994, 112 old.

Az időszámításunk 1. százada táján kibontakozó mahájána irányzat filozófiai, gyakorlati és társadalmi szinten egyaránt új vonásokkal gazdagította a buddhista tanítást. A négy buddhológus közös vállalkozásaként megjelent kötet a mahájána buddhizmus indiai és tibeti szövegeibe nyújt betekintést. Akár a kínai buddhista filozófiával megkezdett sorozat újabb kötetének is tekinthetjük. A fordítások tibetiből és szanszkritből készültek, esetenként a párhuzamos kínai szöveg felhasználásával.

A kötet címe kissé csalóka, hiszen nemcsak Tibetben, hanem Indiában keletkezett szövegeket is bemutat.

Az első fejezet *A buddhista középút filozófiája – Buddhapálita: Múlamadhjamakavritti* címet viseli. Fehér Judit tanulmányában és fordításában a madhjamaka buddhizmus alapítójának, Nágárdzsunának főművét, a *Múlamadhjamakakárikát* és a hozzá készült egyik legjelentősebb kommentárt, a *Múlamadhjamakavrittit* (A középút alapverseinek magyarázata), a későbbiek során prászangika-madhjamakának nevezett irányzat alapművét olvashatjuk. A szerző hangsúlyozza, hogy a madhjamaka gyökerei valójában Buddha beszédeire nyúlnak vissza, aki a filozófiai középútban jelölte meg a szenvedés megszüntetésének módját. Emellett a mádhjamikák számára a fogalom a nézettől való mentességet is jelentette. A szerző röviden bemutatja a Buddha tanításainak összefoglalása céljából létrejött két *Abhidharmát* és a különböző *Abhidharma* magyarázókat, közöttük a szarvásztivádínokat. Nágárdzsuna őket támadja a *Múlamadhjamakakárikában*, dialektikus analízissel kimutatja a szarvásztivádínok dharma-tanának ellentmondásosságát, és kifejti az üresség tanítását, illetve a konvencionális fogalmak ürességét. A szerző kifejti, hogy a mádhjamikák hogyan közelítik meg az Abszolút Igazságot (paramártha-szatja) az Empirikus Igazságon (szamvriti-szatja) keresztül, és bemutatja a Buddhapálita által alkalmazott reductio ad absurdum érvelési módszert. A 27 fejezetes mű 3 fejezete került lefordításra.

A kötet második fejezete az indiai mahájána másik nagy iskolájának, a jógácsárának tantételeit mutatja be a *Lankávatára szútrából* vett részlet alapján. A fordítás a tibeti és kínai verziók felhasználásával készült. A szerző – Hamar Imre – bemutatja a 4. századi Aszangát, a jógácsára tulajdonképpeni megalapítóját, tisztzza a Csak-tudat tanításokat, a tudatosság 8 szintjét, közöttük a karma-csírákat elraktározó tároló-tudatosság fogalmát, illetve képet fest a tatháगतारगभा elképzelésekről. A szútra Buddha bódhiszattváknak Lanká szigetén adott tanításait tartalmazza. A szemelvényből a különböző tu-

datosságok kifejlődéséről és működéséről, illetve a bódhiszattvák által végzendő gyakorlatokról kaphatunk képet.

A harmadik fejezet, *A szenvedés egyetemessége* a tibeti kagyüpa iskola megalapítója, Gampopa (1079-1153) *Thar-rgyan* című művének egy fejezetét tartalmazza Horváth Z. Zoltán tolmácsolásában. A szöveg kifejti a szenvedés három fajtáját, a buddhista „életkerék” lényeinek gyötrelmeit, közöttük az emberi élet egyes periódusaira jellemző specifikus szenvedéseket is.

A negyedik fejezetben Agócs Tamás a gelukpa rend megalapítójának, Congkapanak (1357-1419) egy összefoglaló céllal készült munkáját mutatja be, amely a fokozatos megvilágosodás elve szerint tárgyalja az egyes buddhista tanításokat és gyakorlatokat a „kis, középszerű és nagy ember” szintjének megfelelően, valamint részletesen fejtegeti a páramitákat és a meditációs gyakorlatokat.

Király Attila

AGÓCS TAMÁS – FEHÉR JUDIT – HAMAR IMRE – HORVÁTH Z. ZOLTÁN: BUDDHISTA LOGIKA

(Történelem és kultúra, 12.) Orientalisztikai Munkaközösség – Balassi Kiadó, Budapest, 1995, 128 old.

A kötet szerzői megegyeznek a *Tibeti buddhista filozófia* című könyv szerzőivel, tanulmányaik szorosan kapcsolódnak az abban találhatóéhoz, ezért a két kötet együttforgatása – különösen az első két fejezet esetében – erősen javallott. E kötetben a buddhista logika fejlődéstörténetét tekintették rendezőelvnek.

Az időszámítás kezdete táján és azt követő időkben is a bráhmanikus és buddhista gondolkodók eltérő logikai rendszerei folyamatosan megtermékenyítő hatással voltak egymásra. A bevezető tanulmányok felvázolják az indiai logikai gondolkodás egyes szakaszait, a különböző vitatkozási-érvelési eljárásokat, kitérnek az érvényes megismerési eszközök (prámanák) iskolánkénti eltéréseire, és a Dignága és Dharmakírti által megalkotott buddhista ismeretelméleti alapvetésekre.

Az első, Fehér Judit által írt fejezet ezen kívül bemutatja a korai, i. kezdete táján megjelenő buddhista és nem-buddhista összefoglaló jellegű műveket (*Csarakaszanhitá, Njája-szútra** stb.) is. Tanulmánya célja a madhjamaka korai logikájának és ismeretelemének bemutatása Nágárdzsuna *Az ellenvetések megsemmisítése (Vigrahavjávartani)* című művének segítségével. Nágárdzsuna *Az ellenvetések megsemmisítésében* bírálja a kortárs logikai rendszereket, kimutatja relatív jellegüket, és a *Múlamadhjamakavritti* (ld. Történelem és kultúra, 11.) üresség-tanát igyekszik igazolni. A szöveg két szakaszra tagolódik: a vitapartner ellenvetéseire és Nágárdzsuna válaszaira. Fehér Judit bevezető tanulmánya végén ezeket csoportosítja és röviden ismerteti tartalmukat, amivel nagy segítséget ad a szöveg értelmezéséhez.

A második fejezetben Hamar Imre Vaszubandhu *Vimsatiká* című művét mutatja be, mint a „Csak-tudatosság” logikai bizonyítását. A műben Vaszubandhu szembeszáll a szarvászti váda tanításokkal, gyakorlatilag a korábban az *Abhidharmakósá*ban saját maga által rendszerbe szedett vaibhásika tantételek bírálatát is adja.

A harmadik fejezet szerzője, Horváth Z. Zoltán Sankaraszvámin *Njája-pravésáját* elemzi, összeveti a következtetésekre vonatkozó mai, nyugati osztálylogika terminológiáját az indo-tibeti fogalmakkal, és ez utóbbiakat részletesen elemzi, ábrákkal is szemléltetve őket. Az alapszöveg fordítása mellett megtaláljuk az eredeti tibeti szöveg átfírását is.

A kötet utolsó fejezetében Agócs Tamás Kamalasiának a *Gyémánt-szútrához* írt kommentárját mutatja be, mint a buddhizmus egyik alaptételének, az éntelenségnek logikai bizonyítását. Bevezető tanulmányában megpróbálja megvilágítani azokat az okokat, amelyek miatt európai tudósok sok esetben

* Ez magyar nyelven is olvasható: Tenigl-Takács L.: *Gótama: A logika szövéneke*. Budapest, 1992.

félreértették és félremagyarázták eme alaptételt. Felvázolja Dignága, Dharmakírti, Kamalasila tevékenységét, valamint az általa kiválasztott szemelvény tartalmát, Kamalasila és szánkhja ellenfele vitáját.

A megjelent tanulmánykötet magas színvonalon nyújt betekintést a buddhista logikába. Hasznos lenne egy olyan szöveggyűjtemény összeállítása is, amely az indiai mahájána buddhista logika más kiemelkedő képviselőinek: Bhávavivékának, Csandrakírtinek, Sántidévának munkásságát elemzi – gondolkodásbéli eltéréseik, egymásra gyakorolt hatásuk értő bemutatásával.

Király Attila

Simon Róbert

Öröm némi ürömmel

(Megjegyzések Goldziher Ignác: *Az arabok és az iszlám*. [Budapest Oriental Reprints, A 7-8.] Szerk. Ormos István. MTA Könyvtára – Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 1995, XXVII+1090 old. című kötethez)

A magyar tudományos könyvkiadást már-már ellehetetlenítő pénzügyi nehézségek miatt a kötet tudomásom szerint évekig várt, de végre megjelenhetett, s ezért a támogatókon kívül elsősorban az MTA Keleti Könyvtárának a vezetőjét, Apor Évát illeti dicséret, aki a kietlen körülmények között is képes biztosítani e jelentős sorozat életben maradását. A Budapest Oriental Reprint sorozatban eddig magyar nyelven Ligeti Lajos, Czeglédy Károly, Németh Gyula és Fekete Lajos nehezen hozzáférhető, ám tudománytörténetileg fontos tanulmányai jelentek meg. E korábbi kötetek méltó folytatása Goldziher Ignác magyar nyelvű dolgozatainak gyűjteménye, amelyet Ormos István válogatott és készített elő kiadásra. Örömről annak is szól, hogy a Goldziher korszakalkotó munkásságának nagyon fontos részét bemutató kötet jelzi azt, hogy Magyarországon az orientalisztikának nemcsak azokat a lokális elágazásait művelik, amelyek a nem mindig tudományosan jelentkező népi-nemzeti problematikához kapcsolódnak (őstörténet, a magyar nyelv eredete és alakulása, továbbá a hódoltság kora), hanem nagy ritkán akadnak kutatók, akik egyetemes kérdésekre is tudnak úttörő módon felelni. A két vonulat arányát nagyjából ki is fejezi az – s ez természetesen még nem értékítélet –, hogy az eddig megjelent kötetek közül Goldziheré képviseli egyedül az utóbbit.

Periférián vagy félperiférián egyetemes problémákkal foglalkozni többféle veszéllyel jár (ld. ehhez címadó dolgozatomat az *Orientalista Kelet-Közép-Európában. Válogatott tanulmányok* című kötetemben, Szombathely 1996, 13-25.), ezek közül legalább két veszélyre érdemes utalni: a. ha valaki főleg magyarul ír (mint pl. Schmidt József), akkor a legcsodálatosabb fölfedezés is pusztába kiáltott szó marad az egyetemes tudomány számára; b. hiába ír valaki magyarul (is), az egyetemes problémák a lehető legritkábban épültek be eddigi történelmünk során a nemzeti gondolkodásba. Goldziher a hazai és az egyetemes tudománytörténet szerencséjére az arabisztika akkori világnyelvén, németül publikálta nagy opuszait, s ezek révén lett az iszlámtudomány megalapítója és élő klasszikusa, ám különösen a fiatal Goldziher (nagyjából a múlt század nyolcvanas éveii) kötelességének érezte, hogy az Eötvösnek fölvázolt és megígért keleti kultúrtörténetet a maga nagyszabású és különböző tudományokat egyesítő koncepciójának megfelelően magyarul is közvetítse a várt és remélt polgári középosztály számára. Ennek az ifjúkori vállalás-

nak köszönhetően munkásságának rendkívül jelentős része magyarul jelent meg, mégpedig nem úgy, ahogy manapság szokás, hogy aki teheti: ugyanazt jelenteti meg magyarul, mint idegen nyelven, hanem a magyar nyelvű (ifjúkori) munkásság nagyon is átgondolt életprogram keretében meghatározott (noha mind illuzórikusabb) közönségnek csak magyarul készült, noha a legtöbb – külön-külön elemzendő módon – szerves és szoros kapcsolatban áll a filológiaiilag „megvasalt” nagyhatalmú német nyelvű munkákkal. A keleti kultúrtörténet tudományokat összefogó művelésének és közvetítésének nagyszabású programja nagyjából a nyolcvanas évek közepéig tartott. *Tagebuch*-jában 1890-ben így utalt az 1885. év rezignációjára (ekkor jutott szellemi energiái mélypontjához): „Amíg korábban mindent buzgón számon tartottam és szakismereteim számára gyümölcsöttem, ami valamilyen módon összefüggött a néprajzzal, őstörténettel, bibliai teológiával, vallástudománnyal, keleti kultúrtörténettel és a rokon területekkel, úgy most mindezen tudományok rendszeres tanulmányozásáról le kell mondanom. ‘A kislelkűség és a kemény szolgálat’ (Exod. VI. 9) miatt a tudományos tevékenységre szűkös idő maradt. Ezért aztán teljességgel az arab filológiára és a történelemre, továbbá az iszlámra összpontosítottam” (*Tagebuch*, E. J. Brill, Leiden, 1977, 110.). Addig rendszeresen beszámolt etnológiai, őstörténeti, vallástörténeti, nyelvészeti és keleti kultúrtörténeti kutatásairól az Egyetemes Philológia Közlöny, a Budapesti Szemle, a Magyar Zsidó Szemle, a Nyelvtudományi Közlemények, a Magyar Nyelvőr vagy a Magyar Tanügy hasábjain, sőt tudjuk, hogy ifjúkori főművét, a *Mythos bei den Hebräern*-t eredetileg magyarul írta, ám, ahogy 1877-ben a munka névtelen recenzense írta: „... midőn meggyőződött arról, hogy műve magyar kiadót nem talál, abbahagyta a magyar feldolgozást és németül írta meg a könyvét, amely Németország legelső kiadójánál, Brockhausnál jelent meg” (EPHK 1877:223). Természetesen rezignációja után is jelentetett meg magyar nyelvű munkákat, ám azok már – az előbb idézett önkéntes korlátozásnak megfelelően – valóban az arabisztikára korlátozódtak és híjával voltak a fiatal Goldziherre jellemző nagyszabású *Kulturgeschichte* koncepció távlatos szempontjainak.

Mindezt azért kellett előrebocsátanom, hogy valamelyest érzékeltessem, milyen szövevényes problematikával kell megbirkóznia annak, aki Goldziher magyar nyelvű munkáiból akar válogatni, netán értelmezni is próbálja azokat a kiegyezés utáni magyar fejlődés ismeretében, továbbá el akarja azokat helyezni Goldziher munkásságának egészében, kijelölve azok emberi és tudománytörténeti helyét. E bonyolult kérdéskör kapcsán nem lehet nem érinteni a magyar zsidóság emancipációjának és beilleszkedésének több megoldatlan problémát, mint lezárt kérdést kínálót történetét, alaposan ismerni kell a torz polgárosodás és a még torzabb nemzetné válás egyenlőtlen harcából adódó konfliktusokat egy magyar polgári létre tevő zsidó tudós számára. Mindez ugyanis alapvetően meghatározta az utóbbi témaválasztását és azok feldolgozási módját, ám döntően meghatározta azt is, hogy e monumentális oeuvre magyar hozadékából mi az, ami még mai is értékes és felhasználható. Ami

azt jelenti, hogy egy efféle munka vállalójának legalább annyira kell értenie az arabisztikához, mint a Goldziher korabeli Magyarország társadalmi és kulturális viszonyaihoz.

A szöveg válogatója, Ormos István eleve lemondott az utóbbi feladatról, s emiatt a kötet elkészítését már-már vakmerőnek kell tartanunk, ami eleve a szubjektum (az utólag reflektáló elme) és az objektum (a vizsgált tárgy) egyensúlyának felborulásával fenyeget, s ez annál sajnálatosabb, mert a kötet összeállítója láthatóan nagy szeretettel végezte munkáját – ahogyan ez ki is jár egy *imām al-‘aşr*nak, az iszlámtudomány megalapítójának, aki történetesen magyar. Az azonban, hogy határozottan elhárította magától Goldziher kelet-közép-európai gyökereztségének a tudomásulvételét és kötelező vizsgálatát a magyar nyelvű oeuvre számbavételekor, néhány olyan hiányosságot eredményezett, amit jobb lett volna elkerülni.

A szöveg (újra)kiadása során két út kínálkozott volna: a) az egyik a teljes magyar nyelvű oeuvre (vagy legalábbis az arabisztikai tanulmányok) hiánytalan, kronológiailag rendezett közlése reprintben; b) amennyiben csupán válogatást ad valaki (kényszerből, vagy mert az anyag egy része nem érdemli meg az újrakiadást), akkor viszont elmulaszthatatlan kötelessége kifejtteni a válogatás szempontjait, s egy ilyen bonyolult munkásság esetében többféle módon (jegyzetek, jól elkülönített kommentárok, továbbá teljes és pontos bibliográfia segítségével) el kell helyeznie a nagyon is megmagyarázandó magyar nyelvű anyagot a munkásság egészében. A kötet gondozója a második utat választotta, írt is egy – a korábbi kötetekhez képest terjedelmesebb – előszót, ám abban semmi lényeges kérdésre nem válaszolt. Ez természetesen összefügg a goldziheri munkásság magyar gyökereztségének fent jellemzett elhanyagolásával, ám így teljességgel érthetetlen a kétnyelvű előszó luxusa – hiszen az semmi újat nem ad a korábbi kutatáshoz képest, ám nem felel meg a mai magyar olvasó elvárásainak.

Alapvető lett volna ugyanis belemenni abba, hogy miért tartotta fontosnak Goldziher bizonyos témák magyar nyelvű kidolgozását, miért jellemző ez főképpen a fiatal Goldziherre, miért csökken ez a munkásság a kilencvenes évek után, s végül, de nem utolsó sorban, mi a helye ennek a magyar nyelvű munkásságnak a goldziheri oeuvre egészében? Mindezekre az alapvetően fontos kérdésekre (ma talán még fontosabbak, mint annak idején) a kötet szerkesztője idézi Heller Bernát jól ismert szavait (p. XVII), ami már akkor-tájt sem elemzés vagy magyarázat akart lenni, hanem csupán figyelemfelhívás egy szembetűnő összefüggésre a német és a magyar nyelvű művek között; az előszó további részében pedig a szerkesztő idéz néhány közismert külföldi reagálást (A. Müllertől, H. H. Schaedertől stb.) arról, hogy a magyar nyelvű munkásságot milyen fontos lenne megismerniük a magyarul nem tudó orientalistáknak is. Ezek az idézetek azonban nem elemeznek, csupán a külföldi tudósok értetlenségét fogalmazzák meg problémák gyanánt (vagyis: miért írt Goldziher egyáltalán ezen, a tudósok köztársasága számára használhatatlan és érthetetlen barbár nyelven?), amikre – *hic Rhodus, hic salta* – érde-

mes lett volna válaszolni. Kissé ironikusan megfogalmazva: az el-nem-végzett elemzést akár egy japán arabista is képes lett volna nem megcsinálni, ehhez nem kell magyar arabistának lenni.

Ebből a már-már érthetetlen önmegtartóztatásból következik egy további hiányosság: mégpedig az, hogy a kötet összeállítója nem tisztázta a válogatás szempontjait, a reprint ugyanis nemcsak nem tartalmazza Goldziher teljes magyar nyelvű munkásságát, hanem az arabisztikai anyagon belül is válogat. Egy közel másfél századdal korábban született tudós esetében nyilvánvalóan el kell magyarázni egy esetleges válogatás szempontjait, s itt első nekifutásra is legalább három vagy négy meggondolás merülhet föl: a) mi az, ami az egyetemes tudománytörténet maradandó részét alkotja; b) mi az, ami sajátosan a goldziheri oeuvre jellegzetes és fontos részét képezi; c) mi az, ami a korabeli társadalmi igények szerint készült, s a munkásság sajátos magyar (kelet-közép-európai) vonulatát alkotja; d) mi az, ami még ma is kulturális missziót tölthet be akár a tanulmányok *aere perennius* jellege miatt, akár mert esetleg a mai magyar kulturális szint alacsonyabb, mint száz esztendeje. A maga válogatási elveit sajnálatos módon nem közölte a szerkesztő, s emiatt nem tudhatjuk, hogy néhány írás miért került – a címmel ellentétben – a kötetbe, s mások – sokkal fontosabbak – miért ítéltettek kihagyásra. Így számomra érthetetlen, hogy például miért szerepel Goldziher iszlám tárgyú válogatásában Abulvalíd (pp. 407-414), „a zsidó grammatikai rendszer első megalapítója” (p. 410.), vagy – noha magam is becsülöm sémi összehasonlító nyelvtannal, török nyelvészettel és összehasonlító vallástörténettel foglalkozó munkáit – hogy miért olvasható egy Kuún Géza (1838-1905) emlékbeszéd egy arabisztikával foglalkozó válogatásban (pp. 997-1029), ám a „Rainer főherceg papyrusz-gyűjteménye” dolgozat is csak részben fedti a címben megadott tárgykört. Ezzel szemben – ha már ekkora munkával és anyagi áldozattal kijött egy ilyen terjedelmű kötet, s biztosra véve, hogy hasonló vállalkozás évtizedekig, vagy talán már soha nem fog megjelenni – fursállható, hogy miért nem került bele néhány – a goldziheri munkásságban is jelentős szerepet játszó, egyúttal igazi kultúrmissziót, vagyis a legrangosabb tudományos népszerűsítést szolgáló – írás. Ez utóbbiak közé tartozik néhány olyan tanulmány, amelyet egyiptomi tanulmányútja friss élményei alapján fogalmazott meg, s amelyek az éppen akkortájt kibontakozó *nahda* vizsgálatához kiváló forrásértékkel bírnak („Tanügyreformok Egyiptomban” 1873: Heller No. 33; „Egyiptom új korszaka” 1874: Heller No. 42; „Muhammedán főiskolai élet” 1879: Heller No. 74, az utóbbi az 1881-ben megjelent *Az iszlám* c. könyv 5. fejezetét anticipálja, s kitűnően érzékeltethette volna Goldziher saját tapasztalatait); ide tartoztak volna a magyar keleti tanulmányok történetéről írt kitűnő dolgozatai (ld. Heller Nos. 81, 99), továbbá érthetetlen, hogy a magyar szókincs keleti etimológiáit vizsgáló friss, sok kultúrtörténeti adatot is tartalmazó dolgozatai (Heller Nos. 101, 108, 173, 267) nem szerepelnek egy magyar nyelvű válogatásban; ide tartozott volna „Arabia régi geográfiájáról” készített tanulmánya (Heller No. 63), továbbá az 1873-ban írt igen figyelemre méltó

dolgozata, a „Mohammed és az arab nemzeti hiúság” (Heller No. 32), amelynek témájára 1914-ben tért vissza a „Katholische Tendenz und Partikularismus im Islam” című nagyívű előadásában, amit érthető módon még 1981-ben is angolra fordított Merlin L. Swartz reprezentatív tanulmánykötetében (*Studies on Islam*. Oxford Univ. Press, London-New York, 123-139); végül én mindenképpen bevettem volna egy ilyen kötetbe lenyűgöző „Renan mint orientalista” című emlékbeszédét (1894, Heller No. 166), amely az orientalisztika egyik nagy fejezetének személyes hangú, ugyanakkor hallatlan mély elemzése egy olyan nagy formátumú tudós munkásságán keresztül, amely az 1876-ban megjelent *Der Mythos bei den Hebräern* című, Goldziher személyes fejlődése szempontjából fundamentális munka megírásánál is fontos szerepet játszott. E száz oldalas, remekbe szabott tudománytörténeti munkának ráadásul némi magyar visszhangja is volt, amennyiben az akkor már a századik éve felé közeledő Brassai Sámuel (1797, v. 1800-1897) reflektált rá egy hosszú és elképesztően alapos „nyelvművelő” levélben (kommentált kiadását ld. Simon R., „Brassai Sámuel ‘nyelvművelő’ levele Goldziher Ignáchoz”: *Magyar Nyelvőr* 1979/4, 399-415).

További hiányosságnak tekinthető az, hogy ha már egy szempontok nélküli válogatást kapunk, akkor a kötet szerkesztőjének illetett volna a kihagyott művek bibliográfiáját közölnie, hogy az érdeklődő olvasó láthassa, miből maradt ki. Ez a kiegészítés valóban nem lett volna több néhány oldalnál.

Ha a recenzens végképpen maximális követelményeket támasztana (egy efféle feladatot magára vállaló arabistától, fölkészültsége okán talán el is várhatnánk), akkor még hiányolhatná azt, hogy nem esik konkrétan szó az előszóban a magyar és a német nyelvű munkásság kapcsolatáról (a Heller idézet természetesen nem tekinthetjük ennek), továbbá érinteni kellett volna azt a kérdéskört, hogy a közölt anyagból mi aktuális és nagyon is felhasználható ma is, és mi az, aminek már csak tudománytörténeti érdekessége van. „Művelt olvasóközönség” manapság már nem létezik, ezért ennek megítélését aligha lehet a laikusra rábízni.

E hiányosságok után végül egy furcsa és számomra elfogadhatatlan kiegészítésre kell fölhívnom a figyelmet. Kicsinyesnek és értelmetlennek tartom „A nyelvtudomány történetéről az araboknál” című tanulmány (pp. 221-287) végéhez illesztett sajtóhibák jegyzékét. Ezeket a jelentéktelen és semmi érdemi problémát nem érintő elírásokat a szakember pontosan tudja, a nem szakember azt a tanulságot vonja le, hogy ez a Goldziher pontatlan. Sőt már-már tudatlan. Goldzihernek, tudjuk, életében is megkeserítették a kedvét effélével. Th. Nöldekének írt néhány levelében keserű iróniával számol be a mikrofilológia nagymesterének, A. Fischernek (1865-1949) szerkesztői „Fliegenfängerai”-éről (ld. Simon R., *Ignác Goldziher. His Life and Scholarship as Reflected in his Work and Correspondence*. Leiden-Budapest, 1986, 306, v. ö. 287, 303). Ez a „kiegészítés” teljességgel méltatlan Goldziher munkásságához és emlékéhez. Ez az, amit ő a „schulmeisterische Riesen” „Lappalie”-jének nevezett.

Mindazonáltal a kötet megjelenését melegen üdvözljük: a benne közölt munkák ma már nem annyira anyagukkal, hanem gondolatgazdagságukkal, nyitottságukkal, tárgyszeretükkel és tucatnyi diszciplínát átfogó nagyívű kultúrtörténeti igényükkel nyűgöznek le. Mindezt ma hiába keresnénk a szakmában.

Kelényi Béla

Egy 14. századi stílusú, tibeti thangka ikonográfiai és stiláris problémái

A budapesti Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményéből származó thangkát Schwaiger Imre (1868–1940), a század első felében Delhiben és Londonban élő magyar származású híres műkereskedő és műgyűjtő ajándékozta múzeumunknak 1936-ban.¹ Az ekkor adományozott műtárgyat az ebben az évben távol-keleti tanulmányújtján lévő Felvinczi Takács Zoltánnal, a Hopp Múzeum első igazgatójával együtt válogatták ki Delhiben.²

A durva szövésű lenvászonra festett thangka³ *Amóghasziddhit* (tibeti: *Don yod grub pa*), az öt *Tathágata buddha* egyikét ábrázolja (valószínű, hogy a festmény eredetileg egy, az ötös buddha-csoportot megjelenítő sorozat része volt). Teste aranszínű, bár az ikonográfiai szabályok szerint zöld. Lótusztrónon ül elmékedő ülés-módban (szanszkrit: *vajrāsana*), felemelt jobbkeze a félelmet elhárító tartásban (sz: *abhayamudrā*), bal keze elmékedő tartásban (sz: *dhyānamudrā*) van. Az Örömtestben (sz: *samboghakāya*) megjelenő alakjának megfelelően ékszereket és selyemöltözéket visel. Alakját diladalív (sz: *torana*) és lótuszszirmokkal szegélyezett dicsfény veszi körül. A trón alján látható félig ember, félig madártestű mitológiai lények, a két *kinnarī* tulajdonképpen Amóghasziddhi „hordozói” (sz: *vāhana*). Az Amóghasziddhi két oldalán háromszorosan hajló (sz: *tribhanga*) pózban álló, arany testszínű bódhiszattvák kiléte a kép egyik fontos ikonográfiai problémája. A 13. századi, Amóghasziddhit ábrázoló thangkákon nemcsak a mellette álló bódhiszattvák kéztartása, hanem attribútumaik is eltérnek a Hopp Ferenc Múzeum képen láthatóktól. Így az Essen-gyűjtemény Amóghasziddhit ábrázoló thangkáján a két bódhiszattva, *Maitréja* és *Padmapáni*, jól azonosíthatóak attribútumaik, a kancsó (sz: *kuṇḍikā*) és a lótusz alapján;⁴ a Metropolitan Museum of Art képen pedig Maitréját másik jelképe alapján, a jobb kezében tarott lótuszon lé-

¹ A festmény a korabeli meghatározásnak megfelelően, mint „tibeti zászló” szerepel az 1936-ban a Hopp-múzeumnak ajándékozott tárgyak listáján. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum Irattár, Acta 4/1936.

² Felvinczi Takács Zoltán, *Buddha útján a Távol Keleten*. Budapest, 1938, 75.

³ Lt. sz.: 6306, mérete: 92 x 77 cm

⁴ Amóghasziddhi, 13. század, Tibet, mérete: 73 x 53 cm, In: Essen, G. W. – Thingo, T. T., *Die Götter des Himalaya*. Prestel Verlag, München, 1989, Part I., 29

vő *sztúpáról* lehet megkülönböztetni, míg a másik bódhiszattva ugyancsak Padmapáni.⁵ Egy későbbi, a Ronge-gyűjtemény hasonló felépítésű képén pedig Amóghasziddhi női párjának (sz: *prajñā*), Tárának két megjelenési formája, a Zöld és a Fehér Tára található.⁶ Ezzel szemben, a Hopp Ferenc Múzeum thangkáján a baloldalt látható bódhiszattva mindkét felemelt kezével egy íjat tart. A jobboldalon álló bódhiszattva attribútuma nem látszik, de bal kezét – amellyel talán egy lótusz szárát tartotta – a szokásos ábrázolástól eltérően felemeli. A két álló bódhiszattva felett három-három kisebb, ülő bódhiszattva ábrázolás látható, és különösen érdekes az Amóghasziddhi feje fölött kiemelten ábrázolt bódhiszattva, akit ugyanabban a pózban jelenítették meg, mint a kép fő alakját. Végül a trón alsó részén, a kinnarík mellett még három, azonosítatlan bódhiszattva ül. A Metropolitan Museum of Art Amóghasziddhit ábrázoló thangkáján ezen a helyen Tárának öt különböző megjelenési formája látható.⁷

A kép egészét tizenkilenc sorra osztva százkilencvennégy Megnyilvánult Testű (sz: *nirmāṇakāya*) buddha tölti ki, Sákjamuni Buddha alakjában, jobbkézük a földet tanúságul hívó tartásban (sz: *bhūmisparśamudrā*). (A bal felső részen látható három buddha-alak későbbi kiegészítés.) Ami a képen ábrázolt további alakokat illeti, Amóghasziddhi fejénél a bal oldalon három, a jobboldalon négy láma ül. A kép alsó sorainak közepén négy elmosódott tanvédő istenség (sz: *dharmapāla*) ábrázolás, talán *Vadzsrápáni* és *Mahákála* megjelenési formái. Végül a kép legalsó sorának széleit a Ronge-gyűjtemény thangkájához hasonlóan hátasállatokon lovagló (tanvédő?) istenségek zárják.

A kutatás folyamán sikerült olyan 14. századi thangkát találnom, amely nemcsak szinte tökéletes ikonográfiai és stiláris előzményének tekinthető a Hopp Ferenc Múzeum képének, hanem méretükben is majdnem teljesen azonosak.⁸ Ezen a képen ugyanabban a rendszerben ábrázolták az Amóghasziddhit körülvevő bódhiszattvákat és buddhákat, mint a Hopp Ferenc Múzeum thangkáján. A legszembetűnőbb ikonográfiai eltérés a főalak mellett baloldalt álló bódhiszattvák kézi tartásának különbsége. Az *Orientations*ben közölt képen a bal oldalt ábrázolt bódhiszattva elengedi bal karját és attribútuma nem látszik; ennek következtében itt sem azonosítható. A másik fontos probléma a fő kompozíciót körülvevő, az alsó hárommal együttesen tíz bódhiszattva kiléte. Bár a Hopp Ferenc Múzeum képén az Amóghasziddhi feje fölött ábrázolt, kiemelt alakkal kapcsolatban felvetődött, hogy a mesterek

⁵ Amóghasziddhi, 13. század, Tibet, mérete: 68,8 x 54 cm, Kossak, S. M., *Nepalese and Tibetan Art. Aspects of South Asian Art in the New Galleries at the Metropolitan Museum of Art*. In: *Arts of Asia*, March-April, 1994, 109-110. Cikkében Kossak nem azonosítja a két álló bódhiszattvát.

⁶ Amóghasziddhi, 15. század közepe, Közép-Tibet, mérete: 79,5 x 67,5 cm. In: Rhie, M. M. – Thurman, R. A. F., *Weisheit und Liebe*. Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik. Bonn, 1996, 468.

⁷ Kossak, *i. m.*, 110.

⁸ Amóghasziddhi, 14. század, Közép-Tibet, mérete: 98 x 78 cm. In: *Orientations*, June, 1994, 20. Az Art of The Past, New York-i Galéria hirdetése.

láncolatára utal, az *Orientations*ben közölt thangka alapján bizonyos, hogy a többivel együtt a bódhiszattvák tizes csoportját jeleníti meg.

Stílusát tekintve a Hopp Ferenc Múzeum thangkája az első feltételezések szerint a *Pála*-korszak hagyományait követő nepáli művészet alkotása. Ezt látszott megerősíteni az a tény is, hogy Schwaiger gyűjteményéből származik, hiszen Schwaiger az egyik legelső, következetes gyűjtője volt a nepáli műtárgyaknak. A múzeum nepáli gyűjteményéről Tóth Edit által írt múzeumi kiadványban⁹ ez a thangka mint 17. századi nepáli kép szerepel, amelyet erősen tibeti-kínai stílusselemek hatottak át. Valóban figyelemre méltó, hogy képünkön nemcsak a ragyogó vörös háttér, hanem a főkak és az álló bódhiszattvák arcának rendkívül finom rajzolata is az indiai-nepáli hatás irányába mutat. Azonban mind a kép kompozíciójának általános felépítése, mind pedig az egyes részletek – így a trón szerkezete, a lótusztrón kialakítása, stb. – leginkább a 14-15. században Közép-Tibetben kialakult buddha-ábrázolások mintáinak felelnek meg.

A kép kiemelt stílárius elemei kapcsán is elsősorban a tibeti hatás tételezhető fel. Ezek közül talán a legszembeütőbb az Amóghasziddhi alakja körül reliefszerűen megmunkált, domború dicsfény és ékszer. Ez a dekorációs technika különösen a 14-15. században terjedt el Tibetben.¹⁰ Bár nem kétséges, hogy a Rockefeller-gyűjtemény 14. századi thangkája kifinomultabb festészeti stílust képvisel a Hopp Ferenc Múzeum képénél, feltűnő az említett díszítésmód, valamint az öltözékek hasonlósága is.¹¹ Azonban nemcsak a reliefszerű díszítés, hanem a trón egyes részeinek mértani díszítőelemei is további stílárius problémákat vetnek fel. Noha a zürichi Galerie Koller katalógusában publikált,¹² 17. századi, Sákjamuni Buddhát ábrázoló, kisméretű tibeti thangka mérete majdnem pontosan fele a Hopp Ferenc Múzeum képének, stílusjegyei és színkezelése a leginkább ezzel egyezik meg. Ez nemcsak a dicsfény megmunkálására vonatkozik, hanem hasonló a lótusztrón szirmainak szerkezete és színezése is. A legérdekesebb azonban a lótusztrón alján és tetején lévő csigavonalas díszítés azonossága.¹³

⁹ Tóth Edit, *Nepál művészete a 'Hopp Ferenc' Keletázsiai Művészeti Múzeumban* (The Art of Nepal in the 'Francis Hopp' Museum of Eastern Asiatic Arts). Budapest, 1963, 27-30.

¹⁰ Erről különösen: Rhy, M. M. – Thurman, R. A. F., *i. m.*, 17. A dicsfények ilyen jellegű megmunkálásában a következő katalógusokban közölt képek mutatnak hasonlóságot: *Bücher zu Asien*, Katalog 50. Fachbuchhandlung und Antiquariat, Michael Henss, Zürich, 1993. A Shoettle Galerie hirdetése, Pl. 1. *Sotheby's, Indian and Southeast Asian Art*, New York, Wednesday, November 30, 1994, Pl. 118, 119. Rhy, M. M. – Thurman, R. A. F., *i. m.*, 478. Leidy, D. P., *Treasures of Asian Art. The Asia Society's Mr. and Mrs. John D. Rockefeller 3rd Collection*. The Asia Society Galleries. New York, 1996, 70.

¹¹ Leidy, D. P., *i. m.*, 70.

¹² *Galerie Koller Zürich, Asiatica: Tibet, Nepal, Indien, China, Südostasien, Japan, Asiatische Keramik*. Auktion 93/3, 18./19. November 1994, Tafel 4, Nr. 46., mérete: 41 x 31 cm.

¹³ Megjegyzendő még, hogy a Koller-katalógusban közölt leírás szerint a thangka hátoldalán a tibeti *bádsamantrák* kíséretében éppúgy egy *sztúpa* rajza található, mint a Hopp Ferenc Múzeum műtárgyán. A képi ábrázolással együtt nyilvánvalóan a megvilágosodott Test, Beszéd, Tudat (szkt: *kāya, vac, citta*) hármasságának egységét jelképezik.

Az ismertett párhuzamokból következően a Hopp Ferenc Múzeum thangkájával kapcsolatban az ikonográfiai problémákon kívül a legfontosabb kérdés a stílus- és kormeghatározás. Az *Orientations*ben közölt thangka szerkezete – a felső sorokban ábrázolt lámák kivételével – szinte teljesen megegyezik a Hopp Ferenc Múzeum thangkájával. Az olyan kisebb eltérések mellett, mint a két lótusztrón ábrázolásának különbsége, a trón felső részének íve stb. azonban megállapítható, hogy az *Orientations*ban közölt thangka pontos ikonográfiai és stíláriis előzménye a Hopp Ferenc Múzeum képe, amely egy korabeli vagy nem sokkal későbbi, provinciális változatnak is tekinthető. Véleményem szerint az egyedi stílusjegyek közül a legfontosabb a reliefszerűen megmunkált díszítés, amely – a bemutatott analógiák alapján – Közép-Tibetben alakulhatott ki a 14. században. Figyelemre méltó az ekkor készült thangák szerkezetének azonossága is: a főalakot még a Pála-korszakban kialakult kompozíciós elv szerint két nagyobb mellékalak és lekicsinyített ábrázolások sokasága veszi körül. Ilyen jellegzetességek a 14-15. században főként a tibeti Cang tartomány művészetében találhatók meg.¹⁴ E sajátosságoknak késői továbbélését mutatja be a Galerie Koller képe, de ez elsősorban a dicsfény reliefszerű megmunkálásának azonosságára vonatkozik. Bár a lótusztrón szírmainak színe és szerkezete, valamint az alján lévő csigavonalas díszítőmotívum is egyezik, a Galerie Koller thangkáján az egyes alakok – különösen az álló *arhatok* – és a díszítő motívumok megrajzolása már kevesebb művészi finomságról árulkodik. A Hopp Ferenc Múzeum képe szerkezete, színkezelése, vagy a trón felépítése nyilvánvalóan közelebb áll a régebbi, az indiai-nepáli hatásokat közvetlenebbül megjelenítő hagyományhoz. Észre kell vennünk azonban, hogy az egyes elemek díszítése – különösen a trón alsó részének mértani jellegű mintái és az elnagyolt „virágimitációk” – már egy másik, talán valamilyen helyi hatás jegyeit mutatják. Bár a kép stíláriis problémái még valójában tisztázatlanok, a bemutatott példák alapján valószínű, hogy a 14. századi előzményeket követően a 14. század végén vagy a 15. század első felében készülhetett.

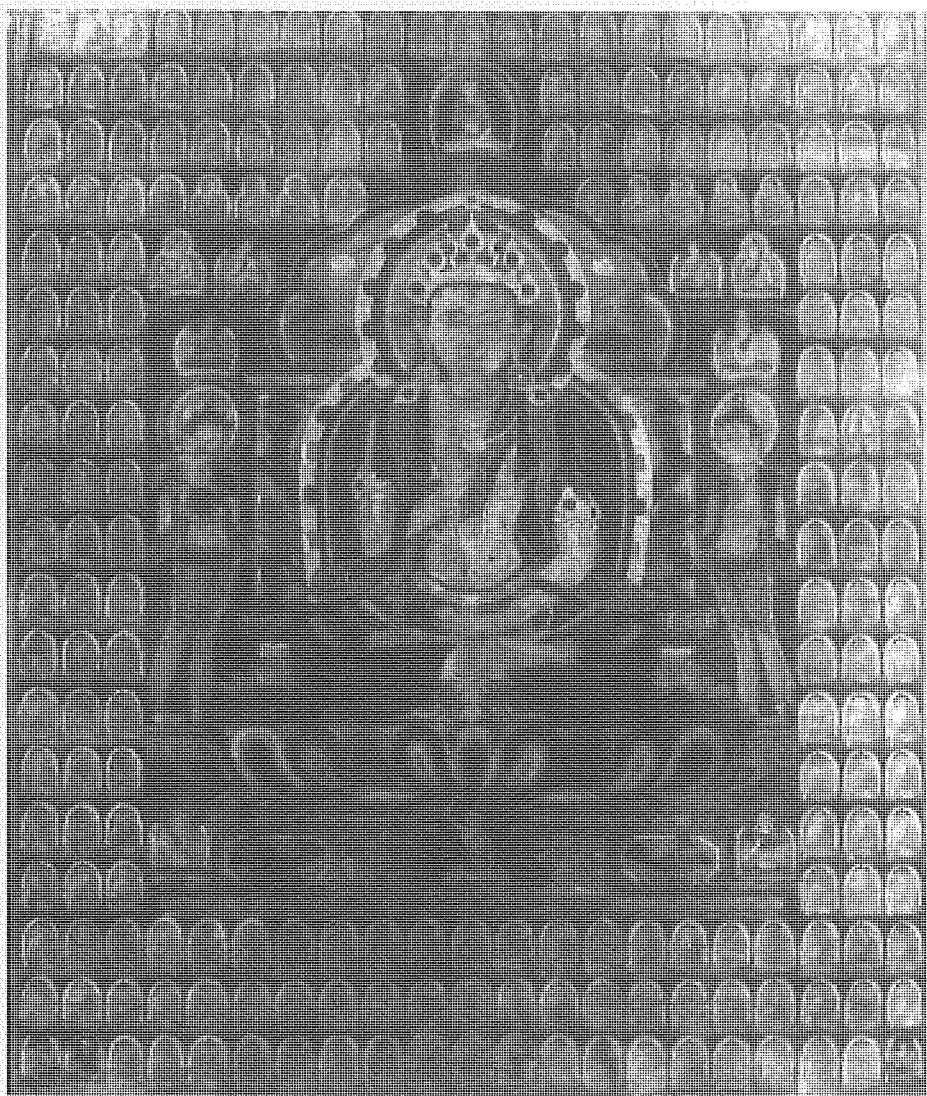
Iconographic and stylistic problems of a 14th-century-style thangka

Béla KELÉNYI

The Tibetan thangka in question comes from the collection of the Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts, Budapest. It was presented to the museum in 1936, by Imre Schwaiger (1868-1940), a famous art collector and art dealer of Hungarian descent who lived in Delhi and London.

¹⁴ Leidy, D. P., *i. m.*, 72. Mindenesetre a 15. században létrehozott híres gjancei sztúpa, a *Kumbum* egyes falképei ezt a feltevést igazolják. A stíláriis problémákról l. Ricca, F. – Lo Bue E., *The Great Stupa of Gyantse*. (Serinda Publications) London, 1993, 52-57.

The thangka depicts Amoghasiddhi, one of the five Tathagata buddhas and different bodhisattvas whose identification presents an important iconographic problem. On the other hand, the present paper tries, on the basis of analogies with the Ferenc Hopp Museum thangka, to throw light on certain special stylistic features, such as the embossed halo and jewellery. Although this continuing style can be found also in the 17th century, the Ferenc Hopp Museum thangka stands much closer to an older tradition. Presumably, thangkas of this kind could well have been made in Central Tibet in the 14th and to 15th centuries.

I. Amóghasziddhi, Közép-Tibet 14-15. század. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum (fotók: Wágner Richárd)

2. Amóghasiddhi, 14. század, Közép-Tibet (ld. a 8. számú jegyzetet)

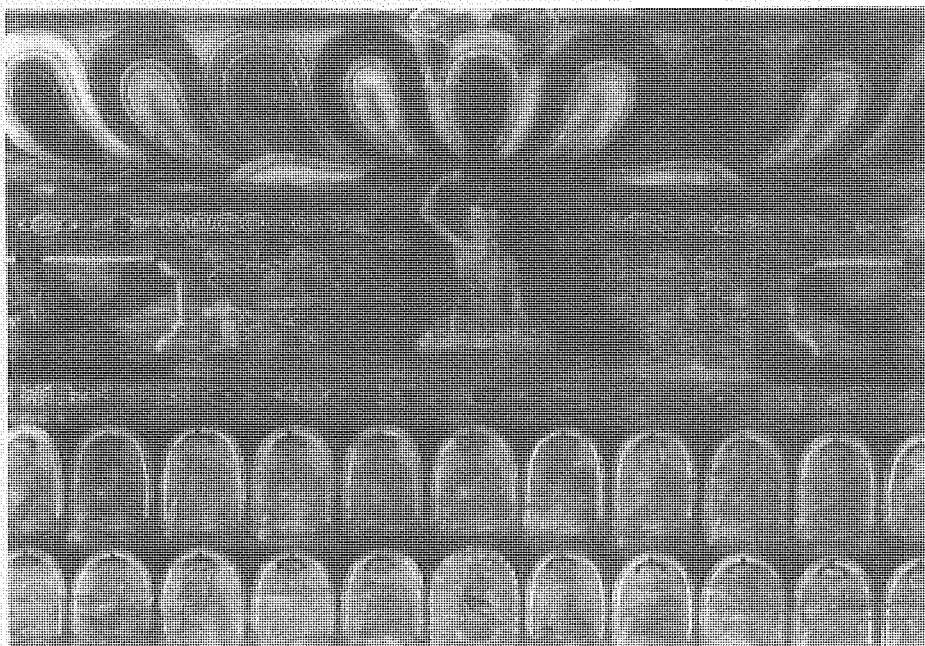
3. A baloldali álló bódhiszattva. Felemelt két kezében íj

4. A reliefszerűen megmunkált dicsfény és Tathágata-korona

5. Sákjamuni. Tibet, 17. század (ld. a 13. számú jegyzetet)

**6. A trón aljánál lévő spirális és mértani díszítőelemek.
Középen elnagyolt virágmintás díszítés**

KRÓNIKA

Krónika, 1994

A Kőrösi Csoma Társaság 1994. január 11-i ülésén Csongor Barnabást hallgathattuk meg „A zsuán-zsuánok eredete?” címmel. Az előadó a kínai források alapján új szemszögből elemezte a kérdést. Két felfogás volt ismeretes e nép eredetéről, részben a határon túli vegyes barbárok közé sorolták be, részben a tung-húk (=tunguzok?) utódainak tartották őket. A szerző azt bizonyítja, hogy történetírói analógia alapján osztották a zsuán-zsuánokat a türkökhöz, csakúgy mint korábban a tung-húkat a győztes hsziung-nuk közé, ahogy a történetírás egy sokkal későbbi szakaszában rokonították a magyarokat a hunokkal.

Február 8-án az azóta körünkben idő előtt eltávozott Prileszky Csilla „Nők az Ezeregyéjszaka világában” címmel a kincsesbányának számító mesegyűjtemény alapján rajzolta meg a nő alakját az arab világban.

Március 8-án Ivanics Mária tartott előadást „A krími tatárok hadisarc jövedelmei a XVI-XVII. században” címmel, kiadott források alapján, s a krími kánoknak Oroszországból és Lengyelországból, a cserkeszektől, a moldvai és a havasalföldi vajdáktól, valamint az erdélyi fejedelmektől származó bevételeit vizsgálta a XVI-XVII. században. Rámutatott arra, hogy míg az első három ország sarcoltatási jogát a krími tatárok az Arany Hordától örökölték, Erdély, Moldva és Havasalföld esetében az oszmánok hatalmának meggyengülése tette lehetővé a kán befolyásának növekedését. Oroszország és Lengyelország adófizetési kötelezettsége a karlócai békével (1699) megszűnt, Moldva és Havasalföld azonban a 18. század végéig adózott. Az előadás külön hangsúlyozta, hogy Erdély esetében rendszeres pénzfizetésről – a kutatás jelenlegi állása szerint – nem lehet beszélni.

Április 12-én Dobrovits Mihály „A toronyba zárt lány. Egy török eredet-legendatípus körvonalai” címmel egy olyan legendamotívumot követett végig a különféle történeti korokban és művelődési körökben, amely bár nemzetközi, de a törökség különféle ágainál az eredetlegenda eleméül szolgál.

Május 3-én Andreas Tietze előadását olvasta fel magyarul Fodor Pál, abból az alkalomból, hogy a bécsi tudóst társaságunk tiszteletbeli tagjává választotta. Fejtegetéseiben „Az oszmanisztikai stúdiumok fél évszázadát”-t tekintette át.

1994. június 14-én Bíró Margit előadása hangzott el *Az abházok és az abház királyság (8. sz.)* címmel, amely a koraközépkori Grúzia történetének egyik igen fontos eseménye – az Abház Királyság megalakulása kapcsán – az abházokról, Abháziáról, Nyugat-Grúziáról, lakosságának összetételéről és

általában a grúzokról adott áttekintést. A középkori grúz források elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy az abházok etnikai hovatartozásától függetlenül az a 8. századi királyság, amely róluk kapta a nevét, kultúráját, politikáját és lakossága tekintélyes részét tekintve is egyértelműen grúz államalakulat volt.

Szeptember 20-án Vargyas Gábor tartott előadást *Bivalyáldozat egy vietnami hegyi törzsnél* címmel. A közép-vietnami bru nép körében 1985-1989 között megvalósított terepmunkán alapuló fejtegetések során a rizs termékenység-istenhez kapcsolódó bivalyáldozati szertartás struktúráját elemezte vetített képek segítségével.

Október 11-én Benkő Mihályt hallgattuk a nyugat-mongóliai kazakság életéről, ősi temetkezési szokásairól, a samanisztikus hitvilág náluk megőrzött maradványairól. A Dzsungáriai Kapu keleti oldalán, az Altaj völgyeiben, alpesi rétejin nomadizáló kazakság kultúrája sok olyan elemet őrzött meg, amelyek hasonlóságot mutatnak az ősmagyarok török rétegének kultúrájával. Ezt igazolták a szép diák is.

November 15-én Vidák István vetített képek kíséretében tárta elénk megfigyelését *Közép-ázsiai eredetű minták a magyar népművészetben* címmel. Nagy Marival együtt 15 éve kutatják a közép-ázsiai népművészetet, azon belül is főként a nemeztakarók mintáit, s vizsgálódásaik során arra a felfedezésre jutottak, hogy a türkmén nemeztakarók egyik fő mintaeleme – amely csaknem minden török nép körében ismert – megjelenik a magyar hímes tojásokon is. Feltevésük szerint a „futó kutyaként” ismert tojásminta, amely a magyarság körében csak Erdélyben és Moldvában fordul elő, az úzok közvetítésével kerülhetett Magyarországra. Az előadást a hímes tojás készítésének helyszíni bemutatója tette még érdekesebbé.

December 13-án Torma József tartott előadást *Egy kun eredetű köznyelvi szavunk háttéréhez* címmel. A török nyelvterület jelentős részéről (Isztambul-tól Hszincsiangig) gyűjtött néprajzi és nyelvészeti anyag alapján felvázolta a kazak „aynalayin” szó feltételezett háttérét. Először a szó kazak nyelvbeli jelentéseit, majd a szótő, a „forog” ige mágikus (gyógyító) jelentéseit vizsgálta. Ezután a szó gyökeréhez, az „ay” ‘hold’-hoz kapcsolódó kultusszal foglalkozott. Előadásának második felében a Magyar nyelv történeti etimológiai szótárában idegen eredetűnek tartott „ajnároz” igét tárgyalta. E szavunkat a tájnyelvi szótárak csak a kunok lakta vagy azzal határos területekről mutatják ki, ami a szó kun eredetére vall. Szemantikai és hangtani elemzés alapján a szót az „aynalayin-t mondogat” jelentésből vezette le.

Sárközi Alice – Bíró Margit